T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBRAHİM KARAMANİ AMİDİ'NİN ŞERHÜ'L-HEY'E ALA AKİDETİ EHLİ'S-SÜNNE ADLI ESERİNİN TAHKİK VE DEĞERLENDİRMESİ

Reşit CEYLAN

DANIŞMAN
Doç. Dr. Mehmet İLHAN

İZMİR – 2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Adı ve Soyadı : Reşit Ceylan

Öğrenci No : 2016800348

Tez Başlığı : İbrahim Karamani Amidi'nin Şerhu'l-Hey'e ala Akideti Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi

Savunma Tarihi : 20/06/2019

Danışmanı : Doç. Dr.Mehmet İLHAN

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	**Üniversitesi**	**İmza**
Doç. Dr.Mehmet İLHAN	-Dokuz Eylül Üniversitesi	....
Prof.Dr.Osman KARADENİZ	-Dokuz Eylül Üniversitesi	....
Dr.Öğr.Üyesi Sajed Alkhlif ALSALH	- İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	....

Reşit Ceylan tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği(X)/ oy çokluğu( ) ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "İbrahim karamânî âmidî'nin şerhü'l-hey'e alâ akîdeti ehli's-sünne adlı eserinin tahkik ve değerlendirmesi" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

24/06/2019

Reşit CEYLAN

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İbrahim Karamânî Âmidî'nin Şerhü'l-Hey'e Alâ Akideti Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tahkik Ve Değerlendirmesi

Reşit Ceylan

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Temel İslam Bilimleri Programı

İslam âlimleri, birçok ilmî alanda ya öncülük yapmak ya da gelişmesine katkıda bulunmak suretiyle büyük hizmetler yapmışlardır. Yazdıkları eserlerin bir kısmı zaman içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı -ne yazık ki- günümüze ulaşamamış, ulaşanların ise büyük çoğunluğu kütüphanelerin tozlu raflarında yüzyıllardır beklemeye mahkûm bırakılmıştır. Oysa tarihi bir yapı, inşa edildiği çağın mimarisini yansıttığı gibi, bu ilmi eserler de yazıldıkları döneme ayna tutmaktadırlar.

Bu çalışmamızın gayesi günümüze ulaşan bu ilmî mirasın bir örneği olan İbrahim Karamanî Âmidî'nin "*Şerhü'l-Hey'e alâ Akîdeti Ehli's-Sünne*" isimli eserinin tahkik ve değerlendirmesini yapmak, böylece onu günümüz insanının hizmetine sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Karamanî, *Şerhü'l-Hey'e alâ Akîdeti Ehli's-Sünne,* İlmi'l-Hey'e (Astronomi), Kelâm.

ABSTRACT

Master Thesis

Assignment And Evaluation Of The Judicial Works Of İbrahim Karamânî Âmidî's Sherhu'l-Hey'e Alâ Akîdeti Ehli's-Sunne

Reşit CEYLAN

Dokuz Eylul University

Social Sciences Institute

Department of Basic Islamic Sciences

Basic Islamic Sciences Program

Islamic scholars have pioneered in the developed scientific field, or we have made large-scale products in developing areas. Some of the writers' works, some of the various reasons over time - have not been able to reach lately, and a number of arrivals have been put on the dusty shelves of libraries for centuries. However, as a historical structure reflects the architecture of the business age, these scientific works mirror the arrangements to the period.

The purpose of this study is to testify and interpret the work of Ibrahim Karamani Âmidî's work Sherhü-Hey'e Alâ Akîdeti Ehli's-Sünne, which is an example of this scientific legacy that has survived, and today he explained how to use it today.

Keywords: İbrahim Karamanî Âmidî, Sherhü'-Hey'e alâ Akîdeti Ehlis-Sünne, İlmi-Hey'e (Astronomy), Kelâm.

İBRAHİM KARAMÂNÎ ÂMİDÎ'NİN ŞERHÜ'L-HEY'E ALÂ AKİDETİ EHLİ'S-SÜNNE ADLI ESERİNİN TAHKİK VE DEĞERLENDİRMESİ

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM
İLM-İ HEY'E (ASTRONOMİ)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ŞERHÜ'L-HEY'E ALÂ AKİDETİ EHLİ'S-SÜNNE ADLI ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhi’s-Selam
b.	İbn
bk.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	Hicrî
hz.	Hazreti
haz.	Hazırlayan
ktp.	Kütüphane
m.	Miladî
md.	Madde
m.ö.	Milattan Önce
no.	Numara
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
sav	Sallallahü Aleyhi ve Sellem
trc.	Tercümesi
tsz.	Tarih yok
tsh.	Tashih
v.	Vefatı
vrk.	Varak
y.y.	Yüzyıl

EKLER LİSTESİ

GİRİŞ

İslamî ilimler on dört asırlık bilgi ve tecrübeden oluşan büyük ve bir o kadar da muhteşem bir mirastır. İslam âlimleri h. I. yy'dan itibaren günümüze kadar zaman zaman inkıtâa uğramışsa da dinî ve müspet ilimlerle de alakalı sayısız eserler telif etmişlerdir. Aslında ilimler arasında ayrım yapmak ve birini diğerine tercih etmek doğru değildir. Nitekim birçok İslam âliminin dinî ilimlerin yanında felsefe, matematik, geometri, tıp ve astronomi ile de meşgul olup eserler ortaya koyması bunun ispatıdır.

Âlimlerimiz, yaşadıkları dönemde, kendilerine intikal eden ilmî mirası güncellemek suretiyle, çağının soru ve sorunlarına çözüm üretmişlerdir. Bu durum günümüze kadar devam etmiştir. Bu sebeple ilmî çalışma yapacak her bir araştırmacı, kendisine intikal eden bu birikimle ünsiyet kurmalı, değişim ve kırılma noktalarını iyi tahlil etmelidir.

İlmî miras açısından el yazmaları önemli bir yere sahiptir. Hâlihazırda kütüphanelerimizde çok sayıda el yazması eserler bulunmakta ve büyük çoğunluğu hala incelenmeyi beklemektedir. Kanaatimizce araştırmacıların bu alanla ilgilenmeleri, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız, dünün bilgisini güncelleme ve sağlıklı bir şekilde yarına ulaştırma çabası için son derece önemlidir.

Klasik kitaplarda ilm-i felek teriminin yanı sıra "ilm-i hey'e, felekiyyât, ilm-i nücûm-i ta'lîmî, sınaât-i tencîm, ilm-i hey'eti'l-âlem"[1] vb. isimlerle ifade edilen astronomi ilmi, konusu itibariyle yerlerden, göklerden ve uzay boşluğunda muhteşem bir ahenk içerisinde bulunan sayısız gök cisimleriyle ilgilenmektedir. Astronomi ile ilgili ayetlerin ve Peygamber Efendimizin ilgili hadis-i şeriflerinin bağlamına ve gayesine baktığımızda, tevhid inancının temellendirilmesi ve muhataplarca kabulünün amaçlandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmamız, İbrahim Karamanî Âmidî'nin (ö. 1069/1659), İmam Süyûtî'nin (ö. 911/1505) astronomi ile ilgili hadisleri derlemiş olduğu "*Esraru'l-kevn*"[2] isimli eserini, ilgili ayetler ve birçok tefsirden istifade etmek

---

[1] Tevfik Fehd, "İlm-i felek", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 2000, Cilt: XXII, s. 126.

[2] Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî'nin ilm-i hey'e hakkındaki hadis rivayetlerini derlediği eser kayıtlarda **Esraru'l- Kevn, el-Hey'etü's-Seniyyeti fi'l-Hey'et'is-Seniyye, el-Hey'e ala akideti ehli's-sünne** gibi isimlerle anılmaktadır. Anton M. Heinen tarafından 1982'de Beyrut'ta, **İlmü'l-hey'eti'l-İslâmî: Islamic Cosmoloqy** ismiyle ve İngilizce çevirisiyle beraber Seyyid Yûsuf Ahmed 2006'da Beyrut'ta neşretmişlerdir. (Halit Özkan, "Süyûtî" Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2010, Cilt:

suretiyle şerh ettiği "*Şerhü'l-hey'e alâ akîdeti ehli's-sünne*" isimli eserini araştırmacıların istifadesine sunmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Konusu ve Amacı

İslam âlimleri "bütün kitaplar tek bir kitabı daha iyi anlamak için okunur, işte o Kur'an'dır", demişlerdir. Günümüzde ulaşılabilen birçok ilmî veriye, Kur'an'da doğrudan veya dolaylı olarak değinilmiştir. Bu sebeple Kur'an'ın asırlar öncesinden haber verdiği bilgilerin, gelişen bilimsel ve teknolojik imkânlar sayesinde keşfedilmesi, onun ilahî ve mucize bir kelâm olduğunu teyit etmiştir. Ayrıca ilimleri, aralarındaki ilişkiyi dikkate almadan birbirinden bağımsız olarak değerlendirmek bizi sağlıklı bir neticeye ulaşmaktan alıkoyacaktır.

Müslüman bir araştırmacının, - alanı ne olursa olsun - Kur'an'a müracaat etmeden çalışma yapması eksikliktir. Astronomi için de durum aynıdır. İslam âlimleri de astronomi ile ilgilenmişler ve bu alanda çalışmalar yapıp eserler ortaya koymuşlardır. İşte bu çalışmamızda, XVII. yy'da yaşamış bir Osmanlı âlimi, İbrahim Karamanî Âmidî 'nin, "*Şerhü'l-hey'e alâ akîdeti ehli's-sünne*" isimli eseri tahkik edilip, ilmî veriler ışığında değerlendirmesi yapılacaktır.

Eser Tahkik Edilirken İzlenen Yöntem

Tahkik çalışmamızı eserin birçok nüshası arasından tespit ettiğimiz üç nüsha ile gerçekleştireceğiz. Bunlar Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphanesi ve Kastamonu İl Halk Kütüphanesinde tespit edilmiştir. Okunaklı ve sultanî nüsha olması sebebiyle Râşid Efendi Kütüphanesi nüshasını esas aldık. Ancak bunda hata ya da eksik tespit edilen yerlerde konu bütünlüğü açısından diğer nüshalardan istifade etmeyi tercih ettik ve bunu dipnotta belirttik. Nüshalar arasındaki farkların gösterilmesinde kolaylık olacağı düşüncesiyle Kayseri Râşid Efendi

---

XXXVIII, ss. 202-204) Bu eser Türkçe'ye de tercüme edilip yayınlanmıştır; İmam Celâleddin Süyûtî, **Kâinatın Sırları** (trc. Seyfullah Erdoğmuş, Mercan Kitap, İstanbul, 2011.

Kütüphanesi nüshasına (م), Ankara Milli Kütüphanesi nüshasına (ق), Kastamonu İl Halk Kütüphanesi nüshasına da (ك) şeklinde rumuz verdik.

Eserde geçen ayetlerin, sûre ve numaraları dipnotlarda verildi. Hadislere gelince; öncelikle hadis kaynakları, hadis kaynaklarında bulunamadığı zaman, müellifin nakil yaptığı tefsirler, dipnotlarda verilmeye çalışıldı. Ayrıca müellifin tefsirlerden yaptığı nakiller de yerleri tespit edilerek dipnotlarda gösterildi. Genelde tahkik çalışmamızda "İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu"nda [3] zikredilen kriterler esas alınmıştır.

[3] Okan Kadir Yılmaz (haz), **İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu**, Türkiye Diyanet Vakfı- İslami Araştırmalar Merkezi (TDV-İSAM), İstanbul, 2017.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBRAHİM KARAMÂNÎ ÂMİDÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE *ŞERHÜ'L-HEY'E ALÂ AKÎDETİ EHLİ'S-SÜNNE* ADLI ESERİNİN TANITIMI

1.1. HAYATI

Mütevazı bir Osmanlı âlimi olan müellifin hayatı hakkındaki bilgi oldukça sınırlıdır. Eserini XVII. yy Osmanlı padişahlarından Sultan IV. Mehmed'e takdim ettiği bilinmektedir. Müellifin nisbesinden Karamanlı olduğu, bununla beraber eski adı Amed olan Diyarbakır'da ikamet ettiği de anlaşılmaktadır. Osmanlı dönemi müellifleri hakkında bilgi veren eserleri[4] taradık ancak müellif hakkında bilgi bulamadık. Ömer Rıza Kehhâle'ye ait *Mu'cemü'l-müellifin*[5] isimli eserde, müellifin tahkikini yapmış olduğumuz eserinden hareket edilerek vefat tarihinin 1654 olarak yer aldığını tespit ettik. Kehhâle'nin eserinde Abdurrahman İbrahim Karamanî[6] adıyla bir başka kayıt bulunmakla beraber bu kişinin vefat tarihinin farklı olması ve kendisine Şerhu'l-Hey'e gibi bir eser nispet edilmemesi, onun isim benzerliği olan bir başka kişi olduğu izlenimini bizde uyandırmıştır. Zira "yazmalar.gov.tr" sitesinde müellifin, kesin olmamakla birlikte vefat tarihi m.1659 olarak verilmektedir. Bu tarih ilk verilen tarihe yakın olması kanaatimizi pekiştirmiştir.

Ayrıca Karaman'ın eski adının Lârende olması ve *Gülşen-i Efkâr* müellifi Lârendeli Şânî'nin Süleymaniye Kütüphanesi kayıtlarında "Şânî el-Larendevî İbrahim b. Abdurrahman el-Karamanî" ve "İbrahim b. Abdurrahman el-Karamanî Şânî el-Larendevî" olarak; yine Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki *el-İfsah fi şerhi şevâhidi'l-miftâh* adlı eserin müellifinin "el-Karamanî, İbrahim b. Abdurrahman eş-Şânî" şeklinde kaydedilmiş olması kafa karışıklığına sebep olmuştur. Ancak yapılan araştırma sonucu, isim ve künye benzerliği olmakla beraber İbrahim Karamanî

---

[4] Kınalızâde Hasan Çelebi, **Tezkiretü'ş-Şuarâ**, (haz. İbrahim Kutluk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981; **Künhü'l-ahbâr'ın Tezkire Kısmı**, (haz. Mustafa İsen), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1994, Şemseddin Sami, **Kâmûsu'l-a'lâm**, Kaşkar Neşriyat, Ankara, 1996; **Şakâyık-ı nu'mâniyye ve zeyilleri- hadâiku'l-hakâyık fî tekmîleti'ş-şakâik**, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul, 1989; Mehmed Süreyya, **Sicill-i osmânî** veya **Tezkire-i meşâhir-i osmâniye** I-IV, İstanbul, 1308; Bursalı Mehmed Tahir, (ö.1344/1925) **Osmanlı Müellifleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333/1915.

[5] Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifîn**, s. 53, md. 398, İhyau't-Türas el-Arabî, Beyrut tsz.

[6] Kehhâle, s. 36, md.360.

el-Âmidî'nin eserlerinde "Şânî" mahlasını hiç kullanmaması ve kayıtlarda da rastlanmaması zikredilenlerin farklı kişiler olduğunu ortaya koymuştur.[7]

1.2. ESERLERİ

Yaptığımız araştırma sonucunda İbrahim Karamanî'ye ait şu eserlere ulaştık. Bunlardan:

1. Şerhü'l-Hey'e alâ Akîdeti Ehli's-Sünne: Bu eser Müellifin**,** İmam Süyûtî'nin "*Esraru'l-Kevn (el-Hey'e alâ tarîki ehli's-sünne)"* adlı eserini şerh etmek üzere kaleme aldığı ve bizim de tahkik çalışmasını yaptığımız eseridir. Eserin nüshaları hakkında yaptığımız araştırma neticesinde içeriği aynı olmakla birlikte farklı isimlerle sayısı elliye ulaşan nüshalarının olduğunu tespit ettik.

2. Hâşiye alâ Şerhi Tecrîdî'l-Kelâm: (19 Hk 1114) arşiv no ile Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde;

3. Risâletü'l-Mev'ize: (43 Va 1422/4) arşiv no ile Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunduğu tespit edilmiştir.

1.3. İBRAHİM KARAMÂNÎ ÂMİDÎ'NİN *ŞERHÜ'L-HEY'E ALÂ AKİDETİ EHLİ'S-SÜNNE* ADLI ESERİNİN TANITIMI

1.3.1. Eserin Tanıtımı

Tahkikini yatığımız eser, İbrahim Karamanî'ye aittir ve İmam Suyuti'nin astronomi, gaybî bir takım olaylar hakkında bilgi ihtiva eden hadis-i şerifleri derlemiş olduğu "*Esrarü'l-kevn (el-Hey'e alâ tarîki ehli's-sünne)"* isimli mecmuasının şerhidir. Karamânî, eserini yazarken birçok tefsirden istifade etmiş ve nakillerde bulunmuştur. Karamanî, *Esrarü'l-kevn'de* yer alan rivayetleri destekler mahiyette çalışma yapmış, ayrıca yorum ve tercihlere yer vermemiştir. Aslında bu üslup, okuyucuları meraklandırması ve ilgili alanda çalışamaya sevk etmesi açısından önemlidir.

[7] Cengiz Veli Kurmuş, **Lârendeli Şânì Gülşen-i Efkâr (İnceleme-Metin)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran, 2010.

İslam ilim tarihinde, Kur'an-ı Kerim'de astronomiye dair yer alan bilgilerle alakalı çalışmaların var olduğunu biliyoruz. Fahrettin Razî (ö. 606/1210), Cevherî (1862- 1940) [8] ve *"Serâirü'l-Kur'ân'ın"* müellifi Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839/1919)[9] söz konusu alana dair çalışmalar yapan ilim adamlarımızdan sadece bir kaçıdır. Günümüzde de bu alandaki çalışmalar, yeni gelişmeler ve elde edilen veriler ışığında devam etmektedir. Celal Kırca'nın kaleme aldığı "Kur'an ve Modern İlimler"[10] ve Celal Yeniçeri'nin "Uzay Ayetleri Tefsiri"[11] isimli çalışmaları bunun göstergesidir.

Astronomiye dair Peygamberimiz'den nakledilen rivayetler, hadis kaynaklarında muhtelif başlıklar altında ve dağınık bir şekilde bulunmaktadır. *Şerhu'l-hey'e*, bu alanda yapılmış müstakil bir çalışma olması ve alanla alakalı bir boşluğu doldurması bakımından önemlidir. Eserin farklı kütüphanelerde birçok nüshasının bulunması, ilmî çevre tarafından kabulünün göstergesidir.

1.3.2. Eserin Muhtevası

Eser, altı bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Her bölüm de kendi içinde çeşitli fasıllara ayrılmaktadır. Birinci bölüm, gökler ve yerle ilgi bazı meseleleri; ikinci bölüm, arş, kürsî, levh-i mahfûz ve kalemi ele almakta; üçüncü bölüm, göklerle ilgili birtakım olağanüstü durumları, cennet ve cehennemin yeri, cennetin dereceleri, öldükten sonra ruhların, battıktan sonra da güneşin gidip karar kıldığı mekânla alakalı hususlar hakkında; dördüncü bölüm, yerin ve göklerin şekilleri ve Kaf Dağı hakkında; beşinci bölüm, güneş, ay, yıldızlar, havanın tekevvünü, rüzgârlar, yağmurlar ve bunların dışında muhtelif bazı konularla ilgili; altıncı bölüm, ilm-i nücûm ve bu ilimle

---

[8] Tantavî b. Cevherî el-Mısrî (1862- 1940), **el-Cevâhir fî tefsîri'l-kur'âni'l-kerîm**, Kahire, 1935.

[9] Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) Osmanlı Devletinin her anlamda çok sıkıntılı döneminde yaşamış ve seksen yıllık ömrünün elli beş yılını sadrazamlık da dahil olmak üzere devlet hizmetiyle geçirmiştir. Askerî alanda göstermiş olduğu başarılar ona gazîlik ünvanı verilmesine vesile olmuştur. Paşa, askerliğin yanında ilmî faaliyetleri de sürdürmüştür. Astronomi alanında yazdığı **" Serâirü'l-Kur'an fî tekvîni ve ifnâi ve iâdeti'l-ekvân"** önemlidir. Zira Paşa bu eserinde dönemindeki ilmî birkimle dinî bilgiyi birleştirmek ve Kur'an'la müspet ilimlerin uygunluğunu ve ulaşılan ilmî verilerle asla çatışmayacağını ortaya koymaya çalışmıştır. Eser Ali Turgut tarafından sadeleştirilip açıklama yapılmak suretiyle **"Yaratılış ve Ötesi"** adıyla yayımlanmıştır. (Ali Turgut, **Yaratılış ve Ötesi Gazi Ahmet Muhtar Paşa,** Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1989) bk. Rıfat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XIII, s. 445-448.

[10] Celal Kırca, **Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler**, Marifet Yayınları, İstanbul 1982.

[11] Celal Yeniçeri, **Uzay Ayetleri Tefsiri**, Erkam Yayınları, İstanbul 1994.

meşgul olmanın hükmü hakkındadır. Hâtime bölümünde ise hakkında tartışmaların canlılığını koruduğu bir mesele olan Peygamberimiz (sav)'in miraç hadisesi hakkındadır.

1.3.2. Eserin Nüshaları ve Özellikleri

İbrahim Karamanî'ye ait bu eser, farklı tarihlerde, farklı müstensihler tarafından, birbirinden değişik isimlendirmeler yapılarak çoğaltılmıştır. Farklı isimlerle -ama İbrahim Karamanî'ye ait olmak kaydıyla- birçok kütüphanede yaklaşık olarak elli adet nüshası bulunmaktadır[12] Örnek olarak; *Muhtasaru'l-hey'eti's-seniye fî'l-hey'eti's-sünniye* ismiyle ve 45Hk 1241/4, 45Hk 2960, 45 Ak Ze44-2, 45 Hk 759-8 arşiv no'ları ile dört ayrı nüsha halinde Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde; aynı isimle 10 Hk arşiv no ile Balıkesir İl Halk Kütüphanesi'nde; yine aynı isimle 44 Dar 282/6 arşiv no ile Konya Bölge Yazma Eserler Halk Kütüphanesi'ndeki Malatya Dârende İlçe Halk Kütüphanesi Kolesiyonu'nda; yine aynı isimle 44 Dar 248/8 arşiv no ile Konya Bölge Yazma Eserler Halk Kütüphanesi Malatya Dârende İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda; yine aynı isimle 19 Hk 2987 arşiv no ile Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Yine eser, *Risâle fî'l-hey'eti'l-mebnîyeale'l-ehâdîs ve'l-âsâr* ismiyle ve 05 Ba 1147 arşiv no ile Amasya Beyazıt İl Halk kütüphanesi'nde; *Kitâbü'l-hikme fî ilmi'l-hey'e alâ i'tikâd* ismiyle ve 37 Hk 101/2 arşiv no ile Kastamonu İl Kütüphanesi'nde; *Risâle fî'l-Hey'e* ismiyle ve 37 hk 2307/12 no ile Kastamonu İl Kütüphanesi'nde; *Müntehâbü kitâbi'l-hey'et* ismi Ve 37 Hk 1037/2 arşiv No ile Kastamonu İl Kütüphanesi'nde; *Risâle fî ayeti ve'ş-şemsü tecri li müstakarin lehâ* ismiyle ve 16 Ha 114/7 arşiv no ile Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Haraççıoğlu Koleksiyonu'nda; *Hey'etu'l-İslâm* ismiyle ve 06 Hk 882 arşiv no ile Ankara Milli Kütüphane'de Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda; *el-Hey'etü'l-İslâmiye* ismiyle ve Râşid Efendi Eki 1162/6 arşiv no ile Kayseri'de Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu'nda ve muhtelif kütüphanelerde bulunmaktadır.

Esere ait birçok nüshanın varlığı, çalışmamızı kolaylaştırdı. Bununla birlikte yaptığımız araştırma sonucunda, nüshaların her birinin aynı oranda özenle muhafaza

[12] http://www.yazmalar.gov.tr. (Erişim: 13 Eylül 2017)

edilemediğine şahit olduk. Biz de bu nüshalar arasından bütün ve okunaklı olan üç tanesini seçtik. Bu üç nüshanın karşılaştırılmasının eserin, müellifin muradına uygun şekilde ortaya çıkmasını sağlayacak tahkik çalışması için yeterli olacağı kanaatindeyiz. Bu nüshaların içeriği ve müellifi aynı olmakla beraber müstensihleri tarafından farklı isimlerle tesmiye edildiğini yukarıda söylemiştik. Tahkik için seçilen nüshalar şunlardır:

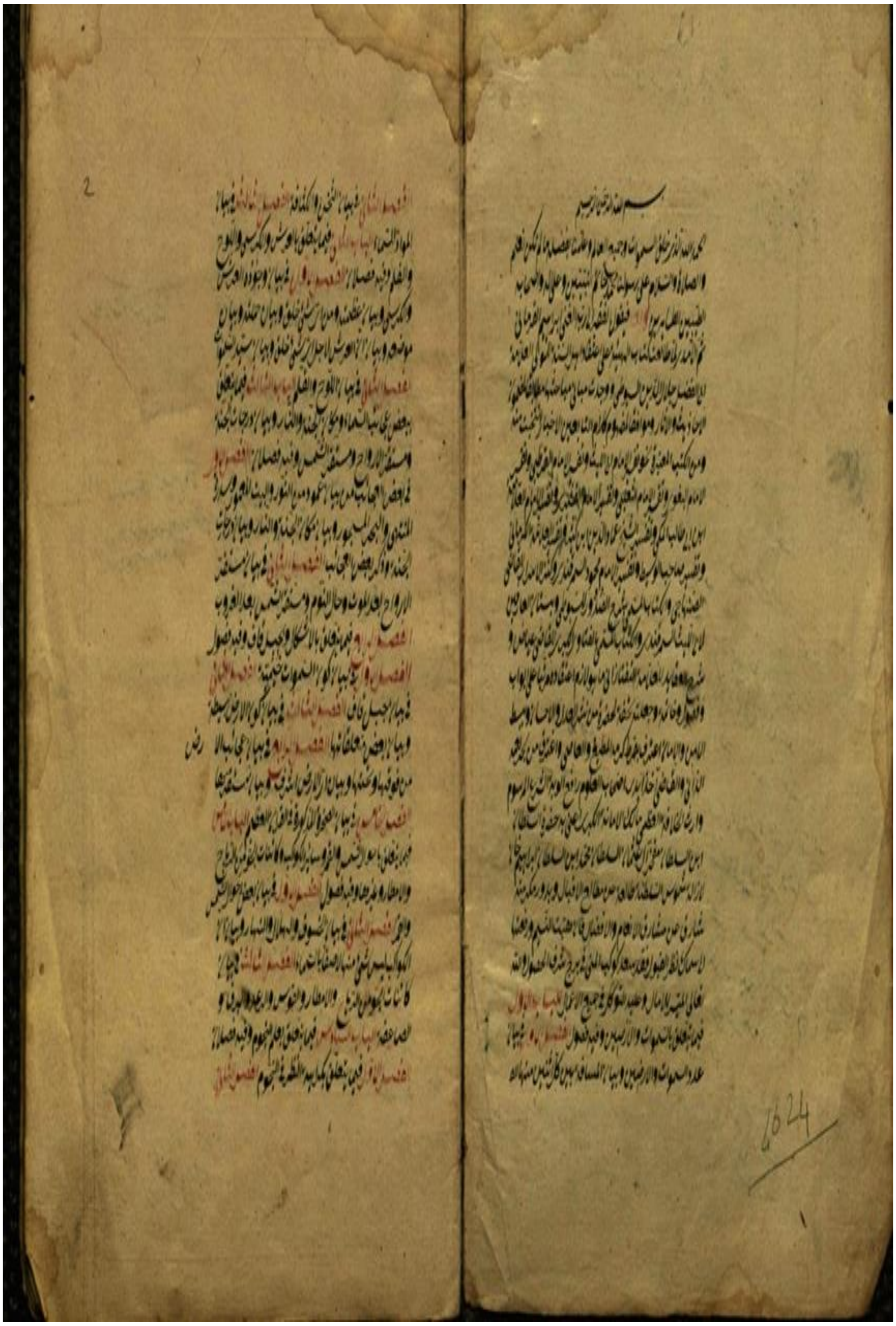
Birinci Nüsha: Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda *Şerhü'l-hey'e alâ akîdeti ehli's-sünne* ismiyle 06 Mil Yz A 4624 no'lu arşivde vrk.: 2a-20a olarak kayıtlıdır.

İkinci Nüsha: Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi Koleksiyonu'nda *el-Hey'etü'l-İslâmiye* ismiyle Râşid Efendi Eki 1162/6 no'lu arşivde vrk.: 307a-344b olarak kayıtlıdır.

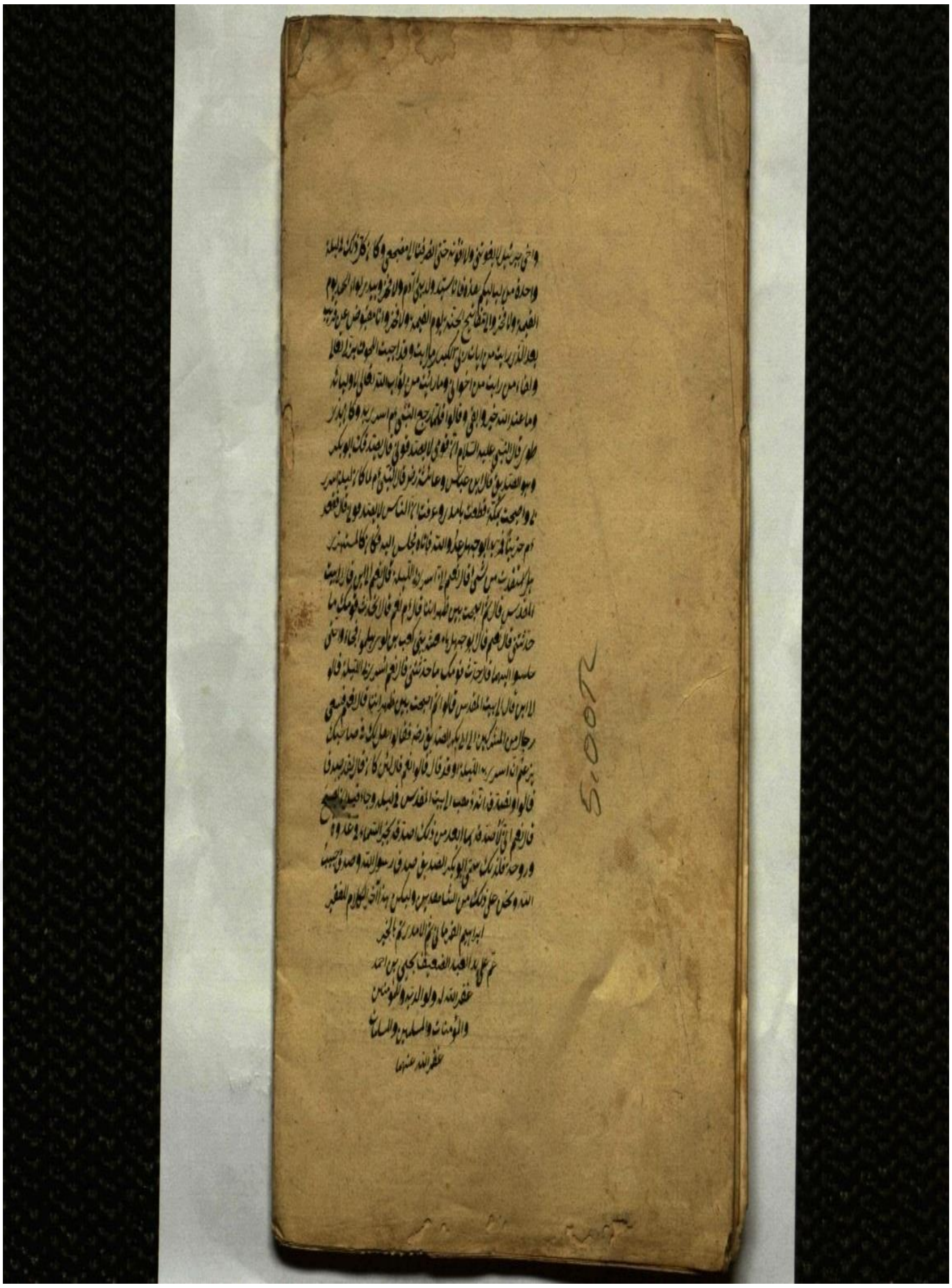
Üçüncü Nüsha: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde *el- Hikme fi ilmil-hey'eti alâ i'tikadi's-sünneti ve'l-cemea* ismiyle 37 Hk 101/2 no'lu arşivde vrk.: 43a-63b olarak kayıtlıdır.

1.3.3.1. Ankara Milli Kütüphanesi Nüshası

Ankara Milli Kütüphane'de bulunan ve çalışmamıza ismini veren nüsha ta'lik hattıyla yazılmış olup okunması biraz zordur. Bu nüshada bazı eksik kısımların, bazı fasıllarda ise yer değişikliklerinin olduğunu tespit ettik. Bununla birlikte bu nüsha, sayfa kenarlarında konu başlıklarıyla alakalı bilgilerin bulunması ve hayatı hakkında elimizde pek bilgi olmayan müellifin ilmî kişiliği hakkında ipuçları vermesi bakımından da önemlidir. Nüsha, 20 varak olup her varak 25 satırdan oluşmaktadır. Ankara Milli Kütüphanesi'nde Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda 4624 no'lu arşivde kayıtlıdır.

Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda *Şerhü'l-hey'e alâ akîdeti ehli's-sünne* isimli nüshasının ilk sayfası (vrk. :2a-2b)

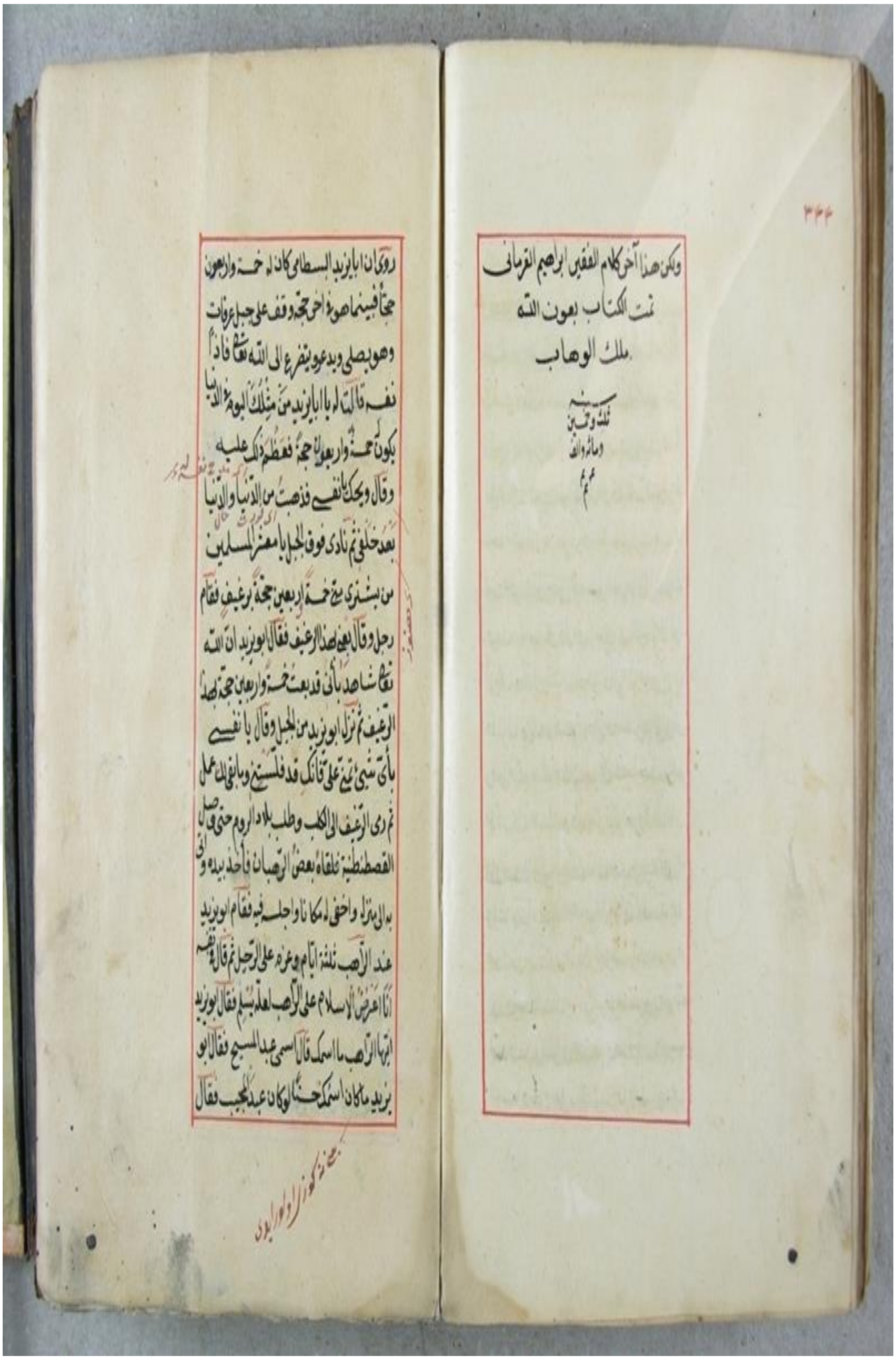
Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda *Şerhü'l-hey'e alâ akîdeti ehli's-sünne* isimli nüshasının son sayfası (vrk. : 20a.)

1.3.3.2. Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi Nüshası

Bu nüshayı yazısının diğerlerine göre daha okunaklı oluşu, Sultânî nüsha olması ve sayfa eksiğinin bulunmaması sebebiyle esas nüsha olarak tercih ettik. Nüsha 37 varak olup (307a-344b) her bir varak 19 satırdan müteşekkildir. Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi'nde 1162/6 no'lu arşivde kayıtlıdır.

Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu'nda *el-Hey'etü'l-İslâmiye* isimli nüshasının ilk sayfası, (vrk. : 307a-307b)

Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu'nda *el-Hey'etü'l-İslâmiye* isimli nüshasının son sayfası, (vrk. : 344a-344b)

1.3.3.3. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi Nüshası

Bu nüsha, çalışmamızda değerlendirdiğimiz üçüncü nüshadır. Hattı okunaklı olmakla beraber esas nüsha ile aralarında az da olsa farlılıklar, satır arası bilgiler ve tamamlayıcı notlar bulunmaktadır. Nüsha 21 varak olup her bir varak 23 satırdan oluşmaktadır. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 101/2 no'lu arşivde kayıtlıdır.

Kastamonu İl Kütüphanesinde *el- Hikme fi ilmi'l-hey'eti alâ i'tikadi's-sünneti ve'l-cemea* isimli nüshasının ilk sayfası, (vrk. : 43a-43b)

Kastamonu İl Kütüphanesinde *el-Hikme fî İlmi'l-Hey'eti alâ İ'tikadi's-Sünneti ve'l-Cemea* isimli nüshasının son sayfası, (vrk. : 63a-63b)

İKİNCİ BÖLÜM
İLM-İ HEY'E (ASTRONOMİ)

2.1. İLM-İ HEY'E (ASTRONOMİ) HAKKINDA GENEL BİLGİ

"Gökküresi bilimi" manasına gelen ilm-i hey'e terimi, İslâm dünyasında aynı zamanda "felekiyyât, ilm-i nücûm, sınaât-i tencîm, ilm-i felek" vb. şeklinde isimlendirmeler olsa da astronominin en yaygın karşılığı olarak kullanılmaktadır.[13] İlm-i hey'e (Astronomi) evrende var olan ve dünyamızı çevreleyen yıldızlar, gezegenler, göktaşları, kara delik, galaksiler vb. gök cisimlerini ve bunların oluşum evrelerini ve süreçlerini, fiziksel olarak şekil ve hareketlerini, kimyasal olarak hangi bileşenlerden meydana geldiğini ve birbirleriyle olan münasebetlerini inceler.[14]

İlm-i hey'e (Astronomi), ilimler tasnifinde geometri, aritmetik ve musikinin yanında aklî ilimlerden kabul edilmiş böylece bu dört ilim dalı matematik bilimlerini meydana getirmiştir. İslam âlimlerinden Fârâbî'nin tasnifinde bunlara mekanik ve optik eklenmiştir.[15] Bu tasnif, astronomiyle (ilm-i hey'e) astrolojinin (ilm-i ahkâm-ı nücûm) çok erken bir dönemde birbirinden ayırt edildiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Çünkü astronomi'de temel kriter gözlem ve matematiksel hesap iken astroloji, tabiat olaylarından çıkarılan işaretlere, indî yorumlara ve birtakım süpekülasyonlara dayanır.[16]

İhvân-ı Safâ ilm-i hey'eyi (astronomiyi) üçlü tasnife tabi tutar: Birincisi, feleklerin mahiyetini, yıldızları, yıldızların hacimlerini, sayılarını, aralarındaki mesafeleri ve hareketlerini; ikincisi astronomi cetvellerinin (zîc, ezyâc, zîcât) kullanımını, takvimlerin tanzim edilmesi ve tarihlerin tespitini; üçüncüsü ise feleklerin döngüsel hareketlerini, burçların doğuşunu ve yıldızların durumlarından dünyada olabilecekler hakkında bilgi elde etmeyi konu edinir.

Yaşadığı çağda var olan ilmî birikimi genel bir değerlendirmeye tabi tutan İbn Haldûn, astronominin tanımı ve konusunu *Mukaddime*'sinde şöyle ele almıştır: "Bu bilim (astronomi), sabit yıldızları ve gezegenlerin hareketlerini inceler. Astronomi,

---

[13] Fehd, s. 126.
[14] **Yeni Türk Ansiklopedisi**, "Astronomi", Ötüken Yayınları, İstanbul, 1985, cilt I, s. 198.
[15] Farabî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ, **İhsâ'ü'l-ulûm**, (nşr. Osman Emin) Kahire, 1350/1931, s. 102- 103.
[16] Fehd, s. 126.

gözlenebilen hareketleri, zorunlu olarak ortaya çıkan yıldızların seyirlerini ve gezegenlerin durumlarını geometrik prensiplerle hesaplar. Aynı zamanda astronomi, ekinoks hareketlerin varlığını; yer merkezinin güneş feleğinin merkeziyle aynı hizada olmadığını da bilimsel olarak ortaya koyar. Gezegenlerin içinde hareket ettiği büyük felekleri ve onların da içlerinde bulunan küçük feleklerin varlığını ispat eder. Sabit yıldızların hareketleriyle sekizinci feleğin varlığını gösterir. Astronomi aynı şekilde her yıldızın, çeşitli meyli olduğu için birçok feleğe sahip olduğunu da ispatlamıştır. Gözlemler, bu tür hareketlerin gerçeklik, tabiat ve türlerinin bilinmesini sağlarlar. Biz yıldızların ileri-geri hareketlerini, ekinoksları ve feleklerin düzenini bu rasatlar sayesinde bilebiliyoruz.[17]

Astronomi ilmine konu olan gök cisimleri, insanlığın bidayetinden bu yana merak konusu olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Güneş ve ay tutulmaları, yıldız kaymaları, insanlara yön tespitinde yardımcı olan kutup yıldızı ve ayın evreleri gibi olaylar astronomi ilmine olan ilgiyi artırmıştır. Bununla beraber tarihsel süreçte gökyüzü ve gök cisimleri efsanelere, mitlere ve hatta inançlara konu olmuştur. İnsanlar yeryüzünde meydana gelen bir takım olayları gök cisimlerinin hareketlerine bağlamışlar, zamanla astroloji ve sihir gibi faaliyetler revaç bulmuştur.[18]

2.2. İLM-İ HEY'E (ASTRONOMİ)'NİN TARİHİ SERÜVENİ

İnsanoğlu Allah'ın diğer mahlûkattan ayrı olarak kendisine akıl ve irade bahşetmek suretiyle en mükemmel şekilde yarattığı varlıktır. Akıl sahibi olmanın neticesi olarak daima kendisi, çevresi ve içinde yaşadığı evren konusunda merak içerisinde olmuştur. İlk önce dokunabildiği bitkiler, hayvanlar ve hemcinsleri üzerinde incelemeler yapmış, sonra gözünü muhteşem bir düzen ve ahenk içerisinde şaşmadan ve şaşırmadan hareket eden evrene çevirmiş, içinde yaşadığı zamanla güneşin ve ayın irtibatını tespit etmiştir. Özellikle ayın birçok gök cisminden farklı olarak belli bir zaman diliminde belli şekillere girmesi ve değişiminin düzenli olması neticesinde ayın hareketlerine bağlı olarak takvimi keşfetmişlerdir. Zaman içerisinde yönleri tespit

[17] İbn Haldun, **Mukaddime**, (Haz. Süleyman Uludağ), II, s.1160-1161, Dergâh Yayınları, 1991.
[18] Fehd, s. 127.

etme konusunda yıldızlardan istifade edebilmeyi öğrenmişler hatta bazı insanlar onları inanç objesi haline getirip tanrı diye tapmışlardır.[19]

Genel olarak astronominin tarihi gelişimini beş evrede incelemek mümkündür.[20] Astronomi birinci evrede tarımsal faaliyetler ve mevsimlerin tespiti açısından önemliydi. M.Ö. 3000'li yıllarda Mısır, Mezopotamya ve Bâbil'de gök cisimleriyle alakalı çalışmalar yapılmış ve gezegen ile yıldız arasındaki farkı tespit edebilmişlerdi.[21] M.Ö. VI. yy'da Bâbilliler, gezegenlerin hareketlerini tespit etmek ve kayda geçirmek için matematiksel işlemler geliştirmişler. İkinci evrede ise astronomiyi, matematiğin yanında geometri ile temellendirme çabası görülür. Matematik ve geometri ile astronominin temellendirilmesi, gök cisimlerinin yapısı ile ilgili olmayıp sadece yörünge ve konumlarını tespit içindir. Yer merkezli bir evren anlayışının temelini atan Batlamyus (m.s. 150) ile astronominin matematikselleşmesi belli bir olgunluğa ulaşmıştır. Bu anlayış Kopernik'in güneş merkezli evren anlayışına kadar devam etmiştir. Bu evren görüşü, sadece çıplak gözle yapılan gözlemlere dayandırılmıştır.[22]

İslam âlimlerinin astronomi ile yakından ilgilenip bu alana çok ciddi katkılar sundukları aynı zamanda birçok çalışmaya da öncülük ettikleri bilinmektedir. Halife Me'mûn ve Hârun Reşîd döneminde yapılan gözlem ve tercüme faaliyetleri sayesinde astronomi sahasında büyük gelişmelere şahit olunmuştur. Arapçaya çevrilen Batlamyus'un *el-Mecisti*'sinin sağlaması yapılmış, hataları tespit edilip düzeltilmiştir. Bu sonuç ise astronomi alanında gelinen noktayı göstermesi açısından önemlidir. Halife Me'mûn döneminde yaşayan ünlü İslam bilgini Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî (ö. 232/847), halifenin *el-Mecisti*'yi şerh etmek üzere Bağdat'ta topladığı heyette yer almış, onun gayretleriyle ilmî çalışma için yeni aletler yapılmıştır. Harizmî'nin yazmış olduğu *Zîcü's-sindhind* isimli eser Latinceye de tercüme edilmiştir. Bu dönemde Ebû Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî (ö. 398/1007) ve Ebû Ma'şer el-Belhî'nin (ö.272/886) yaptıkları çalışmalar ve telif ettikleri eserler sayesinde ünleri doğuya ve batıya yayılmıştır.[23]

---

19 Fehd, s. 126.

20 Hümeyra Nur İşlek, **Kur'an'da Astronomi İle İlgili Ayetler Ve Tarihi Süreç İçinde Yorumu**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s.12.

21 Lütfi Göker, **Astronomi Ve Uzay Bilimleri**, ABC Matbaacılık, Ankara, 2000, ss. 42-44.

22 Göker, s. 46-49.

23 Fehd, s. 127.

Batlamyus'un yer merkezli evren anlayışının yerini, Polonyalı Kopernik'in (m.1473–1543) güneş merkezli evren anlayışı ve Kepler'in (m.1546–1601) gözlemleri sonucunda, gezegenlerin yörüngelerinin dairesel değil elips şeklinde olduğunu tespit etmesi, üçüncü evreyi oluşturmaktadır. Bu dönemde teleskopun icat edilmesiyle gözlemler, yeni bir boyut kazanmıştır. Newton'un evrensel çekim yasasını geliştirmesi ve Uranüs'ün keşfi, XVII. ve XVIII. yüzyılın en önemli olaylarındandır.[24]

Dördüncü evrede ise optik bilimin astronomi çalışmalarına dâhil olmasıyla yeni bir aşamaya geçilmiş oldu. Astrofizik denilen bu aşamada gök cisimlerinin fiziksel ve kimyasal yapıları, bunların yanında hangi elementlerden oluştuğu tespit edilmeye başlandı. Bununla beraber daha uzun soluklu çalışmaya olanak sağlayan fotoğraflama sistemi geliştirildi. Son olarak beşinci evre, XX. Yüzyılın ortalarında, evrende var olan ışık ve seslerin incelenmesine imkân sağlayan radyo teleskopların, uzaya çıkılmasını mümkün kılacak roketlerin, bilimin hizmetine girmesiyle başlamıştır. Bununla beraber bu dönemde astrologların gündeminde evrenin yapısı, yaratılışın başlangıcının nasıllığı, galaksilerin oluşumu ve yıldızlardaki değişimler gibi hususlar vardır.[25]

Genel olarak astronominin tarihi serüveninden bahsettikten sonra İslam dünyasındaki serencamından bahsedelim.

İslâm öncesi dönem ve İslâmî tebliğin ilk yılları, sözlü kültürün hâkim olduğu Arap toplumunda, önemli bir yere sahip olan şiirlere göz atıldığında tema olarak gökyüzünün ve gök cisimlerinin azımsanmayacak miktarda işlendiğini görmekteyiz. Mesela; Araplarda Süreyya yıldızının konu edildiği 421 şiirden yirmi altısının h.132 (m.750) yılından önceye ait olması, bunu teyit etmektedir. Bununla birlikte insanlar sabit yıldızlar vasıtasıyla geceleri çölde yön tayini yapabilmenin yanında meteorolojik olaylar ve mevsimler hakkında bir takım kanaatlere sahip oluyorlardı. Ayrıca insanların bu yıldızlardan bazılarını inanç objesi kabul ederek tapındıkları da tarihi bir gerçektir; meselâ güneşe Himyerîler taparken, aya Kinâne, Müşteri'ye (Jüpiter), Lahm ve Cüzâm, Şi'râ'ya Kays ve Utârid'e (Merkür) Esed kabileleri tapmaktaydılar. Allah Teâla gönderdiği son vahyinde, ilk muhataplarının yanlış inanç telakkilerini tashih etmek ve inanç objesi haline getirdikleri bu gök cisimlerinin aslında kendi varlığına

[24] Göker, ss. 54-59.
[25] İşlek, s. 14.

birer delil olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de gök cisimlerine oldukça fazla yer verildiği görülmektedir. Meselâ felekten; güneş, ay ve yıldızların içinde yüzdüğü gökküre, yıldızlardan; Allah'ın emrine boyun eğen yol gösterici ayetler, gezegenlerden (kevâkib); göklerin aydınlatıcıları ve ziynetleri, burçlardan ise gökyüzünde bulunan işaretler, yolculara yol gösteren büyük yıldızlar ya da ayın konakları olarak bahsedilmektedir.[26] Yine güneş ve ay Kur'an'da çokça zikredilir. İçinde yaşadığımız dünya ile güneş ve ayın belli sürelere ve de hesaba göre hareket etmeleri insanların zaman algısını yönetmesine ve programlamasına imkân sağlamaktadır.[27]

Müslümanların h. I. asırda astronomiye dair meselelerle bilimsel anlamda pek fazla ilgilenmedikleri görülür. Ancak h. II. yüzyıldan itibaren yapılan fetihler sayesinde diğer medeniyetlerin bilgi birikimleri ve kaynaklarıyla tanışılması, Müslüman ilim adamlarının astronomi dahil olmak üzere matematik, geometri, fizik, kimya, tıp vb. ilim dallarında yaptıkları çalışmalara çeşitlilik ve ivme kazandırmıştır. Emevî hilafetinin son yıllarında ilm-i nücûma dair çeşitli eserler Arapçaya tercüme edilmiştir. Yapılan tercümelerle birlikte ilm-i hey'e'ye (astronomi) dair terimler Arap diline girmiş hatta bu alanda terminolojik birikim oluşmuştur. İslâm dünyasında bir ilmi disiplin olarak astronomi, Brahmagupta'nın m. 770'li yıllarda Sanskritçe olarak kaleme aldığı *Brahmasphutasiddhanta* isimli eserin, Halife Mansûr'un teşvikiyle *es-Sindhind (Siddhanta)* adıyla Arapçaya çevrilmesiyle başlamıştır. İlk olarak İbrâhim b. Habîb el-Fezârî (ö.190/806), *ez-Zîcalâsîni'l-Arab* adlı eserinde Kamerî takvim esas alınarak İslâmî günlerin hesaplanmasını sağlayacak cetvellerin hazırlanması konusunda ilk yöntem ve metodları ortaya koymuştur. Bu süreçte Müslümanlar, Hint yazmalarından trigonometrinin ilk kavramlarını da öğrenmişlerdir. Yüzyılın sonlarına doğru Batlamyus'un *el-Mecistî*'sinin tercüme edilmesi, İslâm astronomisinin gelişmesine büyük katkı sağladı. Haccâc b. Yûsuf b. Matar,[28] Neyrîzî (ö. 310/922) ve İshak b. Huneyn (ö. 260/873) tarafından da tercüme edilerek bu sahada çalışma yapacak olan âlimlerin istifadesine sunulan eser hakkında Sâbit b. Kurre (ö. 288/901)

---

[26] Enbiyâ 21/33; Yâsîn 36/40); A'râf 7/54; Nahl 16/12; En'âm 6/97; Tekvîr 81/15-16; En'âm 6/76; Hicr 15/16; Furkān 25/61; Burûc 85/1.

[27] Fehd, s. 126.

[28] Hayatına dair fazla bilgi bulunmayan Haccâc b. Yûsuf b. Matar, Halife Me'mun döneminde yaşamış Süryani mütercimlerdendir.(Mahmut KAYA, "Haccâc b. Yûsuf b. Matar" **Diyanet İslam Ansiklopedisi,** İstanbul, 1996, Cilt: XIV, s.17.)

başta olmak üzere Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), Ferganî (ö. 247/861), İbnü'l-Heysem (ö. 432/1040), Câbir b. Eflah ve İbn Rüşd (ö.595/1198) gibi âlimler çok sayıda incelemeler, çalışmalar, açıklama ve özetler yapmışlardır.[29]

VIII. ve IX. yy'da Halife Me'mûn'un ve daha sonra Hârun Reşîd'in âlimleri himaye edip çalışmalarını desteklemesi, diğer ilimlerin yanında astronomi alanında da gelişmelerin ve çalışmaların hız kesmeden artarak devam etmesine imkân sağlamıştır. Tercüme edilmiş olan *el-Mecisti*, el-Harizmî (ö. 232/847) tarafından şerh edilmiş ve Avrupalılarca birçok kez Latinceye çevrilmiştir. Bu dönemde Ebû Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî (ö. 397/1007) ve Ebû Ma'şer el-Belhî'nin (ö. 272/886) tercümeler ve önemli çalışmalar yapmak ve eserler telif etmek suretiyle ünleri doğu ve batıya yayılmıştır. Batlamyus'un *el-Mecistî*'si üzerine incelemeler yapan ve salınım ve titreşim teorisiyle ilim dünyasına kendini tanıtan Sâbit b. Kurre, Batlamyus'un sekiz felekten oluşan sistemine bir dokuzuncusunu (primum mobil) ilave etmek suretiyle orta çağ astronomi anlayışını etkilemiştir. Bu dönemin astrologları, Batlamyus'un teorisini esas kabul ediyor, yaptıkları araştırmalar sayesinde onun hipotezleri üzerinde bazı düzeltmeler yapıyorlardı. Bunlardan Harranlı Muhammed el-Bettânî (ö. 317/929), Rakka'da güneş, ay ve gezegenlerle alakalı yaptığı gözlemler sonucunda Batlamyus'un ortaya koyduğu birçok sayısal veriyi düzeltmiştir. Bettânî, yazdığı *el-Câmi fî hisâbi'n-nücûm ve mevâzıi mesîrihe'l-mümtehan* adlı zîcinin Latinceye çevrilmesi neticesinde ortaçağ Avrupa'sında Albategnius adıyla tanınmıştır. XI. ve XII. yy'da *Kânûnü'l-mesûdî* isimli eserin sahibi Bîrûnî ve çağdaşı İbn Heysem, batılı astrologları etkilemişlerdir. Yazdığı *Makâle fî heyeti'l-âlem* adlı eseri, İbranice ve Latinceye çevrilmiştir. XII. yüzyıldan sonra Müslüman astrologlar, Batlamyus'un görüşlerini terk etmeye başladılar. İbn Bâcce (Avempace) (ö. 533/1138) ile başlayan ve Câbir b. Eflah (Geber) (XII. yy) ile devam süreci İbn Tufeyl (Abubacer) (ö.581/1186) ve İbn Tufeyl'in talebesi Merakeşli Bitrûcî (XII. yy) sürdürmüşlerdir. Bitrûcî tarafından ileri sürülen ve asıl kurucusunun hocası İbn Tufeyl olduğu düşünülen gezegenlerin hareketleriyle ilgili anlayışın temelinde, Aristo'ya ait eş merkezli küreler kuramına dönüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde genel olarak İslâm bilginlerinin astronomiye yaptıkları katkılardan başlıcaları; yeni aletlerin icadı ve geliştirilmesi ve bu sayede yapılan gözlemlerden daha sağlıklı veriler elde edilmesi, gök cisimlerinin yaptıkları

[29] Fehd, s. 126.

hareketlerin doğru tespiti ve matematiğin de astronomide etkin bir şekilde kullanılması sayılabilir.[30]

M.XIII. yy.'dan sonra İslâm dünyasında Bağdat ve çevresinin Moğol istilasına maruz kalması, Endülüs'ün de Hıristiyanlarca işgal edilmesi sonucu ilmî anlamda duraksamadan söz edilebilir. Ancak bu, çalışmaların tamamen inkıtaa uğradığı anlamına gelmez. Muselâ Hülagu, bugün İran sınırları içesindeki Merâga şehrinde yönetimini Nasîrüddîn Tûsî'nin üslendiği bir rasathane kurdu. Rivayet edildiğine göre burası birçok rasat aletine ve yarım milyona yakın kitaba ev sahipliği yapıyordu. Nasîruddîn Tûsî, burada yaptığı gözlemler neticesinde Batlamyus'un gezegenlerle ilgili teorisinin yerine yeni bir teori inşa etmiş ve bunu öğrencilerine ders olarak okutmuştur. XV. yy'da Semerkant'ta Uluğ Bey'in (ö. 853/1449) yapmış olduğu çalışmalar başka bir örnek olarak hatırlanabilir. O, bünyesinde yarıçapı 43 m. olan büyük bir rubu' dairesi bulunan bir rasathâne kurmuş, otuz yıl boyunca yaptığı gözlemler neticesinde *Zîc-i Uluğ Bey (Zîc-i Cedîd-i Sultânî)* adlı eserini meydana getirmiştir.[31]

Bu alandaki önemli şahsiyetlerden biri de Semerkant'ta doğan ve Uluğ Bey'in yanında yetişen; Fatih Sultan Mehmet'in daveti üzerine İstanbul'a gelen matematikçi ve astrolog olan, Ali Kuşçu (ö. 879/1474)'dur. Astronomi alanında yazdığı *Risale-i fi'l-hey'e* isimli eseri, Otlukbeli zaferi dönüşü Fatih'e zaferin anısına ismi *Risale-i fi'l-fethiye* şeklinde değiştirilmek suretiyle, takdim etmiştir. Yine Semerkant'ta tahsile başlamış ve daha sonra Kastamonu'ya gelmiş olan Fethullah Şirvanî (ö. 891/1486), Osmanlı'da matematik, geometri ve astronomi alanlarında ilmi çalışmaları başlatmış bilginlerdendir. Onun en önemli eseri, hocası Kâdızâde Musa Paşa'nın *Şerhu'l-mulahhas fi'l-hey'e* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Hâşiye alâ şerhi'l-mulahhas lî kâdîzâde* isimli Arapça haşiyesidir. 1473 yılında tamamlanmış ve Fatih Sultan Mehmed Han'a arz edilmiş olan eser, uzun yıllar medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.[32] XVI. yy'da İstanbul'da gözlemevi kuran Takiyuddin (ö. 993/1585) ve çalışmaları önemlidir.[33] XVIII. yy'da *Ma'rifetname* sahibi Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1186/1772), *Esrar-ı meleküt* sahibi Molla Kudsi-i Hindi ve *Efkar-ı ceberfit* müellifi

[30] Fehd, s. 127.
[31] Fehd, s. 127.
[32] Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, **Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi,** Cilt: II, ss.42-45.
[33] Remzi Demir, **"Takiyuddin'in Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması,"** Bilim ve Teknik, Sayı 351, s. 36.

Halil Rahmi gibi astronomi ilminin, tarihi seyrine vakıf, muhakkik âlimlerimiz yetişmiştir.[34] Osmanlı'da, Moğol istilası öncesi Bağdat'taki ve batılıların işgali öncesi Endülüs'teki astronomi alanındaki çalışma hızının yakalanamamış olması, bu sahada hiç çalışma yapılamamış veya dünyadaki gelişmeler takip edilmemiş anlamına gelmemektedir. Bu anlamda vakitlerin tayini için yapılan muvakkithaneler, kamerî ayların tespiti amacıyla yapılan gözlemevi, çok maksatlı rasathanelerin inşa edilmesi ve yukarıda adları zikredilenler yanında birçok âlimin yetişmesi, Osmanlıda da astronomi alanındaki yapılan çalışmaların varlığını gözler önüne sermektedir.[35]

2.3. İLM-İ HEY'E (ASTRONOMİ) VE KUR'AN-I KERİM

Kur'an'da astronomi ilminin alanına giren (evrenin yaratılışı, güneş, ay, yıldızlar ve üzerinde yaşadığımız dünya vb) konulara oldukça yer verildiği görülür. Gök cisimlerinin geçtiği ayetlere genel olarak baktığımızda Yüce Allah'ın insanları "ibretle bakmaya, akletmeye ve tefekküre" davet ettiğini görürüz. Ayrıca bu ayetler gök cisimleri hakkında cehaletten kaynaklı olarak gelişen batıl ve hurafe bir takım düşünce ve inanışları da reddetmekle beraber gök cisimleri de dâhil bütün mahlûkat üzerinde Allah'ın kudretini ve mutlak hâkimiyetinin varlığını bildirmektedir.

Kur'an, ilk emriyle "*Yaratan Rabbinin adıyla oku!*"[36] buyurmak suretiyle, insanoğlunu bilinçli ve maksatlı bir okumaya davet etmektedir. Kur'an, bize iki türlü ayetin varlığından söz eder: Birincisi, "*Elif Lâm Râ. Bunlar, Kitab'ın ve apaçık olan Kur'an'ın ayetleridir"*[37] şeklinde mushafta yazılı nazm-ı celilin ayetleri; ikincisi *"Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uççuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki…"*[38] ayetiyle beyan edilen varlık ayetleridir. Kur'an'daki ayetleri okumamız ve üzerinde düşünmemiz, kâinat kitabındaki kevnî ayetlere de ibretle tefekkürle bakmamız bizden istenmektedir. Zira Kur'an, kevnî ayetleri (gökleri

---

[34]Abdullatif Harpûtî, (hzl. Bekir Topaloğlu), **Diyanet İsleri Başkanlığı Dergisi Dinî, İlmî, Edebî Meslekî Aylık Dergisi**, XIII, Sayı: 6, Kasım- Aralık 1974.

[35] Yavuz Unat**, Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, Cilt: VIII, ss. 411- 420.

[36] Alak 96/1.

[37] Hicr 15/1.

[38] Fussilet 41/53.

ve yeri,[39] gece ile gündüzün birbirini takip etmesini,[40] ay ve güneşin belli bir yörüngede akıp gitmesini,[41] yıldızları[42] ve gezegenleri[43] vb.) Allah'ın kudretinin ve emsalsiz yaratmasının tecellisi ve varlığının birer delili olarak zikretmektedir.

Kur'an'ın nüzulüyle bu hakikatlere tanıklık eden Mekke'yi ve vahyin ilk muhataplarını ele aldığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Mekke genellikle çöl ikliminin hâkim olduğu, dağları olduğu kadar düzlükleri de olan, insanların da genellikle seyahatlerinde deve kullandığı bir mekândır. Gökyüzü masmavi ve güneşlidir ve insanlar her daim bulutlara hasrettir. Müfessir Râzî (ö. 606/ 1210), insanların bu halini şöyle tasvir eder:

"Arap, genelde devesiyle seyahat eder. Düşünceye daldığı anda gözüne ilk ilişen bindiği devesidir; onun yaratılışını garipser. Başını kaldırınca sadece gökyüzünü görür. Sağına soluna göz attığında dağlar, aşağıda ise yer vardır. İşte Allah Teâlâ insanlara bunlar hakkında tefekkür etmelerini öğütler."[44] Evet, Allah Teâlâ develeriyle seyahat eden bu insanların etraflarına ibret nazarıyla bakmalarını ister ve şöyle buyurur*:*

"Deveye bakmıyorlar mı, nasıl yaratılmıştır? Göğe bakmıyorlar mı, nasıl yükseltilmiştir? Dağlara bakmıyorlar mı, nasıl dikilmişlerdir? Yeryüzüne bakmıyorlar mı, nasıl yayılmıştır?"[45]

Ayette geçen "ibil" kelimesinin kullanım çeşitliliğinden hareketle bazı müfessirler bu kelimeyi "deve" yerine "bulut" manasında anlamışlardır.[46] Bu yoruma göre insan öncelikle bulut ve ötesi hakkında düşünmeye davet edilmiş, devamında ise yerin sarsılmaması için dikilmiş dağlardan ve canlıların yaşamlarını sürdürebilmelerine imkân verebilecek şekilde döşendiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Yüce Allah, "*Onlar, ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler …"*[47] şeklinde

---

[39] Yâsîn 36/81.
[40] Al-i İmrân 2/190.
[41] Yâsîn 36/38-39.
[42] Necm 53/1.
[43] Yûsuf 12/4.
[44] Fahruddîn er-Râzî Muhammed b. Ömer, **Mefatîhu'l-gayb** (et-Tefsîru'l-kebîr), Dâru İhyai't-Türas, Beyrut 1420 h., Cilt: XXXI, s. 145.
[45] Ğaşiye,88/17-20.
[46] Râzî, Cilt: XXXI, s. 158; İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), **Garîbu'l-kur'an,** (tsz), Beyrut., s. 5; Kurtubî, Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr b. Ferh el-Ensar, **el-Camiu li ahkâmi'l-kur'an**, Dâru Kitâbi'l-Mısriyye, Beyrut, 1384 h., Cilt: XX, s. 35.
[47] Âl-i İmrân 3/190-191.

buyurmak suretiyle yer ve göklerin yaratılışı hakkında düşünenleri övmüştür.

Râzî'ye göre Kur'an-ı Kerîm'in öne çıkan temel özelliklerinden birisi de yaratılışa, evrene, gök cisimlerine ve atmosferde meydana gelen olaylara geniş yer vermesidir. Mesela; Kur'an-ı Kerim'de "semâ" (gök) lafzı 310 yerde, "arz" (yer) lafzı ise 451 yerde geçmektedir. Kur'an'daki sûre isimlerinin takriben 1/6'i yaratılış, gök cisimleri ve uzayda gerçekleşen bir takım olay ve durumlarla ilgilidir. Söz konusu sürelerin bazıları ve anlamları şöyledir: İsrâ' (Hz. Peygamber'in gece seyahati ve mi'racı), Ra'd (gök gürültüsü), Fâtır (yaratan, yoktan var eden), Duhan (duman), Necm, Kamer, Me'âric (yükselme yolları), Tekvîr (güneşin dürülmesi), İnfitâr ve İnşikak (göğün yarılması), Burûc (burçlar), Tarık (şiddetle vuran çarpan, gece gelen şey), Fecr, Şems, Duha (kuşluk vakti), Zilzâl (sarsıntı, deprem), Felak (sabah aydınlığı). [48]

Kur'an-ı Kerim'de yer alan isimleri doğrudan astronomi ilmiyle alakalı bazı surelerin ayrıca farklı surelerdeki ilgili ayetlerin varlığı müfessirlerin astronomiye yönelik ilgisini artırmıştır. Astronomi de dahil bilimsel bir takım konuları ihtiva eden ayetler üzerine farklı asırlarda yapılmış tefsirler, elbette yazıldığı çağın bakış açısını ve ilmî seviyesini göstermesi açısından önemlidir. Zira her eser, meydana çıktığı çağın izlerini taşır. Tahkik ve değerlendirmesini yaptığımız *"Şerhü'l-hey'e alâ akîdeti ehli's-sünne*" isimli eserin farklı yüzyıllarda yazılmış tefsirlerden de ilgili konulara dair nakiller yapması bu açıdan önemlidir.

Kur'an-ı Kerim'in bilimsel konuları ihtiva etmesi onun bir bilim kitabı olduğu anlamına gelmez. O, din kitabıdır, hayat kitabıdır. Dolayısıyla konularını ele aldığı ve mesajlarını muhataplarına iletirken kullandığı dil, bilimsel/akademik bir dil/üslup değil din dilidir. Kur'an'da yer alan konulardan esas itibariyle amaç olanlar olduğu gibi araç olanlar da vardır. Bunlardan tevhid ekseninde imana ve kulluğa matuf ayetler amaç iken astronomiyi ilgilendiren konulardaki asıl gayenin bilimsel bilgiler vermekten ziyade Allah'ın varlığını, birliğini ve eşsiz kudretini gözler önüne serilmesinde bir araç olduğu görülmektedir. Nitekim Kur'an gök cisimlerinin her birini Allah'ın varlığına birer alamet olarak zikreder. Bu konuda dikkat edilmesi gereken temel espri Kur'an'ı bir bilim kitabı olarak değerlendirmek suretiyle ifrata varan bir

---

[48] Celal Yeniçeri, **Uzay Ayetleri Tefsiri,** Erkâm Yayınları, İstanbul, 1994. ss.38-39.

anlayıştan veya onda bilimsel hiçbir konunun olmadığını söyleyerek tefrite varan bir söylemden uzak durmaktır.[49]

2.4. İLM-İ HEY'E (ASTRONOMİ) VE PEYGAMBERİMİZ

Kur'an, Allah'ın bütün insanlığa hidayet rehberi olarak gönderdiği ve hükmü kıyamete kadar devam edecek olan fermanıdır. Hz. Muhammed (sav) ise onun tebliğiyle memur kıldığı ve insanlığa üsve-i hasene[50] (rol-model) olarak takdim ettiği kulu ve elçisidir. Kur'an'da Rabbimiz gök cisimlerinden her birini birer ayet olarak zikretmekte,[51] onlara yemin etmek[52] suretiyle dikkat çekmekte ve onlar üzerinde düşünmemizi istemektedir.[53] Kur'an'da zikredilen bu konular, Allah'ın varlığı, birliği, ilim ve kudretinin büyüklüğünü ifade eden ve bu vesileyle insanların hidayete ulaşmasına yardımcı araçlar mahiyetindedir. Peygamberimiz Kur'an'ın mübelliği olarak onun hayata nasıl taşınacağı konusunda ümmetine en güzel örnekti. Diğer bir ifadeyle Peygamberimiz vahyin ilk muhatabı olarak Allah'ın emir ve yasaklarını tebliğ etmenin yanında temsil vazifesini de en güzel şekilde yerine getirmişti. İlgili bir rivayete göre Efendimiz, "*Deveye bakıp araştırmazlar mı o nasıl yaratıldı. Göğe bakıp incelemezler mi o nasıl yükseltildi*"[54] *ayetlerini her okunduğunda başını kaldırıp (ibret nazarıyla) semaya bakardı.*[55] Yine Hz. Peygamber, gecenin son üçte birinde kalkar ve göklere nazar eder; tefekküre dalardı. Henüz küçük olan İbn. Abbas (ra), Hz. Peygamberin gece ibadetini öğrenmek niyetiyle teyzesi ve Rasûlullah'ın hanımı Meymûne'nin (r anha) odasında gecelerdi. İbn Abbas yaşadıklarını şöyle anlatır: "*Rasûlullah, ailesiyle bir müddet sohbet etti ve sonra istirahate çekildi ve uyudu. Gecenin üçte ikisi veya üçte biri kadar bir zaman geçince oturdu, gökyüzüne baktı ve "Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardına gelmesinde akıl sahipleri için elbette ibretler vardır"*[56] *ayetini okudu. Daha sonra O*

[49] İşlek, s. 27.
[50] Ahzâb 33/31.
[51] Yâsîn 36/37-40, Rûm 30/22.
[52] Şems 91/1-7.
[53] Âl-i İmrân3/190-191
[54] Gâşiye 88/18-19.
[55] Buharî Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, **el-Câmiu's- sahîh**, Dâru Tavki'n-Necat, Beyrut, h.1422, Edep,118.
[56] Al-i İmrân 3/190.

(sav), kalktı abdest aldı ve sonra namazını kıldı.[57] *Peygamberimiz bu ayet ve takip eden;*

"Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken hep Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler. Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın…" anlamındaki ayetler [58] nazil olunca Peygamberimiz, bütün gece tefekküre dalmış, sabah olunca Aişe'ye (r.anha) veya başka bir rivayete Hz Bilal'e (ra) yeni vahyedilen bu ayetleri bildirmiş ve "*Bu ayetleri okuduğu halde tefekkür etmeyene yazıklar olsun*" buyurmuştur.[59]

Peygamberimizin vahye muhatap olduğu dönemde insanların büyük çoğunluğunun gökyüzünde bulunan varlıklar ve atmosferde gerçekleşen olaylar hakkındaki tasavvurları kâhinlerin ve falcıların yaptıkları gerçeklikten uzak yorumlara dayanıyordu. Hatta gök cisimlerine tanrısallık atfetmek suretiyle onlara tapanların varlığı tarihi bir vakadır. İslam akîdesinin temeli olan Tevhid inancıyla bağdaşmayan bu inanç ve zihniyetlere İslâm şiddetle karşı çıkmış ve onlarla mücadele etmiştir. Bunları tashih etmek üzere gönderilen Kur'an-ı Kerîm'de ve Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinde bu mücadele açık bir şekilde görülmektedir. Bazı kimseler, diğer insanlardan farklı olarak Peygambere göklerden haber geliyorsa aynı şekilde rızkının da gelmesi gerektiğini ileri sürerek Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemişlerdir. Nitekim ayette onların bu talepleri "*Ona (gökten) bir hazine indirilmeli değil miydi*" şeklinde ifade edilmiştir.[60] Zihniyet dönüşümü ve yerleşmiş yanlış algıların tamamen düzeltilmesi kolay olmamaktadır. Henüz Hz Peygamber aralarındayken, hicretin 9. yılı gibi geç bir zamanda bile Müslümanların zihinlerinde bu yanlış anlayışların kırıntılarının olabileceğini şu olay ortaya koymaktadır. Hz. Peygamberin oğlu İbrahim vefat etmiş ve o'nun defni sırasında güneş tutulması meydana gelmişti. İnsanlar İbrahim'in vefatı ile güneş tutulması arasında bir bağ olabileceğini düşündüler. Hz. Peygamber "*Güneş ve ay, Allah'ın ayetlerinden (akıl sahipleri için) verici iki delildir. Onlar ne bir kimsenin ölümü ve ne de doğumundan dolayı tutulurlar. Onları tutulduğuna şahit olduğunuzda namaz kılın ve dua edin"*[61]

---

[57] Buharî, Edep, 118, Tevhid, 27.
[58] Al'i -İmran 3/190-200.
[59] Kurtubî, Cilt: IV, s. 310
[60] Furkan 25/8.
[61] Buhârî, Küsûf, 1; Müslim Müslim, İbn. Haccac el-Kuşeyrî, **Sahih-i Müslim**, Kahire, 1956, Küsûf, 10.

buyurmak suretiyle güneş ve ay tutulmaları vb. olayların, Allah'ın ilim ve kudretinin yüceliğini gösteren birer tabiat olayı olduğunu, bu olaylar karşısında bir Müslümanın tavrı haşyet duyarak ibret almak olduğunu bildirmiştir. Kurtubî'nin tefsirinde naklettiğine göre ise "Hz. Peygamber devrinde bazı insanlar, Allah'ın zatı hakkında düşünüyorlardı. Efendimiz (sav) bu insanların yanlarına gelerek şöyle uyarmıştır. *"Allah'ın yarattıklarını (sanatını ve eserlerini) düşünün, Allah'ın zatını düşünmeyin, çünkü siz O'nu gereği gibi takdir edemezsiniz*.[62]

İnsanoğlunun duyular vasıtasıyla ulaşma imkânının olmadığı alanı Kur'an, 'gayb' olarak nitelemekte, gaybı da yalnızca Allah'ın bildiğini ve/ veya dilediği kimselere bildirmesi dışında kimsenin bilemeyeceğini ısrarla vurgulamaktadır. Dolayısıyla insanlığı, fal ve sihir gibi yanlış bilgilerden, aslı olmayan safsatalar ve yıldızlardan, kehanetle bilgi vermeye çalışan müneccim, falcı ve sihirbazlardan sakındırmıştır. Nitekim Peygamberimiz; "*Kim müneccime (öğrenmek niyetiyle) bir şey sormaya giderse kırk gece o kimsenin kıldığı namaz kabul edilmez*"[63] buyurmak suretiyle konunun vahametini ortaya koymuştur.

Hz. Muhammed (sav), örnek, rehber ve uyarıcı olarak insanlarda var olan islam akîdesiyle bağdaşmayan düşünce ve inançlarını tashih etmenin yanında Yüce Yaratıcıyı tanıtma, yaratılışın bidayeti ve evrene dair bazı malumatlar vermiştir. Meselâ; Hz. Ömer (ra), Hz. Peygamberin yaratılışın başlangıcı konusunda ashabına bir takım bilgiler verdiğinden söz eder. Hatta bir defasında O, Allah'a, evrene ve yaratılışa dair soru soran Yemenli bir grup insanı, başlangıçta sadece yüce Allah'ın var olduğunu, Arş'ın su üzerinde bulunduğunu ve sonrasında ise göklerin ve yerin yaratıldığını anlatmak suretiyle bilgilendirmiştir.[64] Yine Ebû Zer (ra) Resûlullah'ın bir keresinde kendilerine, güneşin (batarken) nereye gittiği hakkında soru sorduğunu ve sonrasında yine kendisi cevapladığını, nakleder.[65] Bazen de Hz. Peygambere özellikle Yahudiler imtihan gayesiyle bazı sorular sorarlardı. O (sav), hem Yahudilerin sorularına karşılık olması hem de orada bulunan ashabını bilgilendirmek için ayrıntılı cevaplar verirdi.[66] Yine Hz. Peygamber'in Ebu Hureyre'nin elinden tutup yeryüzünün

---

[62] Kurtubî, Cilt: IV, s. 314; Yeniçeri, ss.41-46.
[63] Müslim, Selâm, 12.
[64] Buharî, Bed'ül-halk, 1; Tevhîd, 22.
[65] Müslim, İmân, 250
[66] Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, **el-Müstedrek alâ's-sahîhayn**, Dâru Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411 h., Cilt: II, s. 543.

yaratılışı, battığı zaman güneşin nereye gittiği vb. [67] konular hakkında sualler yöneltmesi ve sonrasında yine kendisinin cevaplaması, kulluk konusunda ashabına ve ümmetine nasıl örnek olmuş ise onların evrene karşı bakış açılarını da inşa etmeye çalıştığını göstermektedir. Tahkikini yaptığımız eserin, evren, gök cisimleri ve gaybî konularla ilgili bir hadis mecmuasının [68] şerhi olması hasebiyle değerlendirme kısmında ilgili hadislere dair ayrıntılı olarak bilgi verilecektir.

2.5. KELAM VE İLM-İ HEY'E (ASTRONOMİ) İLİŞKİSİ

İlk emri "oku" olan İslam dini Müslümanları daima akletmeye, tefekküre, ilmi faaliyetlere ve hikmet arayışına teşvik eder. Bu sebeple Müslümanlar hicri I. asırdan itibaren ilim dalları arasında dini olan/olmayan ayrımı gözetmeksizin ilmin her alanıyla meşgul olmuşlar, yapılacak herhangi bir ilmi faaliyetin makbul olması için hakikate işaret etmesi ve insanlığa fayda sağlamasını yeterli görmüşlerdir. Dolayısıyla İslam âlimleri Kur'an ve hadis ilimleri yanında tıp, coğrafya, matematik, fizik, kimya ve astronomi gibi ilimlerle ilgilenmişler, insanlığın ufkunu aydınlatan teliflere ve buluşlara imza atmışlardır.

Astronomi ilmi Müslümanlar açısından ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü dini vecibelerin başında gelen namaz için vakitlerin tayini, kıblenin tespiti, oruç, zekât ve hac gibi ibadetler için kameri ayların takip edilmesi astronomi ilminin konusu olan dünya, ay ve güneşin hareketlerine bağlıdır. İslam âlimleri de ilk önce dini bir ihtiyaçtan doğan ama zamanla ilmî inkişafa vesile olacak rasathaneler ve gözlem evleri kurmuşlar, bu ilimle ilgilerini daima canlı tutmuşlardır. [69]

Kur'an-ı Kerim ayetlerinde ve Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinde ilm-i hey'e/astronomi adı açıkça zikredilmese de söz konusu bilim dalının alanına giren göklerin ve yerin yaratılışı, gece ve gündüzün oluşumu, güneş, ay, yıldız ve diğer gök cisimlerinin hareketleri çokça konu edilmiştir.

Kur'an'ın ilk muhatapları, gök cisimleri hakkında müşahedeye dayalı bir takım bilgilere ve düşüncelere sahiptiler. Bulundukları coğrafya ve yaşadıkları sade hayat

---

[67] Ebû Ca'fer muhammed b. Cerir et-Taberî, **Camiu'l-beyan fî tefsiru'l-kur'an**, Beyrut, 1978, Cilt: XII, s. 3; Yeniçeri, ss. 41-46.
[68] Abdurrahman b. Ebî Bekr es- Süyûtî, (h. 911), **"Esraru'l- Kevn" (el-Hey'et'is-Seniyyeti fi'l-Hey'et'is-Seniyye),** Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1427 h.
[69] İşlek, ss.116-131.

onları tecrübeye dayalı pratik bilgilere yönlendirmişti. Ticaret vesilesiyle farklı kültür ve medeniyetlerle iletişim içinde olsalar da sözlü kültüre sahip, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı toplumsal bir yapı olmaları sebebiyle etkileşim yok denecek kadar azdı. Dolayısıyla ilk dönemde Müslümanlar gök cisimlerine dair bilgileri bilimsel verilere dayanmadığı için, söz konusu alana dair bilgiler içeren ayetlerin zahirî anlamlarıyla iktifa etmişlerdi. Örnek olarak bazı ayetlerde;

"*O Rabbiniz ki yeryüzünü sizin için bir döşek yaptı, göğü de bir bina kıldı*"[70]

"*Yeri yaydık döşedik...*"[71]

"*Biz gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık*"[72]

"*O Allah'tır ki yedi göğü, yerden de onun mislini yaratmıştır*"[73]

"*Göğün ve yerin O'nun emriyle durması yine O'nun ayetlerindendir*"[74]

"*Geceyi, gündüzü, güneşi, ay'ı yaratan O'dur. Bunların her biri kendi yörüngesinde akıp gitmektedir*"[75]

"*Andolsun ki, en yakın göğü kandillerle süsledik. Onları şeytanlara atılacak taşlar kıldık…"*[76]

"...rüzgârları ve yerle gök arasında emrine boyun eğmiş bulutları yönlendirmesinde ..."[77]

"*O, gökten su indirmiştir*"[78] buyrulmaktadır.

İlk dönem âlimleri bu ayetlerin zahirinden hareketle yeryüzünün döşek gibi düz, göğün çadır şeklinde olduğu ve yağmurun gökten indiği şeklinde bir kanaate sahip olmuşlar, tefsirlerinde de söz konusu ayetleri bu minvalde yorumlamışlardır. Onların böyle bir kanaate varmalarında israiliyat etkisinin varlığı da bir gerçektir. Çünkü bu alandaki rivayetlerin genelde Ehl-i Kitap âlimlerinden iken Müslüman olan Abdullah b. Selam (ra) (ö. 43/664), Vehb b. Münebbih (ö.114/732), ve Kab'ul Ahbar (ö. 32/653)'a dayandığı bilinmektedir. "Önceki şeriatlerin metotları bizler için de

[70] Bakara 2/22.
[71] Hicr 15/19.
[72] Enbiya 21/32.
[73] Talak 65/12.
[74] Rum 30/25.
[75] Enbiya 21/33.
[76] Mülk 67/5.
[77] Bakara 2/164.
[78] Bakara 2/22.

geçerlidir" fehvasınca ilmî terakkinin olmadığı ilk dönemde âlimlerin bu şekildeki tutumları mazur görülebilir.

Daha sonraları ise astronomi ve felsefe ile tanışan İslam âlimleri önceki telakkilerin bilimin verileriyle çeliştiğini görünce ilgili ayetleri yeni gelişmeler ışığında yeniden ele alma gereğini duydular. Yukarıda örnek olarak verdiğimiz ayetleri dünyanın düz değil de yuvarlak olduğu, çadır gibi görülen göğün aslında dünyamızı saran atmosfer ve ötesinde uçsuz bucaksız uzay olduğu ve yağmurun yeryüzündeki suların buharlaşması sonucu meydana geldiği şeklinde anlamanın Kur'an'a aykırı olmadığını yine ayetlerden deliller getirmek suretiyle ortaya koymuşlardır.[79] Nitekim Gazzâlî, bilimin gözlem, deney ve çeşitli hesaplamalarla kesin olarak ortaya koyduğu bilgilere din adına karşı tavır alan bir kimsenin en başta dine büyük zarar vermiş olacağını bu sebeple ilmin kesin buluşlarına karşı gösterilecek tavrın kabul etmeme/ret yerine, söz konusu ayetleri tevil etmenin daha akıllıca ve isabetli olacağını, söyler.[80] Ayrıca tevhid merkezli bakış açısı, âlemin/evrenin yaratıldığını ve insanın onu kavrayabileceğini kabul eder. Din'in araştırmayı teşvik etmesi bunun göstergesidir. Bugün için âlemin yaratılışının başlangıcı olarak kabul edilen büyük patlama/big bang olayının bilim tarafından açıklığa kavuşturulması din açısından bir sorun teşkil etmeyecektir. Zira bilimin artık günümüzde yağmurun nasıl oluştuğunu, bir bebeğin anne karnındaki serüvenini açıklayabilmesi, Müslümanın yağmuru Allah'ın rahmetiyle irtibatlandırması, bebeğin anne rahmine düşmesinden dünyaya gelinceye kadar geçirdiği aşamaları O'nun yüce kudret ve ilminin eseri olarak kabul etmesine mani olmayacaktır.[81]

Abbasiler döneminde yapılan tercüme faaliyetleri sonucu Aristo felsefesi ve Batlamyus astronomisi İslam dünyasına girmiş oldu. Ancak bu yeni telakki, sırf akli istidlaller ve gayr-i müslim filozofların eserlerine dayanması sebebiyle ilk zamanlar İslam âlimlerince tartışılmış ve buna temkinle yaklaşılmıştır. Hatta ilgili ayetlerin zahirine itikad etmiş bazıları bu ilimle meşguliyetin haram olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Ancak daha sonra İmamu'l-Haremeyn Cüveynî (ö. 478/1085),

---

[79] Abdullatif Harputi, (hzl. Bekir Topaloğlu), **Diyanet İsleri Başkanlığı Dergisi Dinî, İlmî, Edebî Meslekî Aylık Dergisi**, Kasım- Aralık, 1974, Cilt: XIII, Sayı: 6, ss. 1-20.
[80] Gazzalî, Tehâfü'l-Felâsife, Nşr. Süleymân Dünya, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1972, s. 81.
[81] Mehmet Bulğen, **Kelam İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, Sayı: 39 s. 74.

Gazzâlî (ö. 505/1111), Râzî (ö. 606/1210), Beyzâvî (ö.685/1286) gibi alimler Aristo felsefesini ve Batlamyus astronomisini insanlara gerek bizzat müşahede gerekse gözlem yoluyla kainatın sırlarını keşfetmeye imkan sağlayan akli ilimler olarak görmüşlerdir. Ancak onlar söz konusu aklî ilimlerden istifade ederken seçmeci davranmayı ihmal etmemişler hatta felsefecilerin gök cisimleri ve yıldızların kıdemi, gezegenlerin canlı olup hepsinin birden yok (fani) olmayacağı, haşrin sadece ruhanî olacağı vb tevhid akidesiyle bağdaşmayan görüşlerini deliller ortaya koyarak reddetmişlerdir.[82]

Kur'an'da astronomiye dair konuları ihtiva eden ayetler genel olarak Allah'ın varlığını, birliğini ve yüce kudretini nazara vermek suretiyle insanı düşünmeye tefekküre ve aklını kullanmaya davet ettiğini görüyoruz. Nitekim bir ayette şöyle buyrulur:

"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardına gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerine düşünürler. Rabbimiz! bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru, derler"[83].

Yüce Allah bu ve benzeri ayetleri insanların inanç dünyasında tevhid akidesinin yerleşmesi ve yakînlerinin artması gayesiyle ilahi kelamda zikretmektedir. İlmî faaliyetlerin artarak ve ilerleyerek devam etmesi kuşkusuz astronomi ilmi için de geçerlidir. Konusu göğü ve gök cisimlerini incelemek olan astronominin ortaya koyduğu bilimsel veriler, gayesi İslam akidesini ispat etme ve muarızlara karşı savunma olan Kelam ilmi açısından son derece önemlidir.

Kelam ilminin konusu "Allah Teâlâ'nın zat ve sıfatları, nübüvvet ve risalete ait meseleleri mebde' ve mead itibariyle mükevvenatın (yaratıkların) hallerini İslam kanunu üzere ele almak",[84] gayesi ise "Kesin deliller kullanmak ve vaki olacak şüpheleri gidermek suretiyle dini akideleri ispata güç yetirebilmektir.[85] Müteahhirîn Kelamcılar ise "İslam akaidini isbata yarayan her ma'lum kelam ilminin konusudur" demek suretiyle yelpazeyi genişletmişlerdir. Kelam ilmi konularını esas itibariyle

[82] Harputi, ss. 1-20,
[83] Âl-i İmran 3/ 190-191.
[84] Ömer Nasuhi Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelam**, İstanbul, 1972, s. 5
[85] Seyyit Şerif Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf,** Kahire, 1325, Cilt: I, s. 23.

mekasıd (mesail) ve mebadi (vesail) şeklinde ele alır. Mekasıd değişmeyen akideleri ifade ederken, Mebadi ise dini akideleri isbata yarayan zamana ve mekana göre değişebilen araçları ifade eder. IX. yy yaşamış çok yönlü bir alim olan Câhız'a göre kelam ilmi "Külli ilim"dir ve ilimlerin merkezi konumundadır. Çünkü o en temel meseleleri konu edinir ve en genel olana dair araştırmalar yapar. En genel olan ise varlıktır. Var olanı da kadîm (Allah) ve hâdis (âlem) olmak üzere ikiye ayırır. Bundan sonra hadîs'i (alem) cevher ve araz olarak taksim eder. Böylece bir evren tasavvuru inşa eder. Diğer bütün ilimler de bu evren (eşya) tasavvurunu temel hareket noktası kabul etmek zorundadır. Bu sebeple Gazzalî, Kelam ilmi için "eşrefü'l-ulûm" nitelemesi yapmaktadır. [86]

Rabbimizin: *"Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!"*[87] ferman-ı ilahisinden hareketle islam alimleri Allah'ın varlığı ve birliği hususunda insanların yakînlerini artırmak veya akıllarında varsa şüpheleri izale etmek veya muarızlara karşı İslam akidesini muhafaza etmek için hudûs, imkan, gaye ve nizam vb deliller ileri sürmek suretiyle gereken çabayı ortaya koymuşlardır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim "isbât-ı vâcib" konusunda Astronomi ilminin alanına giren kevnî ayetlere yer vermekte ve bütün bunlardan Allah'ın ilim ve hikmetinin yüceliğine, kudret ve azametinin büyüklüğüne işaret eden birer delil olarak zikretmektedir. Kur'an'da zikredilen söz konusu kevnî ayetlerin "isbât-ı vâcib" konusunda delil olması, her çağda ve her seviyedeki insana hitap etmesi bakımından da son derece önemlidir. Diğer taraftan Hz. Peygamber ve toplumu ümmî idi. O dönemde Fen Bilimleriyle ilgili çalışmalar yetersiz idi. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, Kur'an'ın sonraki dönemlerde ve hatta günümüzde ancak keşfedilebilen bilgiler ihtiva etmesi onun beşer sözü olmadığını aksine ilmiyle her şeyi ve tüm zamanları kuşatan hikmet ve kudret sahibi yüce bir yaratıcının kelamı olduğunu ispat etmektedir.

Kur'an'ın inişi sırasında Arap yarımadasında ve dünyada gök cisimlerine ulûhiyet atfetme, gök cisimlerinin insan davranışları ve yeryüzündeki olaylara tesir ettiği inanışı yaygındı. Kur'an onların emre amade birer varlık olduğunu ve her şeyin kontrolünün bizzat Allah Teâlâ'ın iradesinde olduğunu vurgulamaktadır. Hz.

[86] Bulğen, ss. 61-63.
[87] Nahl 16/125.

Peygamber'in de (sav) hadisleriyle bu konuda var olan yanlış telakkilerden ashabını ve ümmetini sakındırmak için azami gayret ettiğini görüyoruz.

İslam medeniyetinin bilim, sanat ve düşünce olarak gelişmesinde Kelamcıların ortaya koyduğu evren tasavvurunun başat faktör olduğu kabul edilmektedir. İslam âlimlerinin ortaya koyduğu atomcu evren modelinin (kozmoloji) oluşmasında Kur'an-ı Kerim'in yanında kadim Yunan, İran ve Hint kültürleri gibi Adriyatik'ten Çin'e kadar geniş bir havzada var olan kültür ve medeniyet birikimiyle yaşanan etkileşim ve yapılan fikri mücadelelerin neticesinde tutarlı bir Allah, âlem ve insan tasavvuru ortaya konmuştur. Nitekim "nasıl bir tanrı?" sorusundan önce "nasıl bir âlem?" sorusunun sorulması yerinde olacaktır. Zira âlem bizzat Allah'ın fiilidir. Âlemde meydana gelen her şey O'nun varlığı ve birliğini temellendirme ve ispatlama hususunda önemlidir. Hudûs, imkân ve gaye gibi deliller âlemde var olan somut ve gözlemlenebilir durumlardan hareketle ispat-ı vacib'e katkı sunan delilerdir. Söz konusu deliller, bilimin ve ilm-i hey'e (astronomi) gibi ilim dallarının ortaya koyduğu veri ve teorilerinden istifade etmektedir. [88]

[88] Bulğen, ss. 61-63.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ŞERHÜ'L-HEY'E ALÂ AKİDETİ EHLİ'S-SÜNNE ADLI ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. GÖKLERLE VE YERLERLE İLGİLİ HUSUSLAR

Müellif bu bölümde yerlerin ve göklerin nasıl ve hangi maddelerden meydana geldiğini, sayılarını, aralarındaki mesafeleri [89] vb. konuları ele almıştır. Eserin tamamına göz attığımızda müellifin yapmış olduğu şerhte genelde konuyla ilgili nakillerle iktifa ettiğini müşahede ediyoruz. Biz de müellifin yapmış olduğu nakilleri bir araya getirerek genel bir çerçeve oluşturmak ve ilgili konularla alakalı güncel bir takım bilgilere de yer vermek suretiyle değerlendirme yapmak istiyoruz.

3.1.1. Göklerin ve Yerin Yaratılış Keyfiyeti

Kur'an-ı Kerim'de kâinat ve içindekilerin yaratılmasıyla alakalı pekçok ayet bulunmaktadır. İslam âlimleri, kâinatın başlangıcı, ilk olarak hangi maddenin yaratıldığı gibi sorularla alakalı olarak ilgili ayetler ve Peygamberimizden nakledilen rivayetleri nazar-ı dikkate alarak yaşadıkları çağdaki ilmî verilerin de yardımıyla birtakım neticelere varmışlardır. Günümüze geldiğimizde evrenin yaratılmışlığı konusu, insanoğlunun azmi ve asırlar boyunca süren çalışmaların sayesinde hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak kesinlikte ortaya konmuştur. Yaratılış madde ve enerji etkileşimiyle, sırasıyla atom altı parçacıkların, atomların, molekül ve elementlerin; neticede maddenin ve içinde yaşadığımız evrenin yaratıldığı bilim dünyası tarafından kabul edilmiş ve yaratılışın başlangıcı Big Bang (büyük patlama) olarak isimlendirilmiştir.[90]

Göklerin ve yerin yaratılışı, kendilerinden önce yaratılmış olan duman (duhan)'dan sonradır. Nitekim ayette: "*Allah Teâlâ sonra duman halindeki göğe yöneldi (istiva etti). Ona ve yeryüzüne: "İsteyerek ya da istemeyerek gelin" buyurdu. İkisi de: 'İsteyerek geldik' dediler*" [91] buyrulmaktadır. İbn Kesîr, bu ayetteki

[89] İbrahim Karamanî Âmidî, **Şerhü'l-hey'e alâ akîdeti ehli's-sünne**, vrk. 308/b.
[90] İşlek, s.74.
[91] Fussilet, 41/11.

yönelme/istiva kelimesinin açıklamasında "Araplar; falanca şu işi yaptı, sonra da şu işe yöneldi" derler. Bununla birinci işi bitirip ikinci işe başlamayı kastederler" demek suretiyle buradaki yönelme ifadesinin Allah hakkında yaratmadan mecaz olduğu, dolayısıyla göğün yaratılışının yeryüzünden sonra olduğunu söyler.[92] Yine Kur'an'da dikkat çeken bir husus da yerlerin ve göklerin ilk safhada bitişik olduğudur. Nitekim ayette:

"*İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan yarattığımızı görmediler mi?*"[93]buyrulmaktadır. Ayette geçen bitişik olma (ratk) ile ayırma (fatk) kelimeleri hakkında âlimler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardandördü öne çıkmaktadır:

1. Başlangıçta gökler ve yer birbiriyle bitişik halde tek kütle iken yüce Allah bunları birbirinden ayırmıştır. Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Said b. Cübeyr (ö.695/714), Ata' (ö. 115/733) ve bir görüşünde İbn Abbas (ra) (ö. 68/687) gibi ilk dönem âlimler bu görüşü benimsemişlerdir. **2.** Gökler bitişik idi. Allah onları bölüp yedi gök şeklinde tanzim etti. Yerler de aynı şekilde tek kütle veya tek tabaka halindeyken yüce Allah onları da bölüp yedi yer olarak ayırdı. Bu görüş Mücâhid'e (ö.100 /718) aittir. **3-** Gökler birbirine bitişik olup katılıktan yağmur yağdıramıyorlardı. Yerler de birbirlerine bitişik olup katılık ve sertlikten bitki bitiremiyordu. Allah göğü yağmurla yeri de nebatlarla yardı. Başta İkrime (ö. 115/733) olmak üzere birçok tefsirci söz konusu ayette geçen bitişik olma (ratk) ile ayırma (fatk) kelimelerine bu manayı vermişlerdir. İbn Abbas'ın da (ra) yapılan başka bir rivayette bu görüşte olduğu bildirilmektedir. **4-** Ayırma (fatk); varlık âlemine çıkarmak ve meydana getirmek, demektir. Daha önceki hali ise "ratk: bitişik ve kaynaşmış" şeklinde ifade edilmiştir. Ebû Müslim el-İsfahâni (ö. 322 /934) bu görüşün yegâne savunucusudur. Söz konusu ayette "bitişik" olarak tercüme edilen 'ratk' ifadesine, Kur'an'da geçen garip kelimelere dair araştırma yapan müellifler 'birbirine kaynamış' manasını vermişlerdir.[94] Ancak böyle bir kaynaşmanın olması için belli bir yoğunluğa (kesâfe-sehan) ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir.[95]

---

[92] İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesir, **Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri**, (trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner), Cilt: XIII, s. 7031.
[93] Enbiya 21/30
[94] İbn Kuteybe, ss. 285-286; Râgıb el-İsfahânî, , **el-Müfredât fî garîbi'l-kur'an**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz. s. 252.
[95] Yeniçeri, ss. 80-83.

Râzî'ye göre (ö. 606/1210), birinci görüş daha isabetlidir. Bunu tercih edenler, sözkonusu bölünme ve ayrılmanın havanın tesiriyle olduğu kanaatindedirler. Onların düşüncesine göre kütlenin içinde bulunan hava ya da rüzgâr göklerin ve yerin bölünmesini sağlamıştır.[96]

3.1.2.Kur'an'da Göklerin ve Yerin Altı Günde Yaratılması

Kur'ân-ı Kerîm'de "*Andolsun gökleri ile yeri ve her ikisi arasında bulunanları altı günde (altı evrede) yarattık ve Bize yorgunluk da dokunmadı*"[97] buyrulmaktadır. Burada geçen altı günün nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Râzî'ye göre "gün" güneşin doğmasına ve batmasına bağlı olarak meydana gelen bir durum olduğu için, güneş yaratılmadan önce gün olayının gerçekleşmesi düşünülemez. Bu sebeple gökler yaratılmadan evvel gece ve gündüzden müteşekkil olan günden söz etmek aklen mümkün değildir. Dolayısıyla ilgili ayetlerdeki "gün" den maksat mutlak olarak zamandır. Bir başka yoruma göre ise altı gün ifadesi peyderpey yaratmayı gösterir.[98] Ebu's-Suûd (ö. 982/1574) ise "gün" ifadesini nöbet (belli zaman evresi) olarak anlamış, varlığı güneşe ve güneşin hareketlerine bağlı olan "gün"ün, güneşin yaratılmasından önce var olduğunu kabul etmenin muhal olduğunu belirtmiştir.[99] Bu verilen bilgilerden hareketle ilgili ayetlerde zikri geçen "gün"le bilinen gece ve gündüzden oluşan "gün"den farklı olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.3. Gökler ve Yerlerin Sayısı ve Tabakaları

Göklerin sayısı, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in (sav) sözlerinde yedi olarak geçmekte ve bu konuda bilginler arasında herhangi bir ihtilâf bulunmamaktadır.[100]

---

[96] Râzî, Cilt: XXII, s.163. Ayrıca bkz. Taberî, Cilt: XVII, ss. 14-15;; Kurtubî, Cilt: XI, s.284.
[97] Kaf, 50/38; Yer ve göklerin yaratılış devreleri ile ilgili diğer ayetler için bk. Yunus, 10/3; Furkan, 25/59; Secde, 32/4; Hadîd, 57/4
[98] Râzî, Cilt: XIV, ss. 98-99.
[99] Muhammed b. Muhammed b. Mustafa Ebu's-Suûd, **İrşâdü aklı's-selim ilâ mezâye'l-kitabi'l-kerim**, Kâhire, 1952. Cilt: VIII, ss. 4-5.
[100] Bakara, 2/29; İsrâ, 17/44; Mü'minûn, 23/86; Fussılet, 41/12; Talak, 65/12; Mülk, 67/3; Nûh, 71/15.

Nitekim ayette, *“Yedi göğü ve yerden de bir o kadarını yaratan Allah'tır…”*[101] buyrulmaktadır.

Peygamber Efendimizden rivayet edilen ve sahih kaynaklarda yer alan bir hadis-i şerifte ise göklerin sayısının yanında iki gök arasındaki mesafeden de bahsedilmektedir:

"Peygamber (sav) arkadaşları ile oturuyorlarken bir bulut geldi. Resûlullah (gökyüzüne işaret ederek) üstünüzdeki nedir, biliyor musunuz? diye sordu. Ashab-ı Kiram; Allah ve Resulü daha iyi bilir, dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) buyurdu ki; o, korunmuş bir tavan ve taşmaktan alıkonulup tutulan bir dalga olan dünya göğüdür. Sonra onlara; sizinle o gök arasındaki mesafenin ne kadar olduğunu biliyor musunuz? diye sordu. Onlar; Allah ve Resulü bilir, dediler. O da (sav) buyurdu ki; sizinle onun arasında beş yüz yıllık mesafe vardır. Sonra Hz. Peygamber (sav); o göğün ötesinde ne var, biliyor musunuz? diye sordu. Arkadaşları yine; Allah ve Resulü daha iyi bilir, dediler. O (sav) buyurdu ki; onun ötesinde araları beş yüz yıl olan iki gök daha vardır. Bu şekilde Hz. Peygamber (sav), yerle gök arasında olduğu gibi her iki gök arasında da aynı mesafeler bulunduğunu, söyleyerek yedi gök saydı. Sonra Hz. Peygamber (sav); yedinci göğün ötesinde ne olduğunu biliyor musunuz? diye sordu. Onlar aynı şekilde; Allah ve Resulü daha iyi bilir, dediler. O (sav) buyurdu ki; onun da üzerinde iki gök arasında bulunan mesafe kadar bir mesafede Arş bulunmaktadır. Daha sonra Hz. Peygamber (sav; altımızdaki nedir? diye sordu. Onlar; Allah ve Resûlü daha iyi bilir, dediler. O da (sav); bu arzdır, buyurdu ve bu arzın altında (bundan sonra) ne olduğunu, sordu. Onlar aynı şekilde; Allah ve Resulü daha iyi bilir, dediler. Hz. Peygamber (sav) bu dünyanın altında her iki arz arası beş yüz yıllık mesafe olan başka bir arz olduğunu bildirdi ve böylece O (sav), her iki arz arasındaki mesafe beş yüz yıldır diyerek yedi arz daha saydı ve en nihayetinde şöyle buyurdu; Muhammed'in nefsi elinde bulunan Allah'a yemin olsun ki şayet siz, bir insanı iple en aşağıdaki arza sarkıtsanız şüphe yok ki o (insan) yine (orada da) Allah'a ulaşır."[102]

---

[101] Talak 65/12.

[102] Karamânî, vrk. 311/b; Ebu İsa Tirmizî, **Sünenü’t-tirmizî** (el-Camiu’l-kebir), Dâru’l-Ğarbi’l-İslamiyye, Beyrut,1998, Tefsir, 58,1; Ayrıca bkz: Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, Müessetü’r-Risâle, Beyrut, 1421 h. Cilt: II, S. 370, Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâluddin, **ed-Dürrü’l-mensür**, Dâru’l-Fikr, Beyrut, Cilt: VI, s. 238.

Hadiste zikredilen mesafe ve zaman ölçülerinin, yaşadığımız dünyada insanların kullandıkları zaman ölçümüne göre olmadığı ortadadır. Söz konusu hadiste mesafe ve zaman hakkında verilen rakamların ve miktarların eşit olarak verilmesi de ayrıca dikkat edilmesi gereken husustur. Burada verilen sayılar bilinen sayı değerleri yerine aralarındaki uzaklıkların büyüklüğünü ifade etmek için çokluktan kinaye olarak zikredilmişse ki -Arap lisanında ve Hz. Peygamber'in (sav) üslubunda bunu görmek mümkündür- o zaman göklerin ve yerlerin aralarında bulunan uzaklıkların farklı ölçülerde olması mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber'den (sav) yapılan başka rivayetlerde mesafeler hakkında farklı bilgiler verilmektedir.[103] Bu da sayıların çokluktan kinaye olduğu görüşünü desteklemektedir. Ayrıca Taberî ve Kurtubî zikredilen hadisin son cümlesini müteakip Hz. Peygamber'in (sav) "*O (Allah) ilk ve sondur. Zâhir ve Bâtın'dır. O her şeyi hakkıyla bilendir*"[104] ayetini okuduğunu söylerler. Söz konusu hadisin "*Muhammed'in nefsi elinde bulunan Allah'a yemin olsun ki şayet siz, bir insanı iple en aşağıdaki arza sarkıtsanız şüphe yok ki o (insan) yine (orada da) Allah'a ulaşır.*" şeklindeki son cümlesini Kurtubî 'insan orada Allah'ın sonsuz kudretini görür, her yerde ve her an olduğu gibi yine orada Allah'ın bilgisi dâhilinde olacaktır' şeklinde yorumlamıştır.[105] Tirmizî, zikredilen hadisin son kısmı için "bazı ilim adamları bu hadisin şerhinde 'ip' ancak Allah'ın ilmi ve kudreti üzerine iner. Çünkü Allah'ın ilmi, kudreti ve saltanatı her yerdedir" şeklinde açıklama yapmış ve hadisin garip olduğunu söylemiştir[106]. Ayrıca zikredilen hadiste Hz. Peygamber (sav) gökleri yukarı yönde yerleri ise aşağı yönde göstermesi yeryüzünde bulunan bir kimseye göredir. Yoksa uzay boşluğunda aşağıda veya yukarıda olma durumu söz konusu değildir.

Müellif, İbn Kesîr'in "*Melekler ve Ruh (Cebrail) oraya miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkarlar*"[107] ayetinin tefsirinde elli bin günden maksadın kıyamet günü ve o günün dehşetini ifade etmekten kinaye olduğu yönündeki rivayetlere yer

---

[103] Süleyman b. el-Eş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddat b. Amr el-Ezdî es-Sicistanî Ebû Davûd, **Sünen-ü ebî davûd,** el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, Sünnet, 18; İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, **es-Sünen,** 1975, Mukaddime, 13.
[104] Hadîd 57/3.
[105] Kurtubî, Cilt: I, s. 259; Hadisin son kısmının yorumu için ayrıca bk. Taberî, Cilt: XXVII, s. 124, Tirmizî, Tefsir, 58, 1.
[106] Tirmizî, "Tefsir", 58, 1.
[107] Mearic, 70/4.

vermiştir.[108] Bununla beraber Allah'ın her an yaratma halinde olması[109] ve evrenin genişletilmesi[110] konusunda verilen bilgiler yaratmada sürekliliğin olduğunu bize göstermektedir. Dolayısıyla evrenin sınırları tespit edilmiş ve son noktası konulmuş değildir.

Göklerin sayısının yedi olduğu konusunda İslâm âlimleri arasında bir ihtilafın olmadığını söylemiştik. Göklerin birbiri üzerine bina edilmiş tabakalar[111] olduğu genel kabul gören görüştür. Yerlerin sayısının ise yedi olduğu[112] Kur'an'da ve Efendimizin birçok hadislerinde çeşitli vesilelerle[113] ifade edilmiş ancak keyfiyeti konusunda ihtilafa düşülmüştür. Yedi yerden maksat üzerinde yaşadığımız yeryüzünün alt katmanları mıdır? Her bir göğün ayrı birer arzı mı vardır? Ya da lafızlardan hareketle başka bir bilgiye ulaşılabilir mi? şeklindeki birçok mukadder soruya cevap aranmıştır. Kur'an'da göklerin ve yerin sayılarına dair "*Allah Teâlâ, yedi göğü yerden de onların mislini yaratandır…*"[114] buyrularak onların sayı cihetinden birbirlerine eşit oldukları ifade edilmektedir. Yukarıda zikredilen hadis-i şerifte de aralarındaki mesafeler eşit olarak verilmektedir. İbnu'l- Cevzî söz konusu ayete "gökler adedince yerleri yarattı"[115] şeklinde mana verirken bunların -sayı cihetinden eşit olmakla beraber- nitelik açısından farkına dikkat çekmiştir. Burada zikredilen mesafelerin büyüklükleri göz önüne alındığında üzerinde yaşadığımız dünyanın tabakaları olduğu şeklindeki düşünce pek isabetli görülmemektedir. Ayrıca gökler adedince yerlerin yaratılması şeklindeki bir açıklama insanı her bir göğe ait bir yerin var olabileceği düşüncesine götürmektedir.[116] Kurtubî, "*Kur'an'da gök, bazen tekil (semâ) bazen de cemi' (semâvât) olarak geçmektedir. Buna mukabil arz kelimesin daima müfred gelmiştir. Bu dai bize her bir göğün farklı yapıda olduğunu, yerin ise toprak olarak aynı cinsten oluştuğunu ifade etmektedir"*[117] demiştir. Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in

---

[108] Karamânî, vrk. 310/b; İbn Kesir, Cilt: XIV, s. 8102.
[109] Rahman 55/29.
[110] Zâriyât 51/47.
[111] Mülk 67/3.
[112] Talak 65/12.
[113] Ahmed b. Hanbel, Cilt: V, s. 135, Tirmizî, Tefsir, 58,1; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, Cilt: 11, s. 370.
[114] Talak 65/12.
[115] Talak 65/12; Cemâluddîn Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesir fî ilmi't-tefsir**, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiye, Beyrut, 1422 h.
[116] Yeniçeri, s. 102.
[117] Kurtubî, Cilt: II, s. 192; Yeniçeri, ss. 80-83.

(sav) sözlerinde göklerin ve yerin sayısının yedi[118] olduğu bildirilmekle birlikte keyfiyetiyle alakalı bilgi verilmemiştir. Bilim insanları, Ku'rân ve hadislerde verilen bilgileri ilmî veriler ışığında değerlendirmeye çalışmışlarsa da kesin bir hüküm ortaya koyamamışlardır. Bu yüzden bu konuda farkı değerlendirmeler olmuştur ve muhtemelen olmaya devam edecektir.

3.2. GAYBÎ HUSUSLAR

Müellif gaybe dair bilgilerden olan arş, kürsî, levh-i mahfuz ve kalemle[119] alakalı Kur'an-ı Kerim ve hadislerde verilen bilgiler ile müfessirlerin bu bilgiler temelinde yapmış olduğu değerlendirmeleri aktarmak suretiyle konuyu açıklamaya çalışmıştır.

3.2.1. Arş

Lügatte "yükseklik, yüksek mekân" anlamına gelen arş kelimesi "bir şeyin tavanı, ev ve çadır" vb. anlamlarda da kullanılmaktadır. Mecâzen "hükümranlık, şan, şeref ve taht" manalarında kullanımı mevcuttur. Kur'an Kerim'de arş, hem Allah'a hem de Hz. Yûsuf (as) ve Sebe Melikesi Belkıs[120] gibi insanlara nispet edilerek kullanılmaktadır. Arş, Allah'a nispet edilen âyetlerde bazen rabbü'l-arş[121]bazen de zü'l-arş[122]şeklinde geçmektedir ki her iki terkibin "arşın sahibi" manasında anlaşılması mümkündür.

Kur'an'da arşı tavsif eden ifadeler olmamakla birlikte hadislerde Allah'a atfedilen arşın bazı niteliklerine değinilmektedir. Gökler ve yer yaratılmadan önce su üzerinde bulunan arş, yedinci göğün üstündeki firdevs (veya adn) cennetinin üzerindeydi. Şânı Yüce olan Allah arşın üstündedir.[123] Yönleri, ağırlığı, gölgesi, köşeleri, sütunları olan bu arş, göğün üzerinde kubbe şeklinde duran büyük ve değerli

---

[118] Talak,65/12; Ebû Davûd, Sünnet, 18; İbn Mâce, Mukaddime, 13; Ahmed b. Hanbel, Cilt: V, s. 135, Tirmizî, Tefsir, 58,1
[119] Karamânî, vrk. 331/b -316/a.
[120] Yusuf 12/100; Neml 27/23, 38, 41, 42.
[121] Tevbe 9/129; Zuhruf 43/82,
[122] İsrâ 17/42; Mü'min 40/15.
[123] Buharî, Tevḥîd, 21, Bed'ü'l-ḫalḳ, 1, Cihâd, 4; Tirmizî, Tefsîr, 6, 58, 68, Ṣıfatü'l-cennet, 4; Buharî, Tevḥîd, 22, 23, Tefsîr, 65/5; Müslim, Îmân, 327, Tevbe, 14, Ẕikir, 61-63; Tirmizî, Tefsîr, 41.

bir nesnedir. Hz. Peygamber'e (sav) mahsus olan makam-ı mahmûd (şefaat makamı) arşın sağında bulunmaktadır.[124] Hz. Peygamber (sav), "*Güneş de kendisi için belirlenmiş yörüngede (müstakar) akıp gider*"[125] ayetini tefsir ederken onun yörüngesinin arşın altında olduğunu[126] ifade etmiştir.[127]

Karamânî, arş konusunu bazı âlimlerden nakiller yapmak suretiyle açıklamaya çalışmıştır:

Meselâ, müfessir Vahidî, "*…Arş'ı su üzerinde iken…*"[128] ayetinin tefsirinde arşın, göklerin ve yerlerin yaratılmasından önce var olduğunu söylemiştir.[129]

Endülüslü âlim Sanhacî, "*Arş'ı yüklenen ve bir de onun çevresinde bulunanlar melekler…*"[130] ve ilgili ayetleri delil getirdikten sonra Buhari'den nakledilen "*Allah vardı, ondan önce hiçbir şey yoktu, Arşı suyun üzerindeydi, sonra gökleri yeri yarattı ve levh-i mahfuzda her şeyi yazdı"*[131] ve Tirmizî'nin, Ebu Rezin (ra)'in Efendimize "*Allah Teala mahlukatı yaratmadan önce neredeydi? Diye sorduğunda Efendimiz; "Altında ve üstünde hava bulunmayan, bizce meçhul ve karanlık bir yerdeydi (âmâ'da idi). Arşını su üzerinde yaratmıştı"*[132]şeklindeki rivayetleri arşın varlığına delil olarak zikretmiştir.[133]

Karamânî, arşa dair birçok nakillerde[134] bulunduktan sonra ilgili ayetlerden hareket ederek özetle; arşın su üzerinde olduğunu,[135] büyük ve değerli olduğunu,[136] melekler tarafından taşınmakta olup bu taşıyıcı meleklerin kıyamet günü sayısının sekiz olacağını ve arşın çevresini sarıp Allah'ı övgü ile tesbih edeceklerini[137] ifade etmiştir.

Arşın vücudu ve Allah-arş münasebeti (istiva) hakkında ise farklı yorumlar

---

[124] Tirmizî, Menâḳıb, 1; İbn Hanbel, Cilt: I, s. 398.
[125] Yâsîn 36/38.
[126] Buhârî, Tevḥîd, 23; Müslim, Îmân, 250-251.
[127] Yusuf Şevki Yavuz, "Arş" **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, Cilt: III, s. 409.
[128] Hûd 11/7.
[129] Karamânî, vrk. 311/b.
[130] Mü'min 40/7, Buruç 85/15, Araf 7/54.
[131] Buharî, Bed'ul-halk, 1; Tevhid, 22.
[132] *"Hadis metninde yer alan "âmâ" kendisiyle beraber hiçbir şey yoktu anlamındadır"* Tirmizî, Tefsir, 3109.
[133] Karamânî, vrk. 311/b -312/b; Muhammed b. Saîd b. Ömer b. Saîd es-Sanhâcî'nin (ö. 795/ 1393), **Kenzü'l-esrar ve levâkıhu'l-efkâr,** Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Hafız Ahmed Paşa Kolleksiyonu arşiv no: 34 Ha 141, vrk. 13/b -16/b.
[134] Karamânî, vrk. 331/b -316/a.
[135] Hud, 11/7,
[136] Tevbe 9/129; Mü'minûn 23/116.
[137] Zümer, 39/75; Mümin, 40/7; Hakka, 69/17.

ileri sürülmüştür. Cehmiyyenin arşı 'mülk' yani 'yer ve gökleriyle birlikte bütün âlemler şeklinde yorumlaması, Mu'tezile ve şiî âlimleri tarafından da kabul edilip savunulmuştur.[138] Ehl-i sünnet âlimleri arşın varlığı ve Allah'ın arşa istiva etmesini bila keyf kabul etmişlerdir. Ancak Allah-arş münasebeti bağlamında Ebû Hanîfe ve Eş'arî, Allah Teâla'ın mahlûkattan farklı olarak arşın fevkinde olduğu inancından hareketle "arş"ın Allah ile mahlûkat arasında bulunan bir sınır olduğu görüşüne sahip olmuşlardır[139]. Maturîdî'ye göre ilgili nasslarda ifade edildiği şekliyle anlaşılmalı ve teşbihe düşülmeden hakiki manasının insan idrakinin dışında olduğuna inanılmalıdır[140]. Gazzâlî ise daha sonraki ehl-i sünnet âlimlerinin Allah ile arş arasında kurulacak her hangi bir yön ve mekân tayini düşüncesi tecsime götüreceğinden, kabul etmemişlerdir [141] . Mücessime ve müşebbihe arşı bir nesne [142] olarak değerlendirmişlerdir.[143]

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'de, cennetlerden, içindeki nimetler ve oradaki müreffeh yaşayıştan bolca bahsedilmiş ancak arşa dair hayattan söz edilmemiştir. Bu durum bize arşın insanların doğrudan erişebileceği bir yer olmadığını göstermektedir. Allah indinde yüksek derecelere vasıl olmuş bahtiyar kullar ise nihai olarak arşa yakın olan Firdevs cennetine çıkabilirler.[144] Arş, Kur'an'da ve hadislerde Allah'ın zâtına izâfe edilmiştir. Keyfiyeti hakkında ise kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte hakkında yapılan yorumlar hakikati arama ve Allah'ın zatına yaraşır en uygun kanaate ulaşma çabalarıdır. Bu sebeple arş ve Allah'ın arşa istiva etmesi konusunda İmam Malik'in "İstiva malumdur, keyfiyeti meçhuldür" [145]sözünde ifadesini bulan düşünce, en salim yol olarak görünmektedir.

---

[138] Dârimî, Osman b. Saîd (ö. 280/894)**, er-Red ʿale'l-cehmiyye (**nşr. Gösta Vitestam), Leiden 1960, s. 9-12.

[139] Nu'man b. Sabit Ebû Hanîfe, **el-Vasiyye**, Kahire, tsz., s. 75; Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmail Eş'ari, **el-İbâne an usûl'd-diyâne**, Kahire, 1375/1955, ss.105-110.

[140] Maturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, **Kitâbü't-tevhid,** Beyrut, 1970, ss. 74-75.

[141] Gazzâlî, **el-İktisâd fi'l-i'tikâd,** Beyrut, 1969, s. 29.

[142] İbn Teymiyye Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), **Mecmûʿatü'r-resâʾil,** Kahire 1323 h. Cilt: IV, ss. 111-112; İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), **Hâdi'l-ervâh**, Mektebetü Nehdatî**,** Kahire, tsz., ss. 59-60, 332-333.

[143] Yavuz, Cilt: III, s.409.

[144] Yeniçeri, ss. 99-101.

[145] Gazzâlî, **İlcamu'l-avam an ilmi'l-kelam** (trc. Nedim Yılmaz, İslamda Hassa Ölçüleri), İstanbul, 1987, s. 110.

3.2.2. Kürsî

Müellif, arş'ın akabinde Kur'an-ı Kerim'de sahip olduğu azamet ve genişlik hakkında "*O'nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır*" [146] buyrulan"kürsî" yi ele alır.

Kürsî, sözlükte "bir şeyde asıl olan, birbiri üstüne konulmuş ve farklı parçalardan müteşekkil olup üstünde oturulmaya yarayan sandalye" gibi manalara gelir.[147] Ayet ve hadislerde Allah'a nisbet edilen ve ilâhî hükümranlığın remzi olan mânevî ya da nesnel varlık" olarak geçmektedir. Kur'an'da iki yerde geçen Kürsî kelimesi, birinde Allah'a[148] diğerinde ise Hz. Süleyman'a (as)[149] nisbet edilmiştir. Hadislerde ise bu kelime, Allah'a ve Cebrail (as)'e nisbet edildiği gibi insanların üzerine oturdukları bazı eşyalar için de kullanılmıştır[150].

Müellif, müfessir Beğavî'nin "*Hükümranlığı gökleri ve yeri kaplamıştır*"[151] ayetinin tefsirinde Ebu Hureyre (ra)'nin "*kürsî, arşın imamının makamıdır. Onun genişliği yer ve göklerin genişliği gibidir*'[152] dediğini nakleder.[153]

Peygamberimiz (sav), Ebu Zer (ra)'e "*Ya Ebâ Zer! Yedi kat gök ile yedi kat yerin kürsî yanındaki büyüklükleri, ancak bir çölün ortasına atılmış bir kapı veya bir yüzük halkası gibidir. Arş-ı a'lâ'nın da Kürsi'ye nisbetle büyüklüğü o çölün o halkaya nisbeti gibidir*"[154] buyurmuştur. Bu bilgiler ışığında arşın, kürsîden daha büyük olduğu anlaşılmıştır.[155] Kürsînin ne olabileceği ile alakalı farklı görüşler ileri sürülmüştür: 1-Arş ile aynı anlamdadır. 2-İlahî ilim manasındadır. 3-Arşın yanında (veya altında) bulunan nesnel bir varlık olup "iki ayağın bastığı yeri ifade eder ki; sahih hadislerde bu anlamın verileceğine işaret edilmektedir. 4-Kürsî, "gayb âlemine ait bir kavram olup manasını bilmek ve kesin şudur demek imkânsızdır. Varlığına inanarak

---

[146] Bakara, 2/255.
[147] Râgıb el-İsfahânî, **el-Müfredât,** "krs" md., Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.
[148] Bakara, 2/255.
[149] Sâd 38/34
[150] Dârimî, Rikak, 80; Buharî, Edep, 118; Müslim, İmân 255.
[151] Bakara, 2/2.55.
[152] Beğavî, I/99.
[153] Karamânî, vrk. 314/b.
[154] İbn Hibbân Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (ö. 354/965), **el-Müsnedü's-saḥîḥ** (thk. Şuayb Arnavut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, Cilt: I, s. 76, nr. 79.
[155] Karamânî, ek s.8.

mahiyetini ilahî ilme havale etmek en uygun yoldur"[156] demişlerdir. 5-Kürsî arşın altında ve yedinci kat göğün üzerinde bulunan nesnel bir varlık olmakla birlikte Allah'ın zâtıyla ilgili bir yön veya mekân teşkil etmez. Dolayısıyla Allah'ı yaratılmışlara ait özelliklerden tenzih etmek için hem kürsînin Allah'a herhangi bir mekân ve yön oluşturmayacağını vurgulayıp ilâhî hâkimiyet şeklinde mecâze hamletmek, hem de naslara uygunluğu sağlamak amacıyla onun nesnel varlığı bulunduğunu kabul etmek gerekir. Bu son görüş Râzî ve Elmalılı M. Hamdi'nin tercih ettiği görüş olup naslara mutabakatı dikkate alması ve ulûhiyyet makamını yakışmayan düşüncelerden tenzih etmesi sebebiyle isabetli olduğu söylenebilir.[157]

3.2.3. Levh-i Mahfuz

Sözlükte "üzerine yazı yazılabilen düzgün yüzey" manasındaki levh ile "korunmuş" anlamındaki mahfuz sözcüklerinden müteşekkil bir terkip olan levh-i mahfuz, "kendisine kaydedilen bilgilerin yok olmaktan ve değişikliğe maruz kalmaktan korunmuş olduğu levha" demektir. Terim olarak ise "bütün varlık ve olaylara dair mukadderatın planlanıp kaydedildiği kitap" anlamındadır.[158]

Müellif, levh-i mahfuz hakkında İbn. Kesîr'den şu nakli yapar:[159]

İbn Kesîr, "*Doğrusu sana vahyedilen bu Kitap, Levh-i Mahfuz'da bulunan şanlı bir Kur'an'dır*"[160] ayetinin tefsirinde, İbn Abbâs (ra)'tan gelen bir rivayeti zikreder ki Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "*Yüce Allah, Levh-i Mahfûz'u beyaz inciden halketmiştir. O'nun sayfaları kırmızı yakuttandır. Kalemi nur, yazısı nurdur. Yüce Allah, onda her gün üç yüz altmış an var etmiştir. Yaratır ve rızık verir, diriltir ve öldürür, aziz eder, zelîl eder ve dilediğini yapar.*"[161]

Levh-i Mahfuz, zikredildiği ayetlerin[162] genel olarak içeriğinden anlaşılacağı üzere, göklerde ve yerde meydana gelecek bütün varlık ve olaylar hakkında bilgilerin

---

[156] Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (1857-1924), **Rûḥu'l-meʿânî,** Beyrut, 1985, Cilt: III, ss. 9-10; M. Reşîd Rızâ (ö 1935), **Tefsîrü'l-menâr (Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ḥakîm),** Beyrut 1420/1999, Cilt: III, s. 33.
[157] Râzî, Cilt: VII, ss. 12-13; Elmalılı, M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Huzur Yayınevi, İstanbul., Cilt: I, ss. 850-858. Yusuf Şevki Yavuz, "Kürsi".,**Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002 Cilt: XXVI, s. 573.
[158] Yusuf Şevki Yavuz, "Levh-i Mahfuz", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXVII, s. 151.
[159] Karamânî, vrk. 316/a..
[160] Bürûc, 85/21-22.
[161] İbn Kesir, Cilt: XV, ss. 8397-8398.
[162] Buruç, 85/21-22; En'am, 6/38; Kaf, 50/4; Vakıa, 56/78; İsrâ, 17/58; Ahzab, 33/56.

bulunduğu bir kitap/ya da kayıt yeridir. Göklerde ve yeryüzünde irili ufaklı her ne varsa, insanların rızıklarından ecellerine, gerek fert gerekse toplum olarak karşılaşacakları nimetler ve musibetler, Allah'ın bilgisi dâhilinde olup levh-i mahfuzda kayıtlıdır. Sünnî kelamcılar, kıyametin kopması için İsrafil'in sûra ilk defa üflemesinin ardından helak olmayacak nesneler arasında levh-i mahfuzu da sayarlar.

Levh-i Mahfuz hakkında: 1- Allah ile melekleri arasında bir vasıta olduğu[163] 2- En büyük feleğe ait küllî nefs olabileceği[164] 3- Gayb âlemine ilişkin bir konu olmasından dolayı mahiyetinin bilinemeyeceği[165] şeklinde görüşler ileri sürülmüştür. Gaybî konulardan olması sebebiyle levh-i mahfuz hakkında benimsenen görüş, naslara dayanmalıdırBu sebeple levh-i mahfuzun selef âlimlerimizin belirttiği gibi keyfiyeti bilinmemekle birlikte; ilahî ilmin yazıldığı bir kitap olduğu şeklinde bir düşünceye sahip olmak en isabetli yoldur.[166]

3.2.4. Kalem

Sözlükte "kesmek, yontmak" manasına gelen "klm" kökünden türeyen kalem "yazı yazmak için kullanılan araca" denir. Dinî bir terim olarak; "ulûhiyyet âleminde bütün varlık ve olayların kaydedilmesini sağlayan ilahi kalem" şeklinde tanımlanabilir.[167]

Karamanî, Kalem'e[168] dair İbn Kesîr'den bir nakilde bulunur. Nitekim O, "*Nun; kalem ve onunla yazılanlara and olsun ki*"[169] ayetinin tefsirinde İbn Abbâs'ın şöyle dediğini nakleder: "*Allah Teâlâ'nın ilk yarattığı şey kalemdir. Kaleme; kıyamet gününe kadar olacak şeyleri yaz buyurdu.*"[170]

Kur'an-ı Kerim'de kalem konusunda, Allahın insana kalem kullanmasını öğrettiği, Rabbimizin Kaleme ve yazdıklarına yemin ettiği ilahi kelamın ağaçlar kalem

---

[163] Kurtubî, Cilt: XIX, s. 198.
[164] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, **Tehâfütü'l-felâsife** (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire, trs., s. 212**.**
[165] İbn Kayyim el-Cevziyye, **Şifâü'l-alîl**, Kahire 1323, s. 39-41;
[166] Yusuf Şevki Yavuz, "Levh-i Mahfuz", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXVII, s. 151.
[167] Yusuf Şevki Yavuz, "Kalem" **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, Cilt: XXIV, ss. 245-246.
[168] Karamânî, vrk. 315/a -316/a.
[169] Kalem, 68/1.
[170] İbn Kesir, Cilt: XIV, s. 8030.

olsa ve denizler de yedi kat daha arttırılmak suretiyle mürekkep olarak kullanılsa bile ilahi kelamın yazmakla nihayet bulmayacağı yine İsrail oğullarının Hz Meryem'i himayesi için kura çektiklerinde kalem kullandıkları[171] gibi beyanlar yer almaktadır. Müellifin zikrettiği hadisleri teyid edici ve konuyu daha da açık hale getirmesi açısından Efendimizden yapılan birkaç rivayete daha yer vermek yerinde olacaktır.

Hz. Peygamber kalem hakkında şöyle buyurur : "*Yüce Allah'ın yarattığı ilk şey kalemdir, Allah Teâlâ kalemi yaratmış ve ona kıyamete kadar meydana gelecek her şeyi yazmasını emretmiş, o da yazmış artık bir daha yazmamak üzere kurumuştur*"[172] Yine Hz Peygamber, miraca çıkınca meleklerin kalemlerinden çıkan sesleri işitmiş,[173] kalemin insanlar hakkında yazdıklarının değişmesinin mümkün olmadığına inanmanın gerekliliğini bildirmiş ve Allah'ın takdiri dışında (yazmadıkça) bütün insanlar birlik olsa dahi herhangi bir kimseye fayda veya zarar verebilmeleri söz konusu olmayacağını haber vermiştir.[174] Ayrıca uyuyan kimseden uyanıncaya, çocuktan buluğ erinceye, mecnun ve matuh (bunamış) kimseden aklı başına gelinceye kadar kalemin günah kaydı yapmayacağını haber vermiştir.[175] Ayrıca hadislerde insanların kullandığı kalemlerden de bahsedilmektedir.[176]

İslâm bilginleri, Kur'an-ı Kerim ve nebevî haberlerde zikri geçen kalemle ilgili farklı görüşler ortaya koymuşlardır. 1- İlâhî kalem, bütün yaratılmışların esası ve akıllar nazariyesinin birinci basamağı olarak kabul edilen ilk akıldır. 2- Rivayetlerde yaratılanların ilkinin kalem olduğu geçmektedir. Ancak onun Allah'ın dilemesiyle olacak her şeyi yazdığı anda Allah'ın arşının su üzerinde olduğu yönünde de rivayetlerin varlığı tevile (yoruma) gidilmesini gerektirmektedir. Bu durumda arş, yaratılmışların ilki olduğu, kalem konusunda da onun arşı müteakip kalemlerin ilki olarak ilk yaratılan kalem olabilir. Çünkü kaderi yazmakla görevli kalemden başka meleklerin kullandığı kalemlerden de söz edilmektedir. Mesela: Allah'ın elçisine vahyettiği ilahi kelamı yazan kalem, insanın iyi ve kötü amellerini kayıt altına alan yazıcı meleklere ait olan kalem ve âlemde kendisine verilen görevleri ifa eden

---

[171] Alak, 96/1-4; Kalem, 68/1-2; Lokman, 31/27; Âl-i İmran, 3/44.
[172] Ahmed b. Hanbel, Cilt: V, s. 317; Buhârî, Kader, 2; Ebû Davûd, Sünnet, 16; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 67.
[173] Buharî, Salat, 1; Müslim, İmân, 263.
[174] Ahmed b. Hanbel, Cilt: I, ss. 293,307.
[175] Ahmed b. Hanbel, Cilt: V, s. 144, Cilt: IV, ss. 100-101; Ebû Davûd, Hudud, 17.
[176] Ahmed b. Hanbel, Cilt: V, s. 193.

meleklerin yaptıklarını yazan kalem bunlardan sayılabilir. 3- Ebû Hanife ve onun gibi düşünen birçok İslâm bilgini, ayet ve hadislerden hareketle biri maddî biri manevî iki tür kalemin varlığını kabul ederler. Birincisi insanların kendisiyle yazı yazdığı maddî kalem, ikincisi ise kaderi ilahîyi yazdığına inanılan manevî kalem. Dolaysıyla, yaratılışın kendisiyle başladığı ve olacak bütün olayları henüz yaratılışın bidayetinde Allah'ın izniyle levh-i mahfuza kaydeden manevî bir kalemin varlığına inanmak gerekmektedir. İbn Abbas'tan, kalemin nurdan yaratılmış olduğu yönünde rivayet olsa da onun şekli ve maddesine dair yeterince bilginin olmayışından hareketle insanlar için en salim yol onun varlığını kabul etmek ve inanmak, mahiyetini Allah'ın ilmine havale etmektir.[177]

3.3. GÖKLERLE İLGİLİ BİR TAKIM İLGİNÇ DURUMLAR

3.3.1. Nurdan Direkler

Müellif, nurdan direkler konusunda,[178] müfessir Dârimî'nin (ö. 280/894) "*Allah'ın, hoş bir sözü; kökü sağlam, dalları göğe doğru olan, Rabbinin izniyle her zaman meyve veren hoş bir ağaca benzeterek nasıl misal verdiğini görmüyor musun? İnsanlar ibret alsın diye Allah onlara misal gösteriyor*"[179] ayetindeki "hoş bir ağaç" kısmının tefsirinde, İbn Abbas (ra)'ın Peygamberimizden rivayet ettiği şu hadise yer verir: Peygamberimiz (sav): "*Allah Teâlâ kökü yerin yedinci tabakasının altında ve başı da arşa ulaşan nurdan direkler yaratmıştır. Kul 'eşhedü en la ilahe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve rasulühü' dediği zaman bu direkler sallanır. Allah Teâlâ sakin olmasını buyurur, o da söyleyen bağışlanmadıkça nasıl sakin olabilirim der. Efendimiz (sav), öyleyse direkleri sallamayı çoğaltın*"[180] buyurmuştur.[181] Yine İbn Abbas (ra) şöyle der: *Güzel söz, "Lâ ilahe illallah" güzel ağaç ise "mü'min"dir. Bu ağaç kökünü, toprağın derinliklerine salmış, dallarını ise*

---

[177] Yavuz, Cilt: XXIV, ss. 245-246.
[178] Karamânî, vrk. 316/b.
[179] İbrahim,14/ 24-25.
[180] İbn Şahin Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el- Bağdâdî, **et-Terğib,** Demmam, 1415/1995, Cilt: I, s. 8.
[181] Karamânî, ek s.12

göğe doğru uzatmıştır.[182] Nurdan direklerin varlığı da daha evvel geçen arş, kürsî ve kalem gibi gaybî bilgilerdendir. Naslarda açıkça zikredilmesinden dolayı varlığını kabul etmek ancak mahiyetine dair bilgiyi Allah'ın yüce ilmine havale etmek en salim yoldur.

3.3.2. Beytü'l-Ma'mûr

Beytü'l-ma'mûr, semada meleklerin içinde ibadet yaptığı mekân[183] olup, Kur'an'da "*beytü'l-ma'mûr andolsun*"[184] diye Allah'ın üzerine yemin ettiği mübarek bir mekândır.[185]

Müellif, bu bölümde "Beytü'l-ma'mur"la alakalı rivayetlere ve nakillere[186] yer verir. Buhârî ve Müslim'in sahîhlerinde yer alan îsrâ hadîsinde Peygamberimiz (sav), yedinci semâyı geçtikten sonraki kısmı şöyle anlatıyor: "*(Cebrail) beni Beytü'l-ma'mûr'a götürdü. Bir de ne göreyim İbrahim (as) ile karşı karşıyayım. O sırtını ona dayamıştı. Oraya her gün yetmiş bin melek girdiğini ve (girenlerin bir daha) geri dönmediğini gördüm.*[187] İbn Kesîr, "*beytü'l- ma'mur'a (da andolsun*)"[188] ayetinin tefsirinde ilgili rivayetlerden hareketle şu açıklamayı yapar:"*Beytü'l-ma'mûr, yedinci gök ehlinin Kâ'be'sidir. İbrahim (as), burada bulunuyordu. O'nun orada bulunmasının sebebi yeryüzündeki Kâ'be'nin bânîsi olmasıdır. Elbette mükâfat, amel cinsinden olacaktır. O, Kâ'benin hizâsındadır. Her kat semâda o semâ ehlinin, içinde ibâdet edeceği ve kendisine doğru namaz kılacakları bir beyt (Kâ'be) vardır. Dünya semâsında olana Beytü'l-îzze denilir. En doğrusunu Allah bilir.*"[189]

Elmalılı ise Beytü'l-ma'mur hakkında var olan rivayetlerden ve önceki müfessirlerin yorumlarından hareketle onun semada bulunan bir ev veya mescid olduğu, yedinci semada, Kâbe'nin izdüşümüne denk gelen bir yerde, Arşın hizasında bulunduğu, "durah" diye de anıldığı, hergün binlerce meleğin ziyaret ettiği fakat

---

[182] Muhammed Ali Sâbûnî, **Safvetü't-tefâsir,** Daru's-Sabunî, Kahire, 1417 h. Cilt: II, s. 589.
[183] Buhârî, Bed'ü'l-ḫalḳ, 6; Müslim, Îmân, 259, 264
[184] Tur, 52/4.
[185] Abdurrahman Küçük, "Beytü'l-Ma'mur", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: VI, s. 95.
[186] Karamânî, vrk. 316/b -317/a.
[187] Müslim, İmân, 259; Buharî, Bed'ü'l-halk, 6; Nesaî**,** Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, **es-Sünenü'l-kübra**, Müessetü'r-Risâle, Beyrut,1421 h. , salât, 1.
[188] Tur,52/6.
[189] İbn Kesir, Cilt: XIII, ss. 7505-7510.

ziyaret eden meleklerin kıyamete kadar bir daha oraya dönmeyeceği bir mekân olduğunu ifade etmiştir. Yine Beytü'l-ma'mûr'dan maksat Kâbe olduğunu ve Allah Teâla'ın onu her sene altı yüz bin kişi ile ma'mur kıldığını, sayıda eksilme olduğunda meleklerle takviye ettiğini söylemiştir. Bilindiği gibi bir yerin ma'mur kılınması, oranın fiziki yapısının korunması ve iyileştirilmesinin yanında mecazen üzerinde ikamet edilmesi ve ziyaretçilerinin çok olmasını da kapsamaktadır. Bu anlamda Kâbe'nin ma'mur olması da hacıların çokluğu ve çokça ziyaret edilmesidir. Ayrıca müminin kalbi kastedilmiştir ki onun mamur olması Allah'ı tanıması ve O'na tam bir teslimiyet göstermesiyledir.[190]

3.3.3. Bahru'l-Mescûr

Müellif, Bahru'l-mescûr'la ilgili olarak şöyle bir nakil yapar:

Bahru'l-mescûr hakkında müfessir Semerkandî: "*Dolmuş denize de andolsun*"[191] ayetinin açıklamasında 'o, arşın üzerinde olduğu 'bahru'l-hayat' şeklinde de isimlendirilen, Allah'ın kıyamet günü kendisiyle ölüleri dirilteceği bildirilen ve Rabbimizin kendisi üzerine yemin ettiği bir yerdir, demiştir. [192]

Yine Elmalılı'nın "ve mescûr denize (andolsun)" [193] ayetinin tefsirinde Bahru'l-mescûr'a dair yaptığı açıklamaya yer vermek hem konuyu anlama hem de genel bir bakış açısına sahip olma açısından faydalı olacaktır. 'Mescûr'u anlamlandırma konusunda âlimler farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Dolayısıyla: 1) Alevlendirilmiş ve kızdırılmış anlamındadır ki, "Denizler kaynatıldığında" [194] ayetinde de kıyamet koparken denizlerin ateş olup kaynatılacağı ve onunla cehennemin kızıştırılacağı ifade edilmektedir. 2) Dolgun, taşkın demek olup, okyanus manasına gelmektedir. 3) Karışan, karışık, suyu birbirine ya da tatlısı acısına karışan demektir. 4) Zıt manalı kelimelerden kabul edilerek "boş" manasına geldiği de ileri sürülmüştür ki; bu da kıyamet alâmeti anlamına alınabilir. Ayrıca surenin başında yer

[190] Elmalılı, Cilt: VII, ss. 535-538.
[191] Tur,52/6
[192] Karamânî, vrk. 318/b -319/a; Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, **Tefsîru Semerkandî,** Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut,1993, Cilt: III, s. 351.
[193] Tur,52/6
[194] Tekvir,81/6.

olan "Tur" lafzına bakılarak bu kızgın denizin, Firavun'un boğulduğu deniz olduğu da düşünülebilir'.[195]

3.3.4. Sidratü'l-Münteha

Sidratü'l-münteha, Hz. Peygamberin, yanında ilahi sırlara mazhar olduğu ağaç veya makam olarak tanımlanır. Karamânî, müfessir Sa'lebî'nin konuyla ilgili açıklamalarına yer verir. Sa'lebî, Efendimiz (sav)'in isrâ gecesi yedinci semada Sidratü'l-münteha'ya vasıl olduğunu söyler ve Enes b. Malik (ra)'den nakledilen şu rivayeti aktarır: Efendimiz (sav), "*sonra beni Sidretül-münteha'ya götürdü. Bir de baktım ki yaprakları fil kulakları gibi, meyveleri küpler kadar bir ağaç, bu ağacı Allah'ın celâl ve azameti alabildiğine kapladığı için hali değişmiş (daha güzel olmuş), o kadar güzel (olmuş) ki Allah'ın mahlûkatından hiç biri onun güzelliğini tavsif edemez"* buyurmuştur.[196]

Sidratü'l-müntehanın cennetin nihayetinde bulunduğu, aşağıdan yükselen ve yukarıdan inen şeylerin orada neticelendiği, mahlûkata dair bütün bilgilerin orada son bulduğu ve Allah'tan başkası için gaybî bir konu olduğu ifade edilmiştir. Genel kanaate göre Hz. Peygamber, miraç gecesi Cebrail ile Sidratü'l-münteha'ya kadar gitmiş ve Cebrail (as)'in daha ilerisine geçmesine izni olmadığı için Hz. Peygamber, yolculuğuna tek başına refrefle devam etmiştir. Sidratü'l-münteha, hakkında cennetin nihayetinde kendine özgü bir ağaç veya hayret makamı olduğu şeklinde rivayetlerin varlığıyla beraber sınırlı idrak imkânlarına sahip insanın onun mahiyetini tam anlamıyla kavraması mümkün değildir. Cebrail (as)'in dahi idrakinden aciz kaldığı ve gayb âlemine ait konulardan biri olan Sidratü'l-münteha hakkındaki gerçek bilginin ve sırrının ise Allah'ın nihayetsiz ilmine havale edilmesi en isabetli yoldur.[197]

---

[195] Elmalılı, Cilt: VII, ss. 535-538.
[196] Karamanî, vrk 317/a -317/b; Sa'lebî, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, **el-Keşfü ve'l-beyan an tefsîri'l-kur'an**, Dâru İhyai't-Türas el-Arabiyye 1422 h., Cilt: XI, s. 124
[197] Süleyman Uludağ, "Sidratü'l-münteha", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt: XXXVII, s. 152.

3.3.5. Cennet ve Cehennem

Kelamcılar arasında tartışılan konulardan birisi olan, cennet ve cehennemin hali hazırda mevcut olup olmadığı ve ebediliği ile ilgili müellif, cumhur ulemanın görüşünü vermekle yetinmiştir.[198] Ancak konunun açıklığa kavuşması açısından farklı görüşleri ve dayandırıldıkları delilleri beraber görmekte fayda vardır. Ama öncesinde cennet ve cehennem hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

3.3.5.1. Cennet

Sözlükte cennet "örtmek, gizlemek" manasındaki "cenn" kökünden türemiş bir isim olup "toprağı ağaç ve bitkilerle örtülmüş bahçe" anlamına gelir. Âhirette mümin ve muvahhid kullara vaad edilen ebedî saadet yurdunun bu şekilde isimlendirilmesi, cennetin genel görünüm açısından dünyadaki bahçelere benzemesi ya da orada bulunan eşsiz nimetlerin insan idrakinden gizlenmiş olması sebebiyledir.[199] Dünya hayatını tevhid akîdesi ekseninde yaşamış mümin kulları için Allah Teâlâ ebedî ikamet yeri olarak cenneti hazırlamıştır.

Kur'an'da cennete dair tasvirlere ve oraya giren kullar için hazırlanmış nimetlere genişçe yer verilmektedir. Ayrıca çeşitli vesilelerle farklı isimlendirmelerin olduğu da görülmektedir. Meselâ: Firdevs (üzüm asmalarıyla bezenmiş bağ, bahçe) [200], Adn (ikamet yeri) [201], Naîm (cehennemin bir ismi olan 'cahîm'e mukabil olarak kullanılan ve cennete dair her türlü güzellik) [202], Me'vâ (varış yeri) [203], Ravza (suyu bol olan yeşil bağ, bahçe) [204]gibi. Sayılan isimler yalnız kullanıldığı gibi cennet lafzına izâfeli olarak da kullanılmaktadır. Bu isimlerin yanında Dârü's-selam (selamet yurdu) [205], Dârü'l-mukâme (asıl varılacak, karar kılınacak yer)[206], Cennetü'l-huld (ebedi

---

[198] Karamânî, VRK. 319/a.
[199] M. Süreyya Şahin "Cennet", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt: VII, ss. 376-386.
[200] Mü'münun, 23/11.
[201] Tevbe,9/72; Kehf, 18/31.
[202] Şuarâ, 26/85, Mâide, 5/65.
[203] Nâziât, 79/37-41.
[204] Şurâ, 42/22, Rum, 30/15.
[205] En'âm, 6/127.
[206] Fâtır, 35/34-35

saadet yurdu)[207], Makam-ı emîn (emin yer)[208], Hüsnâ (Allah'ın iyilik sahibi kullarına daha güzeliyle mukabele bulunacağı manasında)[209]gibi isimler de zikredilmektedir. Söz konusu isimler mutlak olarak cennete ait isimler ve sıfatlar olabileceği gibi oranın farklı özelliklerine işaret edebilir[210]. Kur'an'da ve hadislerde Rablerini hoşnut edecek güzel amel işleyen ve cennetle ödüllendirilen kullara hiçbir gözün görmediği hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir insan idrakinin kavrayamadığı nimetlerin varlığından söz edilmektedir[211]. Cennet, genişliğinin gökler ile yer kadar olduğu[212], oraya girenler için canlarının istediği her türlü maddi ve manevi nimetlerin kendilerine verileceği bir mekân olarak bildirilmektedir[213]. Ayrıca müminlere asıl hayatın ahiret olduğu, nihai hedefin de ebedi kurtuluşu ve mutluluğu temsil eden cennet olması gerektiği bildirilmektedir[214].

Bütün bunların yanında cennet nimetlerinin en büyüğü olarak tarif edilen Allah'ın görülmesi âlimler arasında ihtilaf edilen konulardandır. Konuyla ilgili, olarak Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır.

"*O gün nice yüzler vardır ki ışıl ışıl parlar, rablerine bakarlar*"[215]

"*Güzel amel işleyenlere, daha güzeli ve bir de fazlası vardır…*"[216]

Ehl-i Sünnet âlimleri zikredilen ayetlerin yanında Hz. Musa (as)'ın Allah'tan onu görmeyi talep etmesi[217], kâfirlerin Yüce Allah'tan mahrum bırakılacakları[218] şeklindeki ilahi beyanlar ile Peygamberimizin Rabbinizi göreceksiniz müjde-i nebevisinden[219] hareketle ahirette Allah'ın müminler tarafından görüleceğinin hak olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak Mutezilî âlimler ahireti dünya hayatı gibi değerlendirmekte ve dünyada mümkün olmayan şeyin ahirette de mümkün olmayacağı kabul etmektedirler. Söz konusu ayetleri ise ileri sürmüş oldukları görüşler minvalinde tevil etmişlerdir[220].

---

[207] Furkan, 25/15.
[208] Duhan, 44/51.
[209] Yunus, 10/26.
[210] Süleyman Toprak, **Ahirete İmân,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2018, s. 69.
[211] Buharî, Bed'ü'l-halk, 8.
[212] Âl-i İmrân, 3/131.
[213] Zuhruf 43/71.
[214] Ankebût 29/64; Mutaffifîn 83/26.
[215] Kıyame 75/22-23.
[216] Yunus 10/26.
[217] Araf 7/143.
[218] Mutaffifîn 83/15.
[219] Buharî, Tefsir, 32; Müslim, Cennet,1.
[220] Talat Koçyiğit, **Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi**, Ankara, 1974, ss. 8-11.

3.3.5.2. Cehennem

Kâfir, münafık ve müşriklerin sürekli, bazı günahkâr müminlerin ise geçici olarak kalacağı cehennem, Kur'an'da değişik isimlerle adlandırılır. Bunlar arasında en çok tekrarlanan 'ateş' anlamındaki 'nâr' kelimesi olup cennetin karşılığında kullanılmıştır.[221] Ayrıca "*onun yedi kapısı mevcuttur ve her bir kapı onlardan bir gruba ayrılmıştır.*[222] ilahî buyruktan hareketle Kur'an'da yer alan isimlerden yedi tanesi yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu isimler şöyledir: Cehennem (genel olarak azap yeri veya cehennemin azabı hafif olan en üst kısmı olup günahkâr müminlerin azap göreceği yerdir), Cahîm, (cennetin bir ismi olan naîm'e mukabil olarak kullanılan ve ısı bakımında çok yüksek olan ateş) [223], Hâviye (ateşle dolu olan çukur) [224], Hutame (tutuşturulmuş ateş) [225], Leza (derileri yakıp kavuran alev) [226], Saîr (alevli ateş) [227], Sakar (derileri kavuran ve perişan eden ateş)[228]. Bu yedi ismin yanında âzabü'l-harîk (yakıcı azap), semûm (sıcak ve yakıcı azap rüzgârı), hamîm (kaynatılmış su), siccîn (hapishane), dâru'l-bevar (helak yeri), Sûü'd-dâr (kötü yer), esfel-i safilîn (aşağıların aşağısı) gibi kullanımlar da[229] mevcuttur.

Zikredilen bu isimlerin hepsi ateşle ilgilidir. Bütün bunlar cehennemde var olan azap türlerini ifade ettiği gibi, oradaki farklı tabakalara veya mekânlara işaret etmesi muhtemeldir.[230] Ayrıca Kur'an'da cehennem ehlinin maruz kalacağı azap tasvirlerini de görmek mümkündür. Meselâ, onlara orada kaynar sudan içirileceği ve bu sebeple bağırsaklarının parçalanacağı, onlar için ateşten kamçıların olduğu, etrafına saçtığı dağlar gibi alevle inkârcıların yüzlerini yakacağı, azalarını koparacağı, etlerini yakıp kavuracağı, yanmanın tesiriyle derilerin dökülüp yenileriyle değişeceği, elbiselerinin ateş ve yiyeceklerinin de zakkum ağacı olacağı şeklinde bir dizi azapla karşılaşacakları bildirilmektedir [231] Bu azapların yanında, onların kınanmaları, horlanmaları,

[221] A'râf, 7/44,50.
[222] Hicr 15/44.
[223] Bakara, 2/119
[224] Kâria, 101/9-11.
[225] Hümeze, 104/4-7.
[226] Meâric, 70/15-16.
[227] Hacc, 22/4, Tirmizî, "Daavât", 30.
[228] Müddessir 74/27-29.
[229] Enfâl, 8/50; Tûr, 52/27; Hacc, 22/19; Mutaffifîn, 83/7-8; Meryem, 19/37;İbrâhim, 14/2; Râ'd, 13/25; Tîn, 95/5.
[230] Toprak, s. 62.
[231] Mürselât 77/32; Nisâ 4/56; Hacc 22/19-22; Saffât 37/64-65.

kötülenmeleri, ayıplanmaları, aşağılık kimseler kılınmaları, kurtuluş ümitlerini yitirmeleri ve Allah rahmetinden ve onun cemalini görmekten mahrum bırakılmaları gibi bir takım manevî azaba da duçar olacakları Kerim kitabımızda bildirilmektedir.[232]

Bütün bunlardan cehennemin ateş tabiatlı bir yer olduğu, oranın meşrubatından giysisine meyvesinden yiyeceğine her şeyi ateşten meydana geldiği ve ıstırap yurdu olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan azabın farklı şekillerde zikredilmesi cehennem ehlinin azap konusunda aynı olmadığını göstermektedir.[233]

3.3.5.3. Cennet ve Cehennemimin Yaratılmışlığı

İslam âlimleri, genel olarak cennet ve cehennemin hali hazırda yaratılmış olduğunu kabul etmekle birlikte Cehmiyye, Mu'tezile ve Haricîlerden bazıları kıyametin akabinde yaratılacağı görüşünü benimsemişlerdir.[234]

Mu'tezile, mükâfat ve ceza yurdu olan cennet ve cehennemin, şu an yaratılmış olmasının bir faydasının olmayıp hikmete aykırı olduğunu söyler. Böyle olması durumunda Allah'a layık olmayan bir iş isnad edilmiş olacağını ifade ederler.

Mu'tezile, "*Dedik ki ey Âdem! Sen eşinle birlikte cennete yerleşin. Onun nimetlerinden istediğiniz yerden, ikiniz de bol bol yiyin. Ama şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz*"[235] ayetinde geçen cenneti "salih kimselerin kıyamet gününde girecekleri ebedi mutluluk yurdu olan cennet olmayıp yeryüzünde bir yer" olarak yorumlamaktadır.[236]

Onlar, Âdem ile Havva'nın cennetten indirildiğini[237] bildiren ayette geçen "hubut" kelimesinin 'yüksek bir yerden inme' anlamına geldiğini dolayısıyla ebedi saadet yurdu cennetten değil de yeryüzünde yüksekçe bir yerden inmeyi ifade ettiğini söylerler. Mu'tezile, bu naklî deliller yanında bir takım aklî deliller de ileri sürmüştür. Buna göre, Allah Teâlâ'nın "dârul-muttakîn"[238] ve "cennetü'l-huld"[239] diye

---

[232] İsrâ 17/18; Yunus 10/27; Mutaffifîn 83/15.
[233] Bekir Topaloğlu, "Cehennem", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt: VII, ss. 225-233.
[234] Topaloğlu, s. 228.
[235] Bakara, 2/35.
[236] İbn Kayyim el-Cevziyye, **Hâdi'l-ervah (Cennetteki Hayat),** (trc. İ. Hakkı Sezer), II. Baskı, Uysal Kitabevi, Konya, Tsz. s. 47-49.
[237] Bakara, 2/36.
[238] Fâtır, 55/33
[239] Furkan, 25/15.

isimlendirdiği cennet devamlı ve ebedî kalınacak bir yerdir. Oysa Âdem ve Havva oradan indirilmiştir. Müminlere vaad edilen cennet, temiz ve kutsal bir yerdir. Ayrıca Allah Teâlâ, Âdem'i yeryüzüne ait olan bir madde olan topraktan yarattığını ve ona hilâfet lütfettiğini beyan etmiştir [240] . Kur'an-ı Kerim de, cennette günah işlenmeyeceğini, boş ve faydasız sözlerin işitilmeyeceğini [241] beyan ettiğine göre şeytanın oraya girip Âdem ve Havva'ya vesvese verememesi gerekirdi. [242]

Ehl-i Sünnet âlimleri, cennet ve cehennemin hâl-i hazırda yaratılmış olduğunu kabul etmişler ve bunu kabul etmeyenlere ayet ve hadislerden deliller getirmek suretiyle cevap vermişlerdir.[243]

Konuyla ilgili hemen dikkat çeken bazı ayetler şunlardır: "*Rabbinizin bağışına, genişliği göklerle yer arası kadar olan ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun"*[244]

"Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının!"[245]

"Dedik ki: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin, orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin."[246]

Razî, ayetlerde geçen "(cennet) muttakiler için hazırlanmıştır"[247] ifadesinin zahirinin, cennet ile cehennemin şu anda yaratılmış olduklarına delalet etmektedir", [248] demiştir.

Maturidî kelamcılarından İbn Hümâm ise Kur'an'da cennet ve cehennemle alakalı ifadelerin mâzî sîgalarıyla gelmesinin yanında Âdem ile Havva'nın cennetten yeryüzüne uzanan yolculuk serüvenini de cennet ve cehennemin yaratılmış olduğuna delil olarak zikretmiştir.[249] Ancak bu ikinci husus yani Hz. Âdem'in çıkarıldığı cennetin ebedi cennet olup olmadığı meselesi zikredildiği üzere ihtilaflıdır.

Söz konusu ayetlerde cennetin Allah'tan sakınanlar, cehennemin ise inkâr edenler için hazırlanmış olduğu mâzî sîgasıyla onların varlıklarına yani mevcut

---

[240] Rahman 55/14; Bakara 2/30.
[241] Nebe' 78/35.
[242] el-Cevziyye, s.46
[243] el-Cevziyye, s.54
[244] Âl-i İmran, 3/133.
[245] Âl-i İmran, 3/131.
[246] Bakara, 2/35.
[247] Âl-i İmran, 3/133.
[248] Râzî, Cilt: VII, s. 69.
[249] Selim Özarslan, **Maturidi Kelamcısı İbn Hümam'ın Kelamî Görüsleri,** Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2003, s.95.

olduklarına delalet etmektedir. Bu gibi ayetlerin zahiri anlamlarını terk ederek tevile gitmek için herhangi bir zaruret söz konusu değildir.[250]

3.3.5.4. Cennet ve Cehennemin Ebediliği

İslam âlimleri, cennet ve cehennemin ebedî olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Cehm b. Safvân'a göre; hem cennet ve nimetlerinin hem de cehennem ve azabının fânî olması gerekir; zira mantıkî olarak hâdis olan bir şey ebedî olamaz. Onun bu görüşünü Ebu'l-Huzeyl el-Allaf ve Rafizîlerden bir grup da paylaşmaktadır. Ancak ilâhî kudreti ve ilâhî rahmeti sınırlayan, bununla birlikte ebediyet fikrini ortadan kaldıran bu anlayış, hiçbir İslam ekolünce kabul görmemiştir.[251]

Cehm b Safvan, Kur'an'da geçen azap ayetlerinde azapla ilgili ifadelerin şart ve istisna ile beraber zikredilmelerini[252] cehennemin ebedi olmadığına delil getirir ve cenneti de buna kıyas eder. Ayetlerde geçen "huld", "ebed", "beka" [253] gibi ifadeleri Kur'an'ın mecâzlarından kabul ederek Allah'ın 'el-Âhir' isminin ancak bu şekilde tecellî edeceğini söyler. Ona göre Allah, ezelî ve ebedîdir. Dolayısıyla ezelî olmayıp hâdis olanın, ebedî olacağını düşünmenin, aklî açıdan yanlış olduğundan hareketle cennet ve cehennemin ebedîliğini kabul etmemektedir.[254]

Ebû Mansur el-Mâturîdî, cennet ve cehennemin ebedî olmadığı görüşüne sahip olanlara şu ayetin cevap niteliğinde olduğunu söyler:

"*Ayetlerimizi yalanlayanlar ve onlara uymayı kibirlerine yediremeyenlere gelince, işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır*."[255]

Yine Maturidî, Cehmiyye'nin, görüşlerini delillendirdiği, Allah'ın evvel, âhir ve bâkî isimlerinin geçtiği ayetler hakkında yanlış yorum yaptığını ifade eder. Zira Cehmiyye, cennet ve cehennemin sonlu olmaları gerektiği, aksi halde sonsuzlukta Allah ile müsâvî olacaklarını söylemiştir. Maturidî'nin anlayışı açısından böyle bir

---

[250] Özarslan, s.95.
[251] Topaloğlu, Cilt: VII, s. 227.
[252] Hud 11/107; En'am 6/128.
[253] Bakara 2/39; Nisâ 4/169; Tâhâ 20/127.
[254] el-Cevziyye, s.311
[255] Araf, 7/36

yorum hatalıdır. Çünkü Allah, kendi zatıyla evvel, âhir ve bâkîdir. Cennet ve onun içindekiler ise kendi dışındaki bir sebepten dolayı bâkîdir.[256]

Mu'tezile âlimlerinden Câhız, cehenneme girenlerin sürekli azap içinde olmayıp onların ateş tabiatına evrileceklerini ve cehennemin, azaba dûçar olanları kendisine doğru çekeceğini ifade eder.[257] Ebu'l-Huzeyl el-Allaf da benzer görüşler ileri sürmüştür. Mu'tezilî düşünceyi benimseyen bu âlimlerden hareketle Razî, Mu'tezile ve Havâric'ten büyük çoğunluğun, cennet ve cehennemin zevâl bulacağı görüşünü benimsediklerini söylemiştir.[258]

Rafizîlerden bazıları ise cennet ve cehennem ehlinin bulundukları yerde ebedî kalmayacağını ve Allah'ın takdir ettiği bir mekâna intikal edeceğini söylerler.[259]

Ehl-i Sünnet âlimleri, Kur'an'dan deliller getirmek suretiyle cennet ve cehennemin hem şu anda var olduğu hem de ebedî olduğunu ispat etmişlerdir. Onlar, muarızların cennet ve cehennemin zevâl bulacağına dair delil olarak getirdikleri "*her nefsin ölümü tadacağı* "[260] ve "*Allah'ın zatı dışında her şeyin fanî olduğu*"[261] ayetlerin siyak ve sibakına dikkat edildiğinde ahiret hayatıyla değil de dünya hayatıyla ilgili olduğu görülecektir, demişlerdir.

Cennet ve cehennemin ebediliğine ve buradaki nimet ve azabın kesintisiz ve devamlı olacağına dair delil olarak getirilen atletlerden bazıları:

"Onlar orada ebedi kalırlar."[262]

"*Onlara şöyle denir: 'İçinde ebedi kalmak üzere cehennem kapılarından girin. Büyüklük taslayanların kalacağı yer ne kötüdür."*[263]

"*İşte onların mükâfatı Rableri tarafından bağışlanma ve içinden ırmaklar akan cennetlerdir ki orada ebedi kalacaklardır.(Allah yolunda) çalışanların mükâfatı ne güzeldir."*[264]

"İşte bu bizim verdiğimiz rızıktır. Ona asla tükenme yoktur."[265]

---

[256] Selim Özarslan, **İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi**, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2001. s. 329.
[257] Muhammed b. Abdulkerim Şehristanî, **el-milel ve'n-nihal,** Thk. Ahmet Fehmi Muhammed, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, tsz. s. 65.
[258] Fahreddin Razi, **Mealimu Usuli'd-Din,** Çev, Nadim Macit, Erzurum, 1996, s.117; Özarslan. s.331
[259] İbn Hazm, **el-Fasl,** IV, 84.
[260] Al-i imran, 3/185.
[261] Rahman, 55/26-27.
[262] Bakara, 2/162.
[263] Zümer, 39/72.
[264] Al-i imran, 3/ 136.
[265] Sa'd, 38/54; daha fazla bilgi için bkz. Tevbe, 9/ 72; Duhan, 44/56; Nisâ, 4/56; Ahzab, 33/64-65.

Söz konusu ayetlerden anlaşılacağı üzere cennetlikler, 'daru'l-huld'[266] diye de isimlendirilen cennette ebedî olarak kalacaklardır. Artık onlara ölüm yoktur ve oradan hiç çıkartılmayacaklardır. Cennetliklerin durumu böyle olunca cehennemliklerin durumu da aynıdır. Böylece Kur'an ve Sünnette, hem cennetin, hem de cehennemin şu anda mevcut olduğu, kıyamet, haşir ve hesap süreçlerinden sonra cennetlikler cennete, cehennemlikler cehenneme gittikten sonra orada ebedî kalacakları açık bir şekilde ifade edilmektedir.[267]

Şu kadar var ki, cennete girenlerin hiçbirisi oradan bir daha çıkmayacak, ancak cehenneme girenlerden bazıları, yani günahkâr mü'minler, günahlarının cezasını çektikten sonra cehennemden azâd edilecek ve ebedî hayatlarına cennette devam edeceklerdir. Ancak; bizim varlığımızın sonsuzluğunun, Allah Teâlâ'nın varlığının sonsuzluğu "gibi" olmayacağını, zira bizim sonsuzluğumuzun da varlığımız gibi "mümkîn", O'nun sonsuzluğunun ise varlığı gibi "zorunlu" olduğunu unutmamak gerekir.[268]

3.3.6. Ruhların Ölümden Sonraki Durumu

Ruh: sözlükte "gitmek geçmek; (hava) rüzgârlı olmak; anlamlarına gelen revh kökünden türeyen bir isim olan rûh kavramı, terim olarak canlıların hayatiyetini sağlayan idrak edici ve bilici unsur şeklinde tanımı yapılmakla birlikte âlimlerin çoğunun anlayışına göre ruh "ana rahminde oluşması sırasında melek tarafından insanın bedenine üflenen ve ölümü anında insanın bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikat" olarak kabul edilmiştir.[269]

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde ruhun varlığına dair verilen bilgilere ilave olarak, insanın dünyaya gelişinden ölüm anına kadar, bedeninin değişime uğraması ama benliğinin aynı kalması, bedenle beraber bulunan, ancak ondan farklı bir unsurun var olduğuna işaret edilir. Ayrıca eşyayı tanımlama ve değerlendirme, bir yaratıcının

---

[266] Furkan, 25/15.
[267] Toprak, s. 69; Ayrıca bkz. Mustafa Çiçek, **İslam Kelamında Cennet Ve Cehennem**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 77-78.
[268] Ebubekir Sifil, **Milli Gazete (** Köşe Yazısı), 15 Haziran 2005.
[269] Yusuf Şevki Yavuz, "ruh" **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2008, Cilt: XXXVII, ss. 187-192.

varlığı düşüncesine sahip olma ve ona inanma özelliğinin sadece insana özgü olması, onu diğer canlılardan ayıran bir özelliğinin var olmasını gerektirir.[270]

İnsanlık tarihi boyunca ruhun varlığı hususunda, farklı nazariyeler ortaya konulmuştur. Materyalistler (dehrîler), ruhun varlığını beş duyu ile algılayamadıkları ve laboratuar ortamında inceleyemedikleri için kabul etmezler. Varlığını kabul edenler arasında yer alan Tabiatçılar ve Pozitivist düşünceden etkilenenler, ruhun varlığının ancak bedenin de varlığıyla mümkün olduğunu, bedenin ölmesiyle birlikte ruhun da ölüp yok olacağını iddia ederler. Böyle bir düşünce, ahireti inkâr etmenin sonucudur. Felsefe ve psikoloji ile ilgilenen birçok bilgin ise ruhun varlığını kabul etmekle beraber mahiyetini anlamakta aciz kaldıklarını itiraf etmektedirler. Yüce dinimiz İslam başta olmak üzere aslı itibariyle semavî dinlere mensup olanlar, ruhun varlığını ittifakla kabul etmektedirler.[271]

Ruhun mahiyeti hakkında ise ayette: *“Sana ruhun ne olduğunu soruyorlar, de ki: "Ruh, Rabbimin emrinden ibarettir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir*"[272] buyrulur. Buradan hareketle bazı bilginler, ruhun gaybî olduğu ve bilinmesinin mümkün olmadığını söylerler. Bazı âlimler ise ruhu, bedeni saran ve duyular tarafından algılanamayan soyut varlık, bedenin bütününe yayılan soyut cevher; latîf, ruhanî ve semavî bir varlık olup gül suyunun gülün maddesine sirayet ettiği gibi bedene yayılan veya bedenin canlı olmasını sağlayan araz olarak açıklamaya çalışmışlardır.[273]

İbn Kayyım el- Cevziyye, ruhun mahiyetine dair “Ruh nûrânî, ulvî, hafif bir cisimdir” şeklindeki görüşün en doğru görüş olduğunu, âlimlerin çoğunun da bu görüşe sahip olduğunu söylemiştir.[274] Ruh hakkındaki “*Allah’ın emrindendir*” ilahî beyanını, ezelî olması şeklinde anlayan şiî âlimler dışında, İslam bilginlerinin çoğunluğu, ruhun ezeli olmayıp yaratılmış olduğunu kabul etmişledir. Ruhun yaratılma zamanı konusunda iki görüş ileri sürmüşlerdir: İlki, ruhlar topluca insan için dünya hayatı başlamadan yaratılmış ve vakti gelince görevli melek tarafından anne rahminde insanlara verilmiştir. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), İshak b.

---

[270] Yavuz, Cilt: XXXVII, ss. 187-192.
[271] Süleyman Toprak, **Ahiret İmân**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2018, ss.29-31.
[272] İsrâ, 17/85.
[273] Temel Yeşilyurt, **Çağdaş İnanç Proplemleri,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2018, ss. 111-113.
[274] Mustafa Çağrıcı “ er-Rûh”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi,** Cilt: XXXVII, ss. 199-200.

Râhûye (ö. 238/853) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) bu görüştedir. İkincisi ise anne rahminde cenin belli bir aşamaya gelince yaratılır ve bebeğe üflenir. İlgili naslardan yola çıkarak bu görüşün daha isabetli olduğu, âlimlerin çoğu tarafından benimsenmiştir.[275] Ruh, sonradan yaratılmış olup Allah'ın izni ve yardımıyla ölümsüz (ebedî) olma özelliğine sahiptir. Diğer varlıklar gibi bedenimiz de doğar, gelişir ve değişime uğrar. Ayrıca bedenimiz birçok hücre ve molekülden müteşekkildir. Her mürekkep varlığın günü geldiğinde dağıldığı gibi bedenimiz de dağılacaktır. Ruhumuzun cevheri ise basittir, parçalardan oluşmadığı için de ölme, dağılma ve çözülme söz konusu değildir. İnsan, ruh ve bedenden oluşmaktadır. Ölüm ruh ile bedeni ayırsa da ölen bedendir. Ruh ise varlığını devam ettirmekte ve ölümü o tatmaktadır.[276] Benzer bir görüş serdeden Gazzâlî, ölümü ruhun beden üzerindeki kontrolünün bitmesi olarak değerlendirir. Çünkü beden ve organlar, ruh için aletler menzilesindedir. Ruh, onlar sayesinde işlerini görür; kalp ile varlıkları anlamlandırır, kulak işitmeyi, göz görmeyi sağlar.[277] Ruh, beden için sultan konumundadır, nurani, şuurlu, haricî bir varlıktır. Hâdis olmakla birlikte ölümsüzdür.[278]

Karamânî, bu bölümde ruhun bedenden ayrılmasının keyfiyeti ve ölümden sonra nereye gideceği konusunda nakillere yer verir.[279] Karamânî, ruhun bedenden ayrılması hakkında müfessir Semerkandî'nin, "*Allah, ölenin ölümü zamanında, ölmeyenin de uykusunda ruhlarını alır. Bu suretle hakkında ölüm hükmettiği ruhu tutar, diğerini muayyen bir vakte kadar salıverir. Şüphe yok ki, bunda iyi düşünen bir kavim için, kati ibretler vardır*"[280]ayetinin tefsirinde İbn Abbas (ra)'ın: "Âdemoğlunda bir nefis ve bir de ruh vardır. Aralarındaki fark güneş ile ışığı gibidir. Nefis, kendisiyle akıl ve temyiz yapılan, ruh da teneffüs ve hareket yapılandır. Ölümde ikisi de alınır, uykuda ise yalnız nefis alınır," dediğini nakleder.[281] Söz konusu ayette ruhlar şeklinde tercüme edilen "enfüs" kelimesi, İslam âlimlerince hakkında kafa yorulan konulardandır. Ruh ile nefis aynı şeyi mi ifade ediyor yoksa birbirinden farklı şeyler midir? Âlimlerimizin konuyla alakalı görüşlerine baktığımızda; "ruh" ve "nefs"

---

[275] İbn Kayyım el-Cevziyye, **er-Ruh,** ss. 279-284
[276] Âl-i İmran 3/185.
[277] Gazzâlî, "**Ölüm ve Sonrası"** trc. Hüseyin Okur, İstanbul, 2004, s. 126.
[278] Yeşilyurt, ss. 111-113.
[279] Karamanî, vrk. 320/a -322/a.
[280] Zümer,39/42.
[281] Semerkandî, Cilt: III, s. 188.

kavramlarını aynı anlamda kabul edenler olduğu gibi, birbirinden farklı anlamları içerdiğini söyleyenler de vardır. İbn Kayyım el-Cevziyye, âlimlerin çoğunun birinci görüşü tercih ettiğini ve Arap dilinde de bu kullanımın yaygın olduğunu ifade eder. Zira Arap lisanında ölen biri için "haracet nefsühû" yani canı (ruhu) çıktı denir. el-Cevziyye'ye göre "Kur'anda nefs, genelde zat, bazı ayetlerde ise ruh manasında kullanılmıştır.[282] İkinci görüş olarak el-Cevziyye, Mükâtil b. Süleyman'ın şöyle dediğini nakleder: "Bir insanın hayatı, ruhu ve nefsi vardır, "kişi uyuduğu zaman, kendisiyle eşyayı kavradığı nefsi çıkar, ama bedenden tamamen kopmaz. Bedenden çıkışı, bedene bağlı ışık saçan bir ipin çıkması gibidir. Rüyayı bedeninden ayrılan nefsiyle görür. Bu anda cesette ruh ve hayat bulunmaktadır. Bedeninde bulunan ruhuyla nefes alıp verir. Vücudunu oynattığı an, derhal nefsi bedenine döner. Allah Teâlâ o kimsenin ölümünü istemişse, bedenden ayrılan bu nefsi tutar". Yine ruh ile nefsin farklı varlıklar olduğunu söyleyenler, nefsin ateşli çamurdan, ruhun ise ruhanî nurdan ibaret olduğunu; ruhun ilahî, nefsin ise insanî bir varlık olduğunu; nefsin dünyayı ruhun ise ahireti arzuladığını; şeytanın nefsi hevaya yönlendirebildiğini, meleklerin ise akıl ve ruhla beraber olduklarını; nefsin kulun sureti olup kıyamının ruha bağlı olduğu gibi görüşler ileri sürmüşlerdir.[283] Elmalılı da ruh ile nefsin farklı olduğu görüşündedir.[284]

Karamânî ölen kimselerin ruhlarının nereye gideceği hakkında İbn Kesîr'in; "*Fakat (ölen kişi) Allah'a yakın olanlardan ise, ona rahatlık, güzel rızık ve naîm cenneti vardır*"[285] ayetinin tefsirinde Peygamberimizin: "*Müminin ruhu ancak cennet ağacına konmuş bir kuş gibidir. Nihayet Allah onu dirilteceği gün, cesedine geri döndürür*"[286] buyurduğunu nakleder. Yine Peygamberimizin: " *Şehitlerin ruhları yeşil bir kuş şeklindedir. Cennette diledikleri yere doğru kanat çırparlar. Sonra Arş'a asılı duran kandillere konarlar"* ve yine ashabın *"Biz öldüğümüzde birbirimizi görebilir ve ziyaret edebilir miyiz? suâli üzerine* Resûlullah'ın (sav) *"ruh, ağaca konan bir kuş gibi*

[282] Yusuf 12/53; Fecr 89/27;En'am 6/93.
[283] el-Cevziyye " er-Ruh"
[284] Elmalılı, Cilt: VII, ss. 127-130.
[285] Vakıa,56/88-89.
[286] Süyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celâluddin, **ed-Dürrü'l-mensür**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz. (tefsir) Cilt: III, s. 445.

olur. Kıyamet günü gelince her bir ruh ait olduğu bedenine döner” buyurduğunu nakleder.[287]

Müfessir Vahidî, “*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler; Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar.*” [288] ayetinin tefsirinde Efendimiz (sav)’den “*şehitlerin ruhları hakkında onların rızıklandırılıp yediklerini ve nimetlerle faydalandırıldıklarını ve şehitlerin ruhlarının abdestli geceleyen müminlerin ruhları gibi kıyamete kadar rükû ve secde etmeye devam ederler*” şeklinde bir rivayeti nakleder.[289]

Konuyla ilgi zikredilen hadisler ve benzerlerinden [290]hareketle İbn Kesîr, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Şehit olanların ruhları kuşların kursaklarındadır ve kuşlar, onlar için bir vasıta olur. Diğer müminlere ait ruhlar ise kuş şekline girer.”[291] Sünen-i Ebû Dâvud’un şerhinde ilgili hadislerin değerlendirmesi sonucu: Cennetin yaratılmışlığı ve şu anda mevcut olduğu, ölen kimselerin kıyamet günü gelmeden önce mükâfat ve cezaya muhatab olacağı, ruhların ölmeyeceği ve şehitlerin şu anda diri olup cennette nimet içerisinde oldukları bilgilerine ulaşılmıştır.[292]

Karamânî,[293] uyku halinde ruhların durumu ve rüya konusunda Hz Ömer’ in (ra) yaşadığı bir olaya yer verir. Rivayet edilir ki: “Hz Ömer (ra), Hz Ali (ra) ile karşılaştı ve ona: Ya Ebe’l-Hasan! Bir kimse rüya görür, gördüğü rüyaların bir kısmı doğru çıkar, bir kısmının da gerçekle ilgisi yoktur, der. Bunun üzerine Hz Ali (ra) Rasulullah’ın “*Erkek kadın hiçbir kul yoktur ki derin uykuya girdikten sonra, ruhu arşa dek yükseltilmiş olmasın. Arşa varıncaya kadar uyanmayan ruhların gördüğü rüyalar doğru çıkar. Arşa varmadan uyanan ruhların rüyaları ise yalancı rüyalardır”* buyurduğunu işittim demiştir.[294]

---

[287] İbn Kesir, Cilt: XIV, ss. 7719-7720.
[288] Al-i İmran 3/169-170.
[289] Vahidî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, **el-Basîṭ fî tefsîri’l-kurʾân**, Dâru’-Kitabi’l-İlmiyye, Beyrut, 1415 h. Cilt: I, s. 521.
[290] Müslim, imâre, 121; Ebû Davûd, cihad, 2520; İbn Mâce, cenâiz, 4; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl, **es-Sünen**, el-Memleketü’l-Arabiyyeti’s-Suudiyye, 1412 h., cihâd, 18; İbn Mace, “cihad” 16; Ahmed b. Hanbel, Cilt: I, s. 266; Cilt: VI, s. 386
[291] İbn Kesir, Cilt: IV, s. 1441.
[292] Hüseyin Kayapınar ve Necati Yeniel, **Sünen-i ebû dâvud tercüme ve şerhi**, Şâmil Yayınları, İstanbul, 2011, Cilt: IX, s. 516.
[293] Karamanî, vrk. 320/b -321/a.
[294] Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, **el-Müstedrek alâ’s-Sahîhayn**, Dâru Kitâbi’l-İlmiyye, Beyrut, 1411 h., rüya tabirleri, 8199, Cilt: 4, s. 439.

Karamânî, dünya, berzah âlemi ve ahiret ahvalinin kişinin mümin veya kâfir olmasına bağlı olarak farklılık arz edeceğine yönelik İmam Süyûtî'nin eserinde[295] yer verdiği şu rivayeti nakleder[296]: Peygamberimiz (sav), Ebu Zer (ra)'e hitaben; "*Ya Ebâ Zer! Dünya; mümin için zindan; kabir güvenli bir durak; cennet ise varacağı nihâî yerdir. Ya Ebâ Zer! Dünya, kâfir için cennet; kabir azabı; cehennem ise son durağıdır*" buyurmuştur. Yine Süyûtî'nin aktardığına göre, Peygamberimiz (sav) "*Dünya müminin zindanıdır. Mümin dünyadan ayrıldığı zaman zindandan ayrılmış gibidir*" buyurmuştur.[297]

3.3.7. Güneş Battıktan Sonra Nereye Gider?

Karamânî güneşin batış keyfiyetiyle ilgili muhtelif kaynaklardan nakillerle kendi kanaatini ortaya koymaktadır[298] Bunlardan biri Kurtubî'nin tefsiridir. O, "*Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar (döner)*"[299] ayetinin tefsirinde gurûb konusunda sahih kaynaklarda yer alan şu rivayete yer verir: *Bir keresinde güneşin battığı bir sırada Ebu Zerr (r.a)'ın da aralarında olduğu bir grup sahabiye Hz. Peygamber şöyle bir soru yöneltti: "Güneş (batınca) nereye gitti biliyor musunuz? Oradakiler de Allah ve Resulü en iyisini bilir, dediler. O (sav) sorduğu soruyu şöyle cevapladı: "Bu güneş Allah'ın arşının altında kendisi için takdir edilmiş yere vasıl oluncaya kadar gider ve nihayet oraya ulaştığında secdeye varır. Bu hal, ona kalk ve geldiğin mekâna geri dön denilene kadar sürer. O da geri döner ve sabah olunca oradan tekrar doğar. Bu durum böylece devam eder ve insanlar anormal bir şeye şahit olmazlar. Ta ki arşın altında kendisi için takdir edilen mekândayken o'na battığı yerden doğması söylenir ve o da sabah olunca battığı yerden doğacaktır."* Sonra Hz. Peygamber: "*Bu durumun ne vakit gerçekleşeceğini biliyor musunuz?* Diye sordu ve Yine O (sav), *bu, daha önce inanmamış ya da imanıyla bir hayır elde edememiş kimseye imanının fayda vermeyeceği gündür*" şeklinde cevapladı.[300] Bu konuda İbn Abbas

---

[295] Abdurrahman b. Ebî Bekr es- Süyûtî, **Şerhu's-sudur bi-şerhi hali'l-mevtâ ve'l-kubur,** Dâru'l-Marife, Lübnan, 1417 h. Mukaddime, Cilt: I, s. 21.
[296] Karamanî, ek s.17.
[297] Süyûtî, Cilt: I, s. 21.
[298] Karamanî, vrk. 321/b -322/a.
[299] Yâsîn 36/38.
[300] Buharî, Bed'u'l-halk, 4; Müslim, İmân,250; Tirmizî, Fiten, 22;

(ra) şöyle demiştir: Güneş'in karar kılma yeri (müstakar) arşın altında kendisine tahsis edilen ve ilerisine geçmesinin mümkün olmadığı, tekrar doğuncaya kadar bulunduğu mekândır. Nitekim yukarıda zikredilen ayette geçen "müstakar" kelimesi karar kılınan yer anlamındadır.[301] Söz konusu hadiste Peygamberimizin bazı zamanlar kullandığı temsili anlatım örneklerinden birine şâhit oluyoruz. Allah Resûlü, "*Bu güneş Allah'ın arşının altında kendisi için takdir edilmiş yere vasıl oluncaya kadar gider ve nihayet oraya ulaştığında secdeye varır …*" beyanıyla belli ki Peygamberimiz Kur'an'ın "*Güneşe ve aya secde etmeyin. Eğer gerçekten Allah'a kulluk ediyorsanız, onları yaratan Allah'a secde edin*"[302] buyruğunu teyid ederek insanların güneşe secde etmelerindeki yanlışlığa dikkat çekmiştir.[303]

Elmalılı merhum da "*güneş de kendi yörüngesinde yürüyüp gitmektedir*"[304] ayetinin tefsirinde Allah'ın yüce kudretini ve âlemdeki mutlak irade ve tasarrufunu şöyle dile getirir: "İşte insanı hayrete düşüren cereyan (güneşin yörüngesinde akıp gitmesi) Azîz ve Alîm olan Allah'ın takdiridir. Diğer bir ifadeyle O öyle Allah ki kudretiyle her şeye Gâlib ve Hâkim, ilmiyle ise her şeyi kuşatmak suretiyle sana Kur'ân'ı indirip doğru yolu gösteren Allah'ın takdiridir. Şanı yüce olan Allah bütün sınırları ve genişlikleri bilir ve şekillendirir. Yoksa bütün bunlar ne yaptığını bilmez, kör bir tabiatın eseri değil, bizzat ezelî bir müessirin eseridir."[305]

Özetle, Kur'an-Kerim'de ve Hz Peygamber'den konuyla ilgili yapılan rivayetlerde güneş, ay ve diğer gök cisimlerin istisnasız Allah'ın hükmüne boyun eğdikleri ve emrine amade oldukları vurgusunu, dolayısıyla insanları tevhid akîdelerine halel getirebilecek her türlü düşünce ve fiillerden sakındırma çabasını görmekteyiz.

---

301 Kurtubî, Cilt: XV, s. 27.
302 Fussilet 41/37.
303 Komisyon, **Diyanet İşleri Başkanlığı Hadislerle İslam**, Damla Ofset, II. Baskı, Konya, 2015. I,315.
304 Yâsîn 36/38.
305 Elmalılı, Cilt: VII, s. 32.

3.4. GÖKLERİN ŞEKİLLERİ VE KAFDAĞI

3.4.1. Göğün Şekli

Karamânî, göklerin şekliyle alakalı Cabir b. Mut'im (ra.)'in Efendimizden rivayet ettiği bir hadis-i şerife yer verir. [306] Efendimiz (sav) "*Allah'ın arşı semâvatın üstünde ve o (semâvat) da aynı şekilde yerin üstündedir, buyurur ve bunu parmaklarıyla şeklen göstermiştir.*"[307] Karamânî, yine konuyla alakalı "*semâya ve onu bina edene yemin olsun*"[308] ayetinin tefsirinde İmam Süyûtî (ö. 911/1505)[309] ve Semerkandî'den (ö. 373/983)[310] zikredilen hadisi destekleyen nakiller yapmakla yetinmiş ve bilimsel açıklamaya değinmemiştir.[311] Ancak bu konuda ilginç bir başlık kullanmaktadır: "Göklerin şekli kürevi değil çadır gibidir". Bu da tercihini göstermektedir. Bu durumu onun astronomik çalışmalardan ziyade Kur'ân'daki ilgili ayetleri [312] zâhirî şekilde yorumlamasına bağlamak mümkündür.

3.4.2. Kaf Dağı

Karamânî, Kâf dağı konusunu açıklama sadedinde bazı nakillere yer verir:[313] Semerkandî, Kâf sûresinin mukaddimesinde İbn Abbas (r.a)tan; "(Cebel-i Kaf) yeşilliği bütün bir âlemi saran yeşil zümrüt bir dağdır, gökyüzünün yeşil gözükmesi bundandır. O dağ, güneşin battığı hicabın (perdelerin) arkasındadır. O hicapla Kaf Dağı arasında karanlık yoktur. Göklerin etrafı o dağa bitişiktir…' şeklinde bir rivayet nakleder. [314] İbnü'l-Cevzî "Gökleri, gördüğünüz gibi, direksiz yükselten…"[315]âyetinin; "teravneha" kelimesindeki zamirin merciinden hareketle iki

[306] Karamanî, vrk. 323/a.
[307] Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Hatmî eş-Şamî Ebu'l-Kasım, **el-Mu'cemu'l-kebir,** Mektebtü İbn Temiyye, Kahire, 1415 h., Cilt: II, s. 128.
[308] Şems 91/5.
[309] Süyûtî, Tefsir, Cilt: I, s. 86
[310] Semerkandî, Cilt: 1, s. 34.
[311] Karamanî, vrk. 325/a.
[312] Zümer 39/67; Fussilet 41/12; Mülk 67/4-5.
[313] Karamanî, vrk. 323/b -325/a.
[314] Semerkandî, Cilt: III, s. 475.
[315] Ra'd, 13/2.

anlama muhtemel olduğunu söyler. Birincisi genelde tercih edilen mana yani zamirin göklere işaret etmesidir. İkincisi ise 'amed' lafzının kasdedilmiş olma ihtimalidir. Bu durumda "sizin göremediğiniz direklerle" anlamı çıkar ve bu mana, Kaf Dağı hakkında söylenenleri zımnen de olsa desteklemiş olur"[316] demektedir.

Gerek ayetlerde ve gerekse kütüb-i tis'a'daki hadislerde, müellifin zikrettiği rivayetler ve benzerlerinde bahsedilen Kaf Dağı'nın varlığıyla ilgili sarih beyanlara rastlamadık.

Ancak bazı müfessirler Kur'an'da Kâf sûresinde yer alan kozmolojik ayetlerden[317] ve İbn Abbas'a (ra) dayandırılan, "Allah Teâlâ yeri yarattıktan sonra onu kuşatan bir deniz, onun ardından da Kafdağı adıyla anılan bir dağ yaratmıştır. Gökyüzü de onun üstüne sarkmaktadır…" şeklinde bir rivayetin varlığından dolayı sûre ile kafdağı arasında anlam ilişkisi kurmaya çalışmışlarsa da müfessirlerin çoğu bu görüşe katılmamıştır. İslamî literatürde Kaf Dağı motifi, İbn Abbas (ra) ile Vehb b. Münebbih'e dayandırılan bazı zayıf rivayetler, bir kısım tarihçi ve müfessir tarafından Yahudilere ait kaynaklardan da elde edilen bir takım bilgilerle takviye edilerek oluşturulmuştur. İslam medeniyeti haricinde ise Kaf Dağı motifi, farklı yorumlamalar şeklinde tezahür etse de hemen hemen bütün kültür ve toplumlarda bir olgu olarak bilinmektedir.[318]

3.4.3. Dünyanın Şekli

Karamânî, [319] bu bölümde dünyanın yuvarlak mı yoksa düz mü olduğu konusuna yer verir ve konuyla alakalı bir takım nakiller yapar. Dünya yuvarlak mıdır, yoksa düz müdür? Bu soru öteden beri insanların kafasını meşgul etmiş ama dünyanın düz olduğu düşüncesi asırlar boyu insan düşüncesine hükmetmiştir. Bugün artık herkes kendine mahsus geoid denilen yuvarlağa yakın/küreye yakın/küremsi bir dünya üzerinde yaşadığını bilmektedir. [320] Kur'an'da, dünyanın şekli konusunda açık ifade olmamakla birlikte gece ve gündüzün sürekli olarak birbirini takip etmesi, insanı, onun

---

[316] İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec, **Zâdü'l-mesir fî ilmi't-tefsir,** Dâru'l-Kitabi'l-İlmiye, Beyrut, 1422 h., Cilt:, II, s. 480.
[317] Kaf, 50/ 6/7.
[318] Kürşad Demirci, "Kafdağı" **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, Cilt: XXVI, ss. 144-145.
[319] Karamanî, vrk. 325/a -326/a.
[320] Yeniçeri, s. 239.

yuvarlak olacağı düşüncesine götürmektedir. Nitekim müellifimiz, "dünya yuvarlaktır" görüşüne sahip olanların delili olarak "*Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde… düşünen bir topluluk için deliller vardır.*"[321] ayetini zikretmektedir.

Karamânî, konuyla ilgili Sanhacî'nin[322] "İslam âlimleri, dünyanın düz mü yuvarlak mı olduğu hakkında fikir ayrılığına düşmüşlerdir. İbn Abbas (ra) başta olmak üzere âlimlerin çoğunun dünyanın düz olduğunu ve bu görüşlerini ayetlerle delillendirmiş buna mukabil filozoflar ise aklî çıkarımlarla yuvarlak olduğu düşüncesine sahip olmuşlardır" dediğini nakleder.[323]

Karamânî; Semerkandî, İbnü'l-Cevzî, Beğavî, Osman b. Saîd ed-Darimî ve alimlerin çoğunun; "*yeri yaydık, oraya sabit dağlar yerleştirdik...",*"*orada ne çukur, ne tümsek göreceksin..*", "*ardından yeri düzenlemiştir",* "*yeri düzleyen…*", "*göklerde ve yerde, her ikisi arasında ve toprağın altında bulunanlar o'nundur*","*nun; kalem ve onunla yazılanlara and olsun ki*"[324] vb. ayetlerden ve İbn Abbas'tan rivayet edilen "Allah, Kâbeyi yarattı ve suyun üzerine koydu. O su ise dünyanın yaratılmasından iki bin yıl önce dört direk üzerinde bulunmaktaydı. Sonra beytin (Kâbenin) altında yeri yaydı" vb. rivayetlerden hareketle dünyanın düz olduğu kanaatine vardıklarını bildirmektedir.[325]

Dünyanın yuvarlak olduğu görüşü, İslam âlimlerinden Kindî (ö. 252/863), İmam Gazâlî (ö. 505 /1111), Bîrûnî (ö. 453/1061), Râzî (ö. 606/1210) ve birçok âlim tarafından benimsemiştir. Dahası İslam âlimlerinin batılılardan asırlar önce bu görüşü savunmaları, tarihi bir gerçek olup ilgili ayetleri bu minvalde yorumlamaları da bunun

---

[321] Bakara, 2/164.

[322] Karamanî, Muhammed b. Saîd b. Ömer b. Saîd es-Sanhâcî'nin (ö. 795/ 1393) akâide dair yazdığı ve ilm-i hey'e hakkında da bilgiler ihtiva eden Kenzü'l esrar ve levâkıhü'l-efkâr isimli eserinden oldukça istifade etmiştir. Söz konusu eser Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Hafız Ahmed Paşa Kolleksiyonunda 34 Ha 141 nolu arşiv kaydıyla el yazması olarak bulunmaktadır. Kısaca Kenzü'l-esrar müellifinin mensub olduğu kabile olan Sanhâcîler, Kuzey Afrikada yaşayan ve Berberîler kabilesinin büyük bir koludur. Onlar erken dönemde İslamla tanışmışlar ve bölgenin İslamlaşmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. Sanhâcîler zamanla devletleşmişler, kuzey ve batı Afrika'ya X-XII. yy'lar arasında hükmetmişlerdir. Günümüzde Fas'ın Atlas Okyanusu kıyısında yer alan Rîf bölgesinde onlara mensup kabilelerin varlığı bilinmektedir.

[323] Karamanî, vrk. 325/a.

[324] Hicr, 15/19; Tâhâ 20/107; Nâziât, 79/30; Ra'd, 13/3; Tâhâ, 20/6; Kalem,68/1.

[325] Karamanî, vrk. 325/a -325/b.

şahididir. Zira Avrupa'da dünyanın yuvarlak olduğu fikri, ilk olarak Kristof Kolomb (m.1451–1506) ve Ferdinand Macellan (m.1521) tarafından savunulmuştur.[326]

Nitekim Râzî, dünyanın yuvarlak olması hakkında: "*Gökleri ve yeri gerçekten yaratan O'dur. Geceyi gündüze dolar, gündüzü geceye dolar"*[327] ayetinde geçen ve "dolama" olarak tercüme edilen "kevvera/tekvir" fiili, küre ile aynı kökten gelmektedir. Söz konusu ayette "kevvera" fiilinin anlam boyutlarını ele alındığında "dolama/örtme" manalarına geldiğini ve Arap lisanında 'başa sarık dolama' ve 'elbiseyi vücuda sarma' şeklinde var olan kullanımlar, bize gece ve gündüzün birbirlerini örterek yer değiştirmesinin yer kürenin yuvarlak olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle dünyanın ilk yaratıldığında yuvarlak/küre biçiminde olduğunu, onun düz olduğunu iddia edenlerin delil olarak öne sürdükleri "*yeryüzünün yayılıp döşenmesi ve uzatılıp yayılması"*[328]ayetlerinin ihtiva ettiği mana, onun küre biçiminde olmasına engel teşkil etmeyip sonradan nebatatın yetişebilmesine uygun hale getirilmesini ifade edeceğini, söyler.[329]

Razî, görüşünü mantıkî ve birtakım bilimsel verilerle desteklemeye çalışır. Yerin gölgesi daire şeklindedir, bu, arzın da daire şeklinde olmasını gerekli kılar. Örneğin ay tutulması, dünyanın onun üzerindeki gölgesinden ibarettir. Ay, kendisiyle güneş arasına dünya girdiğinde tutulur. Biz ayın tutulan kısmından bu gölgenin daire biçiminde olduğunu anlıyoruz. Bu sabit bir gerçek olunca yeryüzünün de daire biçiminde olması gerekir. Diğer yandan yer yüzeyinin engebeleri onu küre biçiminde olduğu gerçeğini değiştirmez. Râzî, görüşünü somut bir deneyle de ispatlamaya çalışır. Çapı yarım metre kadar ahşap bir top yapar ve bunun bazı yerlerine arpa taneleri yerleştirir ve bazı yerlerini de bu arpa taneleri boyunda çukurlaştırır. O bunların onun küre şeklini bozmadıklarını gösterir. Aynı şekilde dağlar ve çukur alanların dünyaya nispeti, bu küçük kürenin üzerindeki arpa tanelerinin oluşturdukları engebeler gibidir hatta onlardan bile küçüktür. Dolayısıyla böyle büyük bir kürenin her bir parçasının düz gibi görülmesi normal bir durumdur.[330] Ayrıca akşamın ilk saatlerinde batı ülkelerinde gözlemlenen bir ay tutulmasının, doğuda günün ilk saatlerinde izlenebilir.

---

[326] Ahmed Muhtar Paşa, **Yaratılıs ve Ötesi**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 1989, (Sadeleştirme ve açıklama: Ali Turgut), s. 188

[327] Zümer, 39/5.

[328] Ğaşiye 88/21; Hicr 15/19; Nâziât 79/30.

[329] Râzî, Cilt: XXXI, s. 48.

[330] Râzî, Cilt: IV, ss. 192-193.

Yine kuzeye doğru yol alındığında kuzey kutbu gittikçe yükseldiğini ve buna karşılık güney kutbunun o ölçüde alçaldığını ileri sürerek dünyanın doğu-batı ve güney-kuzey her yönden yuvarlak bir kütle olduğunu ispata çalışır.[331]

Müellif, dünyanın yuvarlaklığı konusunda kendi kanaatini paylaşmamış olsa bile yapılan nakillerden ve ifadelerden birinci görüşe yani dünyayı düz kabul etmeye meylinin olduğu anlaşılmaktadır. Hâlbuki insanoğlu bilim ve teknoloji sayesinde artık uzay yolculuğu yapabilmektedir ve dünyayı bir bütün olarak gözlemleme imkânına sahiptir. Artık yapılan araştırmalar ve gözlemler sayesinde inkârı mümkün olmayan bir kanaate sahip olunmuştur ki dünya küre biçiminde olmakla birlikte kutuplardan biraz basık orta bölgesi biraz şişkin bir yapıya sahiptir.[332]

3.4.4. Yerin Altı ve Üstü

Karamânî, bu bölümde yerin altı ve üstü ile ilgili bazı konuları ele alır ve bir takım nakillerde bulunur.[333]

İbn Kesîr, "*Nun; kalem ve onunla yazılanlara and olsun ki*"[334] ayetinin tefsirinde, İbn Abbâs'ın (ra) şöyle dediğini nakleder: "Allah Teâlâ'nın ilk yarattığı şey kalemdir. Kaleme; yaz, buyurdu: Kalem de ne yazayım? deyince, Allah Teâlâ; kıyamet gününe kadar olacak şeyleri yaz buyurdu. Sonra Nûn'u yarattı. Nûn'un sırtına yeryüzünü yaydı". Yine İbn Abbas (ra) "Yerlerin efendisi üzerinde yaşadığımız yerdir" demiştir. İbn Kesîr, Mücâhid'in şöyle dediğini nakleder: "Nûn, yedi kat yerin altında bulunan balıktır". Yine İbn Kesîr, Beğâvî ve bazı müfessirlerin Mücahid'den nakledilen "balık"la ilgili: "Bu balığın sırtında bir kaya vardır. Kayanın ağırlığı yer ve gök ağırlığıncadır. Onun üzerinde bir öküz vardır ve onun kırk bin boynuzu mevcuttur. Yedi kat yer ve onun üzerinde bulunanlar ile bunların arasında yer alanlar öküzün sırtındadır, Allah en iyisini bilendir" sözlerine yer verir. Yine İbn Kesîr söz konusu ayetin tesirinde, Kâ'b'dan (ra) yapılan bir rivayete yer verir: "Kâ'b'a; Şu yeryüzünün altındaki nedir? diye sorulduğunda 'su' diye cevap vermiş, suyun altındaki nedir? diye sorulduğunda 'yeryüzü' diye cevaplamış, yeryüzünün altında ne var? denildiğinde,

---

331 Râzî, Cilt: XIII, s. 95.
332 Yeniçeri, s.244.
333 Karamanî, vrk. 326/a -328/a.
334 Kalem, 68/1-2.

‘su’ vardır demiştir. Ya bu suyun altında ne vardır? denilince ‘yeryüzü’ diye cevaplamış, bu yeryüzünün altındaki nedir? denilince ‘su’ diye cevaplamış, bu suyun altındaki nedir? denilince yine ‘yeryüzü’ diye cevaplamış, bu yeryüzünün altında ne var? denilince, buna da ‘su’ diye cevap vermiş, bu suyun altındaki nedir? denilince, o yine ‘yeryüzü’ diye cevaplamış, bu yeryüzünün altındaki nedir? denilince ‘kaya’ diye cevap vermiş, bu kayanın altındaki nedir? denilince ‘melek’ diye cevaplamıştır. Meleğin altında ne var? denilince ‘iki tarafı Arş'a bağlanmış (asılmış) bir balık’ diye cevap vermiş, bu balığın altında ne var? denilince ise şöyle cevap vermiştir: Hava ve karanlık. İşte burada ilim kesilmiş, sona ermiştir.[335]

Ebu Hureyre (ra) Resûlullah (sav)’in, şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil cennet ırmaklarındandır”[336]. İmam Süyûtî tefsirinde, Ka’b’ın (ra) “Nil nehri cennette bal nehri, Dicle nehri cennette süt nehri, Fırat nehri cennette şarap nehri ve Seyhan nehri de cennette su nehridir” dediğini nakleder.[337]

Enes b. Mâlik’in (ra) naklettiğine göre Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: *“Allah arzı yarattığı zaman arz sallanıyordu. Bunun üzerine dağları yaratıp onun üstüne kondurdu da arz/yeryüzü sakinleşti. Dağların yaratılışı melekleri hayrete düşürdü ve Ey Rabbimiz! Yaratılış bakımından dağlardan daha güçlüsü var mı dediler. Yüce Allah demir, buyurdu. Sonra Ey Rabbimiz! Yaratılış bakımından demirden daha güçlüsü olanı var mı? Dediler. Yüce Allah, ateş olduğunu bildirdi...”* ve meleklerin sorularına sırasıyla Rabbimiz su ve rüzgârı zikrettikten sonra rüzgârdan da güçlü olarak *“sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyecek kadar gizli sadaka veren âdemoğludur, buyurdu.”*[338]

Bu bölümde Karamânî’nin yaptığı nakillerde yer alan bilgilerin, yapılan bilimsel çalışmalar ve rasatî gözlemler sonucunda ulaşılan verilerle uyuşmadığı ortadadır. Ayrıca bunlar, her şeyin bir düzen ve hesaba göre hareket ettiğini ifade eden Kur’an ayetleriyle de çeliyor gibi görülmektedir. Karamânî’nin burada gerek İbn Abbas (ra) gibi sahabilerden gerekse Mücâhid gibi tabiîn neslinden yaptığı nakillerin İsrâiliyat [339] olmaları muhtemeldir. Bu sebeple söz konusu rivayetlere temkinli

---

335 İbn Kesir, Cilt: XIV, ss. 8030-8033.
336 Müslim, Cennet, 10.
337 Süyûtî, Tefsir, Cilt: VII, s. 464.
338 Tirmizî, tefsiru’l-kuran, 95.
339 İsrâiliyat; yahudilik ve hıristiyanlık’tan islâm kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgiler için kullanılan terim. İbrahim Hatiboğlu, “İsrâiliyat**”, Diyanet İslam Ansiklopedisi,** İstanbul, 2001, s.195.

yaklaşmakta fayda vardır.[340] Peygamberimizin güneş ay ve yıldızlara maksadını aşan anlamlar yükleyen ve onların hareketlerinin insan davranışlarına etki ettiği inancına sahip veya en azından bilinçaltında da olsa böyle bir düşünceye sahip olma ihtimalinden dolayı ashabını her fırsatta, onların anlayış kapasitelerine uygun anlatım yolu tercih etmek suretiyle bilgilendirmiştir. Bu sebeple hadislerde Arap diline ait mecaz, teşbih, kinaye, istiâre gibi anlatım şekillerinin yanında bazı deyimler de mevcuttur. Yine Efendimiz (sav), soyut bir takım hususları somutlaştırma ve betimleme yolu ile de ashabına anlatmaya çalışmıştır.[341] Hadisler içerisinde tıpkı bazı Kur'an ayetlerinde olduğu gibi müteşâbih ifadeler mevcuttur. Dolayısıyla böyle hadisleri zahirî manalarıyla anlamak problem teşkil edebilir. Allah'ın zatıyla ve melekût âlemiyle alakalı konular bu türdendir. İnsan idrakini aşan bu alana gayb/gaybî denilir.[342] Kur'an'da ve hadis rivayetlerinde yer alan müteşâbih ifadelerin, etbette bir takım hikmetleri vardır. Hükmü kıyamete kadar baki İslam dininin iki temel kaynağı olan Kur'an ve hadislerde önceki neslin anlayamadığı ancak sonraki neslin idrak edebileceği hususların olması gayet tabiidir. Bu sebeple hadisler özelinde usûl-u hadîs âlimleri, aralarında tearuz gözüken rivayetler konusunda cem-te'lif, tercih, nesh ve tevakkuf şeklinde sistem geliştirmişlerdir. Dört aşamalı bu sistemin son basamağı olan tevakkuf, rivayetler üzerinde araştırmasını yapan âlimin kendince neticeye bağlayamadığı herhangi bir rivayet karşısındaki tavrı, onu yok saymak değil, bir başka ilim erbabının idrakine havale etmesi anlamındadır.[343]

3.4.5. Sahra

Sahra, ayette "*(Lokman öğütlerine şöyle devam etti:) Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır"*[344] şeklinde geçmektedir.

---

[340] Yeniçeri, ss.204-210.
[341] Hadislerle İslam, Cilt: I, ss. 311-321.
[342] Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbihü'l-Kur'an", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt: XXXII, s. 206.
[343] İsmail Lütfi Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaf ve Çözüm Yolları,** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, VIII. Baskı, İstanbul, 2016, ss. 179-253.
[344] Lokman 31/16.

Kur’anda yer alan her bir kelime ve anlamı üzerinde araştırmalar yapan İslam âlimleri, bu kelimeyi de ele almışlardır. Sahra, bir âlem adı mıdır, yoksa onunla yeryüzündeki kayalar mı kastedilmektedir? Müfessirlerin bir kısmı, bu kelimenin ayette, Allah’ın ilminin ve kudretinin yüceliğini göstermek ve ondan hiçbir şeyin gizli kalamayacağını ortaya koymak için zikredildiğini savunmaktadır. Bazıları ise onun yerlerin ve göklerin ötesinde bir âlem olduğunu düşündürdüğünü ifade ederler.[345] Karamânî, sahra hakkında Semerkandî ve Suyûtî gibi âlimlerden nakiller yaparak bilgi vermeyi tercih eder.

Semerkandî “*toprağın altında bulunanlar O'nundur*.”[346] ayetini tefsir ederken “yani yedinci yerin altı” açıklamasını yapar ve Süddî’nin (ö. 127/745) şöyle dediğini nakleder: “Sahra (kaya) yedinci yerin atında yeşil bir kayadır. O, fâcirlerin amel defterlerinin bulunduğu Siccîn’dir ve ayette geçen ‘sera’ ise yerlerin altında mesafesi beş yüzyıl olan nemli bir topraktır. Eğer o olmasaydı, dünya ve içindekiler yanardı.”[347] İbn Abbas (ra) o, yedi yerin ötesinde veya yedi kat yerin altında ve dünyanın kendisi üstünde bulunduğu bir kaya’dır, der[348]. İmam Süyûtî, “*Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde…”* ayetinin açıklamasında sahranın yerlerin en altında bulunan ve facirlerin amel defterinin konulduğu taş olup Siccîn denildiği bilgilerine yer verir.[349] Yine Süyûtî, sıhhati konusunda lehte ve aleyhte bulunan eleştirileri zikrederek birbiri arasında beş yüz yıllık mesafe bulunan yerlerden bahseden bir hadisi nakleder. Bu hadis şu şekilde sona erer; “*Yerlerin en yükseği iki tarafı gökyüzüyle birleşen bir balığın sırtındadır. Bu balık ise sahra’ın (kaya) üstündedir*.”[350] Hadisi sahih kabul edenlere göre buradaki balık, bilinen canlı değil de yörünge de menzil şeklinde takdir edilen bir burç ismi olarak anlaşılabilir. Böyle bir anlayış sahrayı karşımıza ayrı bir âlem olarak çıkaracaktır.[351]

---

[345] Yeniçeri, s. 93-94.
[346] Tâhâ, 20/6.
[347] Semerkandî, Cilt: II, s. 390.
[348] Kurtubî, Cilt: XIV, s. 68.
[349] Süyûtî, Tefsir, Cilt: VIII, s. 212.
[350] Süyûtî, Tefsir, Cilt: V, s. 238; Süyûtî, Hâkim’e göre hadis sahih, Zehebî ise hadisin sıhhatini kabul etmemiştir. Ayrıca hadis konusunda bak. Kurtubî, Cilt: X, s. 169.
[351] Yeniçeri, ss. 93-94.

3.5. GÜNEŞ, AY, YILDIZLAR VE ATMOSFERİK OLAYLAR

3.5.1. Güneş'in Doğuş ve Batış Keyfiyeti

Karamânî, bu bölümde güneş ve ayın durumları hakkında bazı rivayetlere yer verir.[352]

İmam Süyûtî, İbn Ömer'in (ra) Peygamberimizin (sav) şöyle buyurduğunu nakleder: "*Güneş ve ay yüzleri arşa ve arkaları insanlara dönüktür. Yeryüzünde bulunanları aydınlattıkları gibi göktekileri de aydınlatırlar"*[353]

Hz. Enes (ra) Efendimiz'in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet eder: *"Allah Teâlâ güneşi, ayı ve yıldızları arşın nurundan yaratmıştır"*[354]

Ahmed b. Hanbel, zikrettiği bir rivayette "*… Güneş şeytanın iki boynuzu arasından doğar… Yine o şeytanın iki boynuzu arasından batar…" buyrulmaktadır*.[355]

Zikredilen rivayetlerde mecazî bir anlatım olduğu açıktır. Çünkü güneşin doğuşu veya batışının ilmin verileri ışığında dünyanın güneş etrafındaki dönüşünün bir sonucu olduğunu biliyoruz. O halde Efendimizin burada muhataplarına vermek istediği mesajı kötülüğün sembolü olan şeytan üzerinden vermesi muhtemeldir. Zira İslam, tevhid dinidir. Vahyin ilk muhataplarının putperest bir toplum olması ve güneş başta olmak üzere gök cisimlerine tanrısal anlamlar yüklemeleri sebebiyle Efendimiz (sav), müminleri tevhid inancına halel getirecek unsurlardan ve güneşe tapanlara benzeme ihtimalinden dolayı onları sakındırmaktadır.

İbn Ömer (r.a) anlatıyor: Resûlullah (sav) şöyle buyurdu: "*Güneşin ucu görünüp iyice doğuncaya kadar namaz kılmayı geciktirin. Güneş batmaya başlayıp iyice batıncaya kadar yine namaz kılmayı geciktiriniz. O vakitler güneşe tapanların ibadet anlarıdır.*[356] Ebû Ümâme (ra)'den yapılan rivayete göre de: Resûlullah (sav) buyurdu ki: *"Güneş doğarken namaz kılmayın, zira o (sanki) şeytanın iki boynuzu arasında doğar ve (güneşe tapan) her kâfir de bu durumda ona secde eder. Güneş batarken de namaz kılmayın, zira o (sanki) şeytanın iki boynuzu arasında batar ve*

[352] Karamanî, vrk. 328/b -329/b.
[353] Süyûtî, Tefsir, Cilt: IV, s. 343.
[354] Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Hatmî eş-Şamî Ebu'l-Kasım,, **Mu'cemu'l-evsat**, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, tsz, VI, 153, hadis no: 6062.
[355] Ahmed b. Hanbel, Cilt: VIII, s. 321, hadis no: 4695, Cilt: VIII, s. 226, hadis no: 4612.
[356] Müslim, Salatü'l-Müsafirîn, 51; Ebû Davûd, salât, 5.

(güneşe tapan) her kâfir bu durumda da ona secde eder…"[357] Peygamberimiz bu ve benzeri anlatımlarla ashabının tevhid inancı temelinde inançlarını inşa etmiş, pek çok konuda olduğu gibi ibadetlerin ifasında da gayr-i müslimlere benzemeye rıza göstermemiştir.

3.5.2. Güneş ve Ay'ın Işık Kaynağı Oluşu

Allah Teâlâ: "*Gece ve gündüzü (kudretimizi gözler önüne seren) birer delil kıldık. Bir delil olan geceyi giderip yine bir delil olan gündüzü Rabbinizin bol nimetini aramanız, yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için aydınlık kıldık. Her şeyi ayrıntılı bir şekilde açıkladık*"[358] buyurmuştur.

Karamânî, söz konusu ayet kapsamında güneş ve ay ile alakalı Semerkandî'den şu açıklamayı nakleder: İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: "İlk zamanlar gece ile gündüz birbirinden ayırt edilmiyordu (Çünkü Allah Teâlâ ayı da, güneş gibi parlak ve aydınlık yaratmıştı). Ayın ışığını söndürmek için Cebrail'i aya gönderdi, o da kanadı ile ayı sıvazladı. Cebrail'in ayı sıvazlamasıyla ışığı gitti ve (o zaman gece ile gündüz fark edilir oldu) eseri karaltı şeklinde ayın yüzeyinde kaldı.[359] Günümüzde yapılan araştırmalar sonucu ayın sönmüş bir uydu olduğu bilim adamlarınca ortaya konulması söz konusu ayetin verdiği bilgiyi ve İbn Abbas'tan yapılan rivayeti teyid etmektedir. Kur'an'da güneş ve ayın aydınlıkları farklı isimlerle konu edilir. Nitekim ayette *"Gökte burçlar var eden, orada ışık saçan güneşi ve aydınlatan ayı yaratan Allah, yücelerin yücesidir*"[360] buyrulmaktadır. Bu ayet, esas ışık kaynağının güneş olduğunu ifade etmektedir. Kur'an ayetlerinde güneş için "gösterici" (mubsira), "ziya" veya "yanıp parlayan bir lamba" (sirâc) nitelikleri kullanılırken, ay için ise nurlu yapıldığı veya nurlandırıcı özelliği dile getirilmiştir.[361] Ayette ay için 'nur' ifadesinin kullanılması onun parlaklığına, buna mukabil 'ziya' ile de güneşin nitelenmesi onun bizzat ışık kaynağı olmasında işarettir.[362]

---

[357] Ahmed b. Hanbel, Cilt: VIII, s. 321 hadis no: 4695.
[358] İsra, 17/12.
[359] Karamanî, vrk. 329/b; Semerkandî, Cilt: II, s. 303.
[360] Furkan 25761. ; Semerkandî, Cilt: II, s. 303.
[361] Yûnus, 10/5; Furkan, 25/61; Nuh71/16; Nebe, 78/13.
[362] Yeniçeri, s. 237.

2.5.3. Küsûf ve Husûf (Güneş ve Ay Tutulması)

Karamânî, bu bölümde güneş ve ay tutulması, gündüz ile gecenin birbirini takip etmesi ve yıldızların gökyüzü ile münasebetine dair nakiller yapar.[363]

Küsûf, sözlükte "örtmek; kararmak"; husûf ise "batmak, görünmez olmak" anlamlarına gelmektedir. Fıkıh ve astronomi literatüründe terim olarak; ayın dünya ile güneş arasına girip güneş ışığının dünyaya gelmesini engellemesine küsûf (güneş tutulması), dünyanın ay ile güneş arasına girip ayın güneş ışığını alamaması olayına da husûf (ay tutulması) denilmektedir.[364] Bilimsel olarak küsûf ve husûf (güneş ve ay tutulması) olaylarının güneş, dünya ve ayın yörüngelerindeki deveranları esnasında aynı hizaya gelmesi sonucu meydana gelen astronomik olaylar olduğu ortaya konulmuştur. Astronomi bilgisinin zayıf olduğu eski çağlarda insanlar ay ve güneş tutulması, yıldızların kayması gibi olayları önemli gördükleri kişi ve olaylarla ilişkilendiriyorlardı. Arap yarımadasında yaşayan insanlar da bundan nasibini almışlardı.

Nitekim Resûlüllah'ın (sav) oğlu İbrahim'in vefat ettiği gün güneş tutuldu. İnsanlar, onun vefâtıyla alakası olduğunu düşünerek, "İbrahim'in ölümü sebebiyle güneş tutuldu", dediler. Bunun üzerine Allah Rasûlü (sav): "*Şüphesiz ki güneşle ay, Allah'ın ayetlerinden iki ayettir. Onlar, hiç bir kimsenin ölümü veya hayatından dolayı tutulmazlar; siz onları (tutulmuş) gördüğünüz zaman hemen Allah'a dua edin ve namaz kılın, ta ki bu hâl açılıncaya kadar (buna devam edin.)"* buyurdular.[365] Peygamberimiz (sav), ashabını her fırsatta yanlış ve batıl telakkilerden korumak, hayatı ve olayları doğru, sağlıklı ve tevhid inancıyla mutabık olacak şekilde değerlendirmeleri için rehberlik ve örneklik vazifesini en hassas durumlarda bile ihmal etmemiştir.

Karamânî, cahiliye çağındaki düşünce ve inanışlardan biri olan zamana sövme'nin yanlış ve batıl olduğunu nazara vermek için Peygamberimizden nakledilen şu hadise yer verir:[366]

---

363 Karamanî, vrk. 329/b -331/b.

364 M. Kâmil Yaşaroğlu, "Küsûf", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: XXVI, ss. 576-577,

365 Buharî, Küsuf Namazı, 1060.

366 Karamanî, ek ss.26-27.

"*Hiç kimse zamanın uğursuzluğunu söylemesin. Zîra Allah Teâlâ: Ben zaman'ım sahibiyim; geceyi ve gündüzü dilersem gönderirim dilersem göndermem".*[367] Kur'an'ın davetini kabul etmeyen cahiliye insanına göre zaman kötülüklerin kaynağı olarak kabul ediliyordu. Öyle olunca başlarına gelen olumsuzlukları zamandan bilip ona sövüyorlardı. Zamanın kendilerini yok ettiğini ve ölümle her şeyin bittiğine inanıyorlardı. Rabbimiz onların bu halini şöyle resmeder: "*Dediler ki hayat ancak bu dünyadaki yaşadığımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helak eder.*[368] Peygamberimiz (sav), söz konusu hadisle zamanın, yaşanılan olaylar üzerinde bir etkisinin olmadığı ve zamandan kaynaklandığı düşünülen durumlarda failin bizzat Allah Teâlâ olduğunu vurgulamaktadır.

Karamânî, gece ve gündüzün birbirini takip etmesi hakkında müfessir Vahidî'den şu nakli yapar:

Vahidî, "*…geceyi kendisini durmadan takip eden gündüze katan…"* [369] ayetinin açıklamasında: Zeccac'ın , "gecenin gündüzün üzerine gelip onu örtmesi, elbise gibi bir şey ile bir şeyin örtülmesine benzetilmiştir. Ancak burada birbirlerini takip etmede acele davrandıkları manasınadır" ve İbn Abbas'ın (ra) söz konusu ayet kapsamında "gece gündüzü takip eder ve bundan gaflet etmez" görüşlerine yer verir.[370]

Karamânî, Kurtubî'nin güneş, ay ve yıldızların gökle münasebeti hakkında onların dünya semasına bağlı olmadıklarını aksi halde yörüngelerinde gidemeyecekleri[371] görüşünü nakleder.

Karamânî'nin bu bölümle ilgili de konular hakkında sadece nakiller yapmakla yetindiğini görüyoruz. Müellifin Kur'an-ı Kerim ve hadislerden yaptığı nakilleri genel olarak değerlendirdiğimizde, asıl gayenin bilimsel birtakım bilgiler vermekten öte Allah'ın kudret ve yüceliğini tevhid inancı ekseninde vurgulamak, gök cisimleri ve astronomik olaylara dair yanlış telakkileri düzeltmek olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu durum, ilgili konuların bilimsel açıdan ele alınamayacağı anlamına gelmez. Ancak gerek Kur'an'ın gerekse hadislerin Arapça olması ve Arap dilinin belağat ve fesahat özelliklerini kendilerinde barındırması, yapılacak bilimsel çalışmalarda dikkate alınması gereken temel hususlardandır.

---

[367] Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buharî, **el-Edebü'l- müfred**, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1419 h., s. 331
[368] Câsiye, 45/24.
[369] Araf, 7/54.
[370] Karamanî, vrk. 330/b; Vahidî, Cilt: II, s. 376.
[371] Kurtubî, Cilt: XV, s. 35.

3.5.4. Rüzgâr, Yağmur, Ra'd, Berk ve Saika

Karamânî, bu bölümde atmosferde meydana gelen meteorolojik bir takım hadiselere dair Kur'an'da yer alan ayetler ve Allah Resûl'ünden rivayet edilen hadis-i şerifler çerçevesinde, bazı müfessirlerin yaptığı değerlendirmelere yer vermektedir.[372] Müellifin, nihayetinde yağmurun yağdığı rüzgâr, ra'd/gök gürültüsü, berk/şimşek, saika/yıldırım ve yağmurdan oluşan meteorolojik olayları, birbirini takip eden bir süreç olması hasebiyle beraber ele aldığını görüyoruz.

İmam Süyûtî tefsirinde, İbn Abbas (ra)'tan; " su ve rüzgâr Allah'ın en büyük ordularındandır" şeklinde bir rivayete yer verir.[373]

İbn Abbâs'tan (ra) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav): "*Ben sabâ rüzgârı ile yardıma mazhar kılındım. Âd kavmi ise debûr (batı) rüzgârı ile helak edildi*" buyurmuştur.[374]

İbn. Ömer'den (ra) yapılan bir rivayette şöyle demiştir: "Sekiz çeşit rüzgar vardır; Bunlardan dördü azap, dördü ise rahmettir. Azap olanlardan kasıf ve âsıf denizde; sarsar ve akîm ise karada bulunur. Rahmet olarak isimlendirilenlere gelince; nâşirât, mübeşşirât, mürselât, zâriyat'tır."[375] Burada bir şey hem rahmet hem de azap olabilir mi? sorusunun akla gelmesi mümkündür. Allah Teâlâ, bazı şeyleri muhatapların durumlarına göre rahmet veya azap olarak göndermiştir. Nitekim Rabbimiz kelamında yaşam kaynağı olarak var ettiği, kendisiyle ölü topraklara hayat verdiği ve rahmet olarak isimlendirdiği su, Nuh (as) kavmi için felaket olmuştur.[376] Yine rahmetinin müjdeleyicisi, canlılar için birçok faydayı içinde barındıran ve bitkileri aşılayıcı olarak gönderdiği rüzgârın Ad kavmi için felaket olduğu Kerim kitabımızda bizlere haber verilmiştir.[377]

Aişe annemiz anlatıyor: "*Havayı bulut kapladığı zaman Peygamberimizin çehresi değişir, yerinde duramayıp bir içeri bir dışarı, bir oraya bir buraya gelip*

---

372 Karamanî, vrk.332/a -335/a.
373 Süyûtî, Tefsir, Cilt: I, s. 397.
374 Buharî, Bed'u'l-halk, 5.
375 Râzî, Cilt: XIV, s. 289.
376 Enbiya 21/30; Ankebût 29/63; Araf 7/57; Ankebut 29/14.
377 Araf 7/57; Bakara 2/164; Hicr 15/22; Hakka 69/ 6..

giderdi. Yağmur geldiği zaman ise çehresinin rengi açılırdı. Ben ondaki bu hali yüzünden anlardım. O'na bu değişikliğin sebebini sorduğum vakit:

"Yâ Aişe! Belki bu bulut Ad kavminin dediği gibi (bir azâb) olur" derdi.[378] Nitekim ayette ad kavminin akıbeti şöyle ifade edilir: "*Âd kavmi ise, uğultulu, kasıp kavuran bir fırtına ile mahvedildiler*"[379]

Karamânî, rüzgârın faydaları cümlesinden olarak Ka'b'dan (ra) nakledilen bir rivayete yer verir: "Şayet Allah Teâlâ, rüzgârın yeryüzünde esmesine üç gün izin vermeseydi, yeryüzünde bulunan şeylerin çoğu kokuşurdu."[380]

İbn Abbas'ın (ra) şöyle dediğini rivayet edilir: "Yağmurda cennetten bir mizaç bulunur. O mizaç çok olursa yağmur az yağmış olsa da bereketi çok olur. Ama o mizaç az olursa yağmur çok olsa bile bereket az olur."[381]

Bir rivayette Hz. Peygamber (sav), yağmur hakkında şöyle buyurmuştur: "*Gece ve gündüzde hiçbir an yoktur ki yağmur yağmasın. Ancak Allah Teâlâ onu dilediği yere sevk eder.*"[382]

Yağmur, yağmuru taşıyan bulutlar ve rüzgâr Kur'an'da genelde birlikte zikredilmektedir. Allah Teâlâ bir şeyi irade ederse o şeye ol der o şey de oluverir.[383] Sebepler âleminde yaşıyoruz, Allah'ın kâinatta cari bir sünneti vardır. Dolayısıyla her şey, belli bir düzen ve ahenk içerinde yine O'nun ilmi dâhilinde hareket etmektedir. Atmosferde oluşan yağmurun ve yağmur yüklü bulutların Allah'ın takdir ettiği yöne ve yere ulaştırılması görevi de rüzgâra aittir. Yağmurun ve her bir yağmur damlasının nerelere ulaşacağı ve kimlere fayda ya da zarar sağlayacağı Allah'ın ilmi dâhilindedir. Zira Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: "*Gaybın anahtarı yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiç bir yaprak düşmez ki onu bilmesin….*"[384]

Bir başka rivayette Hz. Peygamber (sav), yağmur hakkında şöyle buyurmuştur: "*Her yağmur damlasını bir melek indirir*"[385]

---

378 Müslim, İstiskâ,15.
379 Hakka 69/ 6.
380 Karamanî, vrk. 333/a ; Süyûtî, I, 398.
381 Süyûtî, Tefsir, Cilt: I, s. 87
382 Karamanî, vrk. 333/b; Süyûtî, Tefsir. Cilt: I, s. 87.
383 Yâsîn 36/82.
384 En'am 6/59.
385 İbn Kesir, Cilt: XIV, s. 7724.

Karamânî, ra'd hakkında İbn Abbas (ra)'tan yapılan bir rivayeti nakleder: "Yahudiler, Allah Resûlü'ne gelerek ra'd'/gök gürültüsü hakkında soru sormaları üzerine Hz. Peygamber (as): *" Ra'd (gök gürültüsü), bulutların Allah'ın dilediği yere elinde bulunan ateşten bir kırbaçla götürülmesini sevk ve idare eden görevli bir melektir"* buyurdu. Hemen akabinde duyulan sesin ne olduğunu sorması üzerine Efendimiz: "*O (duyulan ses), meleğin bulutları sevk ederken çıkan sestir ve bulutlar emredilen yere ulaşana kadar devam eder"* buyurmuştur. Bunun üzerine Yahudiler, Efendimizi tasdik etmişlerdir."[386]

Meleklere iman, İslam akîdesinin altı temel esasından biridir. Rabbimiz Kur'an-ı Kerim'de meleklerin varlığından, onların görevlerinden ve verilen görevleri emredildikleri şekilde yerine getirdiklerinden bahseder. Bu meleklerden Cebrail, Mikail, Azrail ve İsrafil dört büyük melekler olarak isimlendirilir. Bunlardan Mikâil, tabiatla ilgili işleri idare etmekle vazifelidir[387]. Kur'an-ı Kerim'de atmosferde meydana gelen rüzgâr, yağmur, ra'd, berk ve saika gibi olaylar hakkında verilen bilgilerin, Allah'ın varlığı, birliği ve nihayetsiz kudreti hakkında düşünmeye sevk etmesinin yanında bilimsel çalışmanın yapılacağı alanlardır. Gerek İslam âlimleri gerekse gayri müslim bilim adamları, Kur'an'ın verdiği bilgiler hakkında çalışmalar yapmışlar elde ettikleri sonuçlar karşısında hayrete düşmüşlerdir.

Peygamberimizden (sav) söz konusu olaylarla alakalı nakledilen rivayetleri incelediğimizde; insanların sahip oldukları yanlış telakkileri düzeltmeye yönelik bir amacının olduğu görülmektedir. Cahiliye Arapları; güneş, ay, yıldızlar ve diğer gök cisimlerinin nasıl ki kendi hayatları üzerinde etkilerinin olduğuna inanıyorlarsa aynı şekilde atmosferde meydana gelen gök gürlemesi, şimşeğin çakması, yağmurun yağması, güneş ve ay tutulması gibi olayların da insanların davranışlarına etki ettiğine veya insanların başlarına gelen bir takım olaylarla ilintili olduğuna inanıyorlardı. Örneğin başlarına gelen olumsuz bir durumda zamana[388] ve rüzgâra söverlerdi. Buna mukabil Allah'ın Resûlü şöyle buyurmuştur:

---

[386] Tirmizî, Tefsîru Süreti'r-Ra'd, 3117, 5/145; Ahmed b Hanbel, Cilt: V, s. 385.
[387] Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, **Kelam**, Tekin Kitabevi, Konya, 2016, ss. 420-421.
[388] Buharî, Edep, 101.

"Rüzgâr, Allah'ın nimetlerinden olup (kullar için takdir edilen) ya rahmeti ya da azabı getirir. Onu gördüğünüz vakit (sakın) sövmeyiniz. Allah'tan onun hakkında hayır talep edin ve yine Onun (sizin için) şer olmasından da Allah'a sığının."[389]

Rüzgârın esmesi, durması, yağmurları ve bulutları sevk etmesi hepsi Allah'ın takdiriyledir. Rahmete vesile olan rüzgâr, bizler için şükre ve hamde, musibete sebep olan rüzgârlar ise ibret almaya, tövbeye ve istiğfara vesile olmalıdır.

3.5.5. Gök Kuşağı

Gök kuşağı[390] meteorolojik bir olay olmakla beraber tevhid inancından uzak yaşayan insanların, kendisi hakkında batıl tasavvura sahip olduğu konulardan birisidir. Karamânî, Gök kuşağı konusunda doğru bir bakış açısının kazanılması adına şu nakillere yer verir:[391] İmam Süyûtî'nin tefsirinde İbn Abbas (ra)'tan rivayet ettiği bir hadiste Efendimiz (sav) şöyle buyurmaktadır: "*Kavsü'l-küzah/şeytan kuşağı demeyin. Çünkü küzah, şeytandır. Fakat kavsüllah deyin. İşte o, yer ehli için bir emandır.*" Yine Süyûtî'nin İbn Abbas'tan merfu olarak yer verdiği rivayette; gök kuşağının yeryüzü ehli için bir eman olduğunu belirtilmiştir.[392]

Kültürümüzde 'ebemkuşağı' olarak bilinen gök kuşağı Arapçada 'kavsü'l-küzâh' olarak ifade edilmektedir. Meteorolojik bir doğa olayı olan bu hadiseye Mezopotamya çivi yazılı belgeleri ve ahd-i atik'ten edinilen bilgiye göre insanlar bereketli yağmurları yağdıran tanrı olarak tapmışlardır.[393] Efendimiz'in (sav) müminleri her fırsatta tevhid inancıyla bağdaşmayan ve itikadlarına halel getirecek her şeyde olduğu gibi bu husustan da sakındırdığına şahit oluyoruz.

---

[389] Ebû Dâvûd, Edeb, 101.
[390] **Gök Kuşağı:** Güneşten gelen ışınların atmosferde buluna su zerrelerini geçtiği esnada oluşan kırılma neticesinde ortaya çıkan çeşitli renklerden müteşekkil yay şeklinde bir görünüm. Hüseyin Gazi Topdemir, "Gök kuşağı", **Diyanet İslam ansiklopedisi**, Cilt: XIV, ss. 122-123.
[391] Karamanî, vrk. 335/a.
[392] Süyûtî, Tefsir, Cilt: IV, s. 426.
[393] Topdemir, Cilt: XIV, ss. 122-123.

3.6. İLM-İ NÜCÛM

İslamî ilimler literatüründe "ilm-i ahkâm-i nücûm" olarak bilinen ve modern ifadesiyle astroloji; yıldızların insanlar, yaşayışları ve yeryüzünde meydana gelen olaylar üzerinde etkisinin olduğu varsayımına dayanan sözde ilim dalıdır. Halk arasında yıldız falcılığı ve bu işle ilgilenen kimselere de müneccim denilir.[394] Aslında müneccim ismi, henüz ilimlerin tasnifinden önce astroloji ve astronominin iç içe olması sebebiyle hem astrologlar hem de astronomlar için ortak olarak kullanılmıştır. Hatta XVII. yy'a kadar batıda astronomiyle meşgul olan bilginlerin geçimlerini sağlamak amacıyla yıldız falcılığı yaptığı tarihi bir gerçektir. İslam âlimleri, astronomi ve astrolojinin ilgi ve çalışma alanlarının tespiti ve ilimler tasnifinde farklı kategoride zikretmeye başlamasına kadar bu böyle devam etmiştir.[395] Farabî, ilm-i nücûm olarak anılan ama içerik ve usûl açısından birbirinden farklı iki ilim dalından söz eder. İlki, ilm-i nücûm-i tâlimî şeklinde isimlendirilen matematiksel astronomidir. İkincisi ise ilm-i ahkâm-i nücûm olarak bilinen rüya, uğursuzluğuna inanılan bir takım olayları yorumlamak ve daha önce yaşanmış hadiselerden geleceğe yönelik anlamlar çıkarmak (ırâfe) gibi yöntemlerle insanlara bilgi verme sanatıdır. İbn Sinâ, İbn Haldun ve geç dönem âlimlerinden Taşköprülüzâde de tasnif konusunda aynı yolu takip etmişlerdir. İbn Haldun, yıldızların insanlar ve hadiseler üzerindeki etkisinin aklen mesnetsiz olduğunu ve dinen de tevhid inancıyla bağdaşmadığını ifade etmekte ve müneccimliğin ilmî ve medenî hayat açısından çok zararlı olduğunu söylemektedir. İbn Haldun'un tevhide aykırılık bağlamında ilm-i ahkâm-i nücûma karşı takındığı olumsuz tavır, İslam âlimlerinin çoğu tarafından benimsenmektedir.[396]

Astrologların temel argümanlarından birisi de burçlardır. Yıldızların bir araya gelmesiyle gökyüzünde çeşitli şekiller meydana gelmekte ve mö. binli yıllarda özellikle Babilliler döneminde Mezopotamya'da bu şekillerden hareketle burçlar tespit edilmiş ve her birine benzerlikleri sebebiyle çeşitli hayvan isimleri verilmiştir. Bu dönemde gök cisimlerinin tanrı olarak kabul edilmesi, insanlar ve olaylar üzerinde etkisinin olduğu inancı yaygındır. Bu inanca göre insanın altında doğduğu burcun etkisinde kaldığına inanılırdı. Mesela Akrep burcunun altında doğanların tehlikeli

394 Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", **Diyanet İslam ansiklopedisi**, Cilt: XXII, s. 124.
395 İşlek, s. 8.
396 Fehd, Cilt: XXII, s. 124.

olduğu, Boğa burcunun altında doğan kimsenin de savaşçı ve savaş tanrılarının himayesinde olduğuna inanılırdı.[397]

Müellif, Burhanü'l-islam ez-Zernûcî'nin Ta'limu'l-müteallim isimli eserinde ilmi nücûmu sakıncalı ilimler arasında saydığını ve kıbleyi ve namaz vakitlerini bilecek kadar öğrenmenin caiz olacağını söylediğini nakleder.[398] Karamânî, Buharî'de de yer alan Katâde'nin yıldızlar hakkındaki sözüne yer verir. Katâde: "Allah Teâlâ, yıldızları üç şey için yaratmıştır; dünyanın seması için süs, şeytanlar için atılacak taşlar ve kendisiyle yol ve yönün bulunmasına yardımcı işaret kılınmasıdır. Bundan başka bir anlam ile te'vil etmek hatalı, ilimden uzak hatta beyhude bir uğraş olur"[399] demiştir.

Karamânî, konuyla ilgili Sahihayn'da zikredilen bir rivayete yer verir. Rasûlullah (s.a.), ashabıyla beraber Hudeybiye'de konakladıkları son gece yağmur yağmış, sahabe eski inaçlarından kaynaklı olarak yağan yağmur ile yıldızlar arasında bir bağlantıdan söz etmişlerdi. Bunun üzerine Peygamberimiz (sav), namaz bitiminde insanlara dönerek şöyle buyurdu; "*Rabbinizin ne buyurduğunu biliyor musunuz*? Oradakiler: Allah ve Resûlü daha iyi bilir, dediler. Resûlullah (sav), onlara *Allah'ın şöyle buyurduğunu bildirdi: "Kullarımdan bir kısmı bana inanır, bir kısmı da inkâr eder: Allah'ın lütfu ve rahmetiyle bize yağmur yağdırıldı, diyenler bana iman etmiş, yıldızları inkâr etmiş olanlardır. Falanca ve falanca yıldızın düştüğü yerden bize yağmur yağdırıldı, diyenler ise beni inkâr etmiş yıldızlara iman etmiş olanlardır"*[400].

Müellifimiz, cahiliye Arap toplumunda falcılık, fal oklarıyla kısmet arama, kâhinlik ve yıldız falcılığının yaygın olduğunu ifade eder. Nitekim Efendimiz (sav), cahiliyeye ait bu batıl inançtan Müslümanları sakındırmak için "*Kim bir kâhine gider verdiği haber konusunda onu tasdik ederse, Allah'ın Muhammed'e indirdiğini inkâr etmiş olur"*[401] buyurmaktadır. Karamânî, Taftâzânî'nin Şerhu'l-akâid isimli eserinde zikredilen hadisle delillendirerek "gayb'dan verdiği haber konusunda kâhini tasdik etmek küfürdür"[402] dediğini nakleder.[403] Yine müellif, "*De ki: "Göklerde ve yerde*

---

[397] Kürşat Demirci ve İlhan Kutluer, "Burç", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: VI, s. 421.
[398] Karamanî, vrk. 335/b; İmam Burhânettîn ez-Zernûcî, Ta'lîmü'l-Müteallim, (trc., şerh Vehbi Yavuz), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, Arapça Kısmı s.4.
[399] Karamanî, vrk. 336/a; Buharî, Bed'ul-Halk, 3.
[400] Müslim, İmân, 125; Buharî, İstiskâ, 28.
[401] Tirmizî, Tahâret, 102; İbn Mâce, Tahâret, 122.
[402] Sâdettin et-Teftazânî, **Şerhu'l-akâid**, (Trc. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s.353.
[403] Karamanî, vrk. 336/b.

gaybı Allah'tan başka bilen yoktur, ne zaman diriltileceklerini de bilmezler"[404] ayetinin tefsirinde, müneccim, kâhin ve üfürükçülerin sözlerinin batıl olduğunu zikrettikten sonra İmâmiyye Şiasının imamlar gaybı bilir sözünün aynı kapsamda değerlendirildiğini ifade etmiştir.[405]

Ebu Hüreyre (ra)'den rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav): *"Yüce Allah semadan (ne vakit) bir bereket indirmişse, insanların bazısı onu mutlaka inkâr etmişlerdir. Yüce Allah (rahmetinin eseri) yağmuru indirir, fakat bazıları; şu ve şu yıldız indirdi, demişlerdir,"* buyurmuştur. İslam âlimleri, Sabiîler gibi, atmosferde gerçekleşen olaylarda mutlak müessir unsurun yıldızlar olduğuna inanmak ve bu inanç üzerine bir takım hükümler bina etmek küfür ve şirk olduğunda ittifak etmişlerdir.[406]

Cahiliyye ortamında insanlar kâhinlerden haber sorar, büyülerle meşgul olur çoğu zaman da fallardan medet umarlardı. Allah'ın kullarına hizmet için yarattığı güneş, ay ve yıldızlara değer atfeder, onların hareketlerine uğur veya uğursuzluk gibi manalar yüklerlerdi. Böyle bir atmosferde Peygamberimiz (sav), ashabıyla beraber bulunduğu her an, onları cahiliye inanç ve telakkilerinden arındırmak ve tevhid akîdesinin gönüllerde perçinlenmesi için gayret sarf ediyordu. Allah Resûlü, bir gece ensardan bir grupla otururken, bir yıldızın kaydığını ve etrafı aydınlattığına şahit olmuşlar ve bu yıldızla ilgili beraberindekilere bir soru yöneltmişti:

"*Cahiliye döneminde böyle bir yıldız kaydığı vakit siz ne söylerdiniz?*" Ashâb, Allah ve Resûlü daha iyi bilir. Biz böyle bir gecede büyük bir kimse dünyaya geldi veya büyük bir kimse vefat etti derdik" şeklinde cevap verdiler. Bu cevap üzerine Allah Resûlü, "*Yıldız ne bir kimsenin doğumu ne de ölümü üzerine kayar*"[407] buyurmuş ve böyle bir inanışın yanlış olduğunu vurgulamıştır.

Müellifimizin yapmış olduğu nakillerden hareketle ilm-i ahkâm-i nücûm/astroloji konusunda yapılan değerlendirmeler, onun tevhid akîdesiyle bağdaşmadığını ortaya koymaktadır. Allah'ın dışında herhangi bir şeye ulûhiyet vasfı yüklemek, İslam'ın öngördüğü inanç sisteminin asla kabul etmeyeceği bir husustur. Zira Rabbimiz, yerde ve gökte bulunan varlıkların üzerine yemin etmekte,[408] kendisine

[404] Neml, 27/65.
[405] Karamanî, vrk. 336/b.
[406] Elmalılı, Cilt: VII, s. 5207.
[407] Müslim, Selâm, 124; Tirmizı, Tefsîru'l-Kur'an, 34.
[408] Necm 53/1; Şems 91/1-6.

boyun eğdiğini bildirmekte,[409] varlığına birliğine ve yüce kudretine birer delil/ayet olarak yaratıldığını beyan etmektedir.[410]

İslam dini, bilimsel çalışmaları teşvik eder. İslam âlimlerinin kıblenin tayini ve namaz vakitlerinin belirlenmesi gibi hususlar, ilm-i hey'enin/astronominin kapsamındadır. Ancak İslam, tevhid inancının temel esaslarıyla bağdaşmayan ve varsayımlar üzerine bina edilen astrolojiyi reddetmektedir. Rabbimiz, "*Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu*"[411] buyurmak suretiyle yıldızların ve gök cisimlerinin insanların ve olayların kaderini etkileyebileceği yaklaşımını kesinlikle kabul etmemektedir.

İslam âlimleri, insanlık tarihi boyunca insanların bu türden şeytani argümanlarla hak yoldan sapmalarına mani olmak, tevhid inancıyla bağdaşmayan astroloji vb. şeylerden Müslümanları şiddetle sakındırmak için gereken hassasiyeti göstermişlerdir.

3.7. MİRAÇ

İslamî kaynaklarda genellikle ele alındığı şekliyle İsra, Hz. Peygamberin Mescid'i Haram'dan Mescid'i Aksâ'ya, Mi'raç ise oradan semaya yaptığı yolculuğu ifade eder. Türkçede ise mi'raç kelimesi, her ikisini de ifade eder şekilde kullanılır olmuştur. Semaya yükseliş tasavvuru farklı inançlarda da bulunmaktadır. Yahudi geleneğinde İdris, İbrahim ve Musa (as)'ın, Hıristiyanlık inancına göre İsa (as)'ın çarmıha gerildikten sonra mezarından çıkıp göğe yükseldiği ve Pavlus'un Kudüs'e giderken melek eşliğinde semaya yolculuk yaptığı inancı mevcuttur. Mi'raç, Efendimizin hissî mucizeleri arasında sayılmamakla beraber sureti, süresi ve süreci dikkate alındığında mucizevî olduğu aşikârdır.[412]

Mi'raç hadisesinin zamanlaması da önemlidir. Efendimiz ashabıyla birlikte Mekke'de müşriklerin yaptığı akıl almaz işkencelerine maruz kalmışlar, canlarını emniyette hissedip dinlerini rahatça yaşayacakları bir yurt arayışı içine girmişlerdir. Habeşistan'a hicret edilmesi bu kabildendir. Bu süreçte Efendimizin maddî ve manevî

---

409 Rum 30/26.
410 Âli-İmran 2/190.
411 Enbiyâ 21/22.
412 Salih Sabri Yavuz," Mi'raç" , **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2005, Cilt: XXX, ss. 132-135.

en büyük destekçileri eşi Hz. Hatice ve amcası Ebû Talib'in vefat etmeleri ve bununla beraber Taif seferinin olumsuz neticelenmesi sonucu Yüce Rabbimiz, Efendimizi hiçbir kuluna nasip etmediği bir ikramla mükâfatlandırmıştır.

Hadis kaynakları ile siyer ve delâil kitaplarında isrâ ve mi'raç ile alakalı birçok rivayet bulunmaktadır.[413] Karamânî, bu konuda müfessir Semarkandî'nin "*kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid'i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid'i Aksâ'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz o hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir"*[414] ayetinin tefsirinde *zikrettiği bir hadise yer verir:*

Ebu Saîd el-Hudrî (r.a.), Miraç hakkında Peygamberimiz (s.a. v.)'den şöyle duyduğunu anlatır: *"Peygamberimiz'e (s.a.v.), gece yolcuğu (isrâ) hakkında sorulunca O (sav), (o gece) bana katır büyüklüğünde Burak adında bir binek getirildi. O, peygamberlerin bineğidir. Ona bindim ve O (Mescid-i Aksa istikametine doğru) , adımlarını gözünün görebildiği yere kadar atıyordu. Derken sağ tarafımdan 'Ya Muhammed! dur, diye bir ses işittim. Ona iltifat etmeden geçtim ve yola devam ettim. Bir müddet sonra sol taraftan bir ses daha duydum, ona da iltifat etmedim. Daha sonra üzerinde ziynetleri bulunan bir kadın gördüm. Kadın elini bana doğru uzattı ve dur dedi, ona da hiç aldırış etmedim. Sonra Beyt-i Makdis'e (Mescid-i Aksa'ya demiş olabilir) geldim. Burak'tan indim, peygamberlerin bineklerini bağladıkları halkaya ben de bineğimi bağladım, mescide girdim ve namaz kıldım. Cebrail'e sağ tarafımdan işittiğim gelen sesi sordum. Cebrail 'O, Yahudilerin çağrıcısıydı, eğer durup icabet etseydin, ümmetinin hepsi Yahudi olurdu' cevabını verdi. Sol taraftan duyduğum ses hakkında sordum. O da 'Hıristiyanların çağrıcısının sesiydi. Şayet ona icabet etseydin ümmetinin hepsi Hıristiyan olacaktı' cevabını verdi. Gördüğün kadına gelince o senin için süslenmiş dünya idi. Şayet ona iltifat etseydin, ümmetin ahirete dünyayı tercih edecekti' cevabını verdi. Sonra bana birinin içinde süt diğerinin içinde şarap dolu olan iki kadeh getirildi ve dilediğimi içmem söylendi. Ben de şarabı değil sütü tercih ettim ve içtim. İçtikten sonra Cebrail, sana fıtrat sevdirildi (sütü içmekle fıtratı seçtin) ve ümmetine İslâm verildi' dedi. Şayet şarabı içseydin ümmetinin hepsi azgınlardan*

---

[413] Buharî, Bedu'l-halk, 7; Tevhid, 4; Müslim, İmân 287; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 18; Ahmed b. Hanbel, Cilt: I, s. 223; Tayalisî, Ebu Davud Süleyman b. Davûd, **Müsnedü ebî davud et-tayalisî**, Dâru'l- Hicr, Mısır, 1419 h., s. 474.
[414] İsrâ, 17/1.

olacaktı' dedi. Sonra insanlar ölenleri ruhlarının kedisine yükseltildiği Mi'rac'a götürüldüm. Orada daha önce görmediğim hârikalar gördüm…" buyurdu.[415] Yine müellif, konuyla ilgili kaynaklarda bulunan rivayetleri bir araya getirmiş, senetlerini önce zikretmek ve metinlerini ise konu bütünlüğü sağlamak amacıyla bir arada derlemek suretiyle farklı bir yöntem kullanmıştır.[416]

Müellif, mi'raç konusunu rivayetler bağlamında ele almış ancak konu etrafında cereyan eden tartışmalara girmemiştir. Oysa mi'raç, hakkındaki tartışmalar günümüzde de hız kesmeden devam eden bir hadisedir. Hakkında bu kadar sahih rivayetlerin var olması inkârını imkânsız kılmaktadır. Tartışmalar ise rivayetlerdeki nüanslardan kaynaklanmakta olup onun bedenen mi yoksa ruhen mi gerçekleştiği konusu en önemli ihtilâf alanıdır. Kelam ve hadis âlimlerinin çoğunluğu olayın bedenen ve uyanık halinde gerçekleştiği görüşündedir. Ayette geçen "abd"[417] ifadesiyle ruh-beden bütünlüğü içerisinde Hz. Peygamber kastedilmektedir. Şu halde ayetin zahirini te'vil etmek için bir sebep bulunmamaktadır. Ayetin tenzihle (sübhane) başlaması, zikredilecek olayın büyüklüğüne işaret eder. Şayet isra ve mi'raç, bir gerçeklik olarak değil de rüyada olup biten bir olay olsaydı sıradan kabul edilir, müşrikler tarafından inkâr edilmezdi. Nitekim "*Sana: "Rabbin şüphesiz insanları kuşatmıştır" demiştik; sana gösterdiğimiz rüya ile ve Kuran'da lanetlenmiş ağaçla, sadece insanları denedik…"*[418] ayetinde geçen "rüya" kelimesi gözle görme anlamındadır. İbn Abbas da (ra) bu kelimenin "gözle görme" anlamında olduğunu söylemiştir.[419]

Mi'rac'ın ruh ve bedenle gerçekleştiğini söyleyenler, bazı aklî delillerle görüşlerini temellendirmeye çalışmışlardır. Fahretttin Razî, gök cisimlerinin büyük kütlelerine rağmen hızla dönebildiklerinden hareketle Allah dilerse başka bir varlığa da çok hızlı hareket imkânı verebilir. O, bu düşünceden yola çıkarak Cebrâil (as)'in yeryüzüne inmesiyle Efendimizin semaya yükselmesi arasında bağ kurmuş; birinin inkârı diğerinin de inkârını gerektirir, demiştir.[420] İslam filozofları, mi'racın bedenle

---

[415] Semerkandî, Cilt: II, s. 299, Benzer rivayetler için bkz. Buharî, Bedu'l-halk, 7; Tevhid, 4; Müslim, İmân 287; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 18; Ahmed b. Hanbel, Cilt: I, s. 223.
[416] Karamanî, vrk. 337/a -344/b.
[417] İsrâ 17/1.
[418] İsrâ 17/60.
[419] Buhârî, Menâḳibü'l-enṣar, 43; Tefsîr, 17/9
[420] Râzî, Cilt: V, s. 542.

gerçekleşmesini gök cisimlerinin yapısal özelliğinden dolayı mümkün görmemektedir. Kelamcılar ise onlara cevap olarak bütün cisimlerin aynı özellik ve yapıda olduğunu, birisi için mümkün olan bir şeyin diğeri için de mümkün olacağını söylemişlerdir.[421] Elmalılı, kelamcıların mücizevî bir olay olan ve beden-ruh bütünlüğünde gerçekleşen mi'racı, Allah'ın irade ve kudretinin tecellisi olarak gördüğünü ve yapılan yorumların ise meseleyi insan aklının alabileceği seviyeye indirme çabaları olarak değerlendirmiştir.[422]

İsrâ'nın sadece ruhla gerçekleştiğini iddia edenler ise bedenin devamlı değiştiğini, asıl olanın ruh olduğunu ve ayetteki "abd" kelimesinin de sadece ruhu ifade ettiğini söylemişlerdir. Hz. Aişe (r ah)'nin "*Rasûlullah'ın bedeni yerinden ayrılmamış, o ruhuyla yolculuk yapmıştır"*, Muaviye (ra)'nin *"isrâ, Allah'tan gelen sadık bir rüyadan ibarettir"*[423] ve Buhâri ve Müslim'de[424] yer alan "*uyku ile uyanıklık arası bir halde iken, yatağımda uzanmış yatıyorken, uyurken"* şeklinde gelen rivayetleri delil olarak getirmektedirler.[425]

Miracın, meydana geliş keyfiyeti açısından harikulade bir olay olduğu açıktır. Şunu biliyoruz ki Allah Teâlâ peygamberlerine peygamberliklerinin alameti olarak mucizeler vermiştir. Dolayısıyla mücizevî bir olay olan miracın imanla çok sıkı bir münasebeti vardır. Nitekim Mekkeli müşriklerin bu olayı imkânsız görüp inkâr etmeleri buna mukabil Hz Ebû Bekir (ra)'ın "O (sav) söylüyorsa doğudur"[426] şeklinde karşılık vermesi bu ve benzeri olaylar karşısında mümin tavrının ne olması gerektiği konusunda bizlere bir fikir vermektedir.

Allah'ın Hz. Peygamber'e ikram ettiği bu kutlu yolculuk insanlık için bir hedeftir. Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği bu mucizevî yolculuk birçok ilahi hikmeti ihtiva etmesinin yanında insanlığa göğe yükselmenin imkânını ve oradaki imkânlardan istifade etmenin mümkün olabileceğini göstermektedir. Bu sebeple Miraç, insanlık için maddi ve manevi açıdan yükseliş ufku olarak değerlendirilebilir.[427]

---

421 Taftâzânî, s. 174-175
422 Elmalılı, Cilt: V, s. 3150.
423 Muhammed b. İshak, **Sîret-ü ibn ishâk** (nşr. Muhammed Hamîdullah), Rabat 1967, Konya 1401/1981, s. 275; Abdülmelik b. Hişam, **es-Sîretü'n-nebeviyye** (nşr. Mustafa es-Sekka v. Diğer), I-IV, Kahire1335/1936, Cilt: II, ss. 36, 52.
424 Buharî, Bedu'l-halk, 7; Müslim, İmân, 287.
425 Yavuz, Cilt: XXX, ss. 132-135
426 Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemmam, **el-Musannef,** (thk. Muhammed Abdüsselam Şahin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, Cilt: s.321.
427 Yeniçeri, s. 470.

SONUÇ

Tahkik ve değerlendirmesini yaptığımız İbrahim Karamanî'in *"Şerhü'l-Hey'e alâ Akîdeti Ehli's-Sünne"* adlı eseri, Kur'an-ı Kerîm'de ve Hz Peygamber'in (sav) hadislerinde İlm-i hey'e'ye dair yer alan konular hakkında İslam âlimlerinin, yaşadıkları çağda ulaşılan ilmî verilerden hareketle yaptıkları yorumlardan oluşturmaktadır. Bu açıdan Karamânî'nin, eserinde farklı yüzyıllarda yaşamış birçok âlimin eserinden nakiller yapması ve farklı yorumlara yer vermesi eseri önemli kılan özelliklerindendir. Zira yazılan her eser yazıldığı çağın izlerini taşır. Karamânî'nin eserinde genel olarak yapmış olduğu nakillerle iktifa ettiği ve şahsî yorumlara yer vermediği görülür. Esasen bu yöntem okuyucuyu da çalışmanın bir parçası haline getirmesi ve araştırmaya dâhil etmesi açısından önemlidir. Eserin farklı tarihlerde yazılmış birçok nüshasının bulunması, ilim erbabı tarafından kabul gördüğünün göstergesidir. Ancak hayatıyla alakalı bilginin azlığı, müellifi yeterince tanımamıza engel olmuştur. Belki de bunun sebepleri arasında sınırlı sayıda eserinin olması sayılabilir.

Allah'ın insanları dünyada salaha ahirette felaha ulaştırmak üzere gönderdiği vahyin kendisiyle başladığı "oku" emri, aynı zamanda insanlık için bir hedeftir. Ayette geçen "oku" emriyle istenilen literal bir okumadan ziyade varlığı, varlığın hakikatini anlamaya ve içselleştirmeye yönelik bir okumadır. Aynı zamanda söz konusu fiilin geçişli fiil olması ancak nesnesinin zikredilmemesi, geçişli fiile yöneltilen "neyi" sorusunun cevapsız bırakılması, bu konuda yapılacak eylemlere bir sınır konulmadığını göstermektedir. İlgili ayette yer alan "*Allah'ın adıyla*" kaydı ise Müslümanların ilme bakışındaki temel ilkeyi ifade etmesi açısından önemlidir.

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber ısrarla Müslümanları akletmeye, tefekküre, ilme ve hikmete davet etmiştir. Bu davete icabet eden Müslümanlar, ilmi bizatihi aziz bilerek VII. yy'dan Rönesans'a kadar tıp, matematik, kimya, astronomi gibi ilmin her alanında çalışmalar yapmışlar, eserler ortaya koymuşlar ve birçok icada öncülük yapmak suretiyle insanlığın ufkunu aydınlatmışlardır. Zira İslam âlimleri, ilimleri günümüzdeki gibi dinî olan/olmayan biçiminde bir ayrıma tabi tutmamışlardır. Ayrıca "ilim insanlığın ortak mirasıdır" ön kabulünden hareketle diğer kültür ve medeniyetlerde var olan ilmi birikimden istifade edecek cesaret ve özgüveni de ortaya

koymuşlardır. Bu alanda yapılan çalışmalar azalarak da olsa sonraki dönemlerde devam etmiştir.

Kur'an-ı Kerim, nüzulünden kıyamete kadar gelecek insanlığın soru ve sorunlarına cevap verecek mahiyette gönderilen ilahi kelamdır. Bu ilâhi kelamda yer alan her bilginin birçok hikmeti ve hedefi bulunmakla beraber insanı eğitmek gibi temel bir görevi mevcuttur. Bu sebeple Kur'an, baştan sona her bir ayetiyle insanı yaratılış amacına uygun şekilde hareket etmeye yönlendirmektedir. Kur'an, inanılması gereken hususlar, yerine getirilmesi gereken ibadetler ve davranışlar olarak ortaya konulması gereken ahlaki erdemlerin yanında Yüce Allah'ın varlığına, birliğine ve sonsuz kudretine delalet eden varlıklardan ve hadiselerden bahseder. Ayrıca Kur'an, ilk muhataplarının bilgi düzeylerini aşan insanın yaratılış aşamaları, atmosferde meydana gelen bir takım olaylar ve gök cisimleri konusunda bilimsel bilgilere de yer vermektedir. Teknik imkânların zamanla ilerlemesi sonucu söz konusu bilgiler bilimsel veriler ışığında değerlendirilmeye çalışılmış ve bazı âlimlerimiz tarafından söz konusu alanla alakalı ilmî tefsir çalışmaları yapılmıştır.

Kur'an, hakkında şüphe olmayan, Allah'ın bizzat koruyacağını beyan ettiği ve ümmetin ittifakıyla tevatür yoluyla günümüze ulaşan vahiydir, kitaptır. Bundan dolayıdır ki ilim ve hikmet sahibi Allah'ın insanlığa gönderdiği vahyinde yanlış bilginin varlığını düşünmek aklen mümkün değildir. Aynı şekilde evreni, içinde var olan irili ufaklı sayısız kütleleri ve cisimleri yoktan var eden, bütün bunları dakik bir hesapla hareket ettiren Yüce Allah'ın kelamında yer alan bilgilerin, insan aklının deney ve gözlem neticesinde ulaştığı sahih ve doğru bilgilerle çelişmesi de düşünülemez. Bilim, doğası gereği dinamik bir yapı arz eder. Dolayısıyla bilim dünyasının, bugün ulaştığı verilerle daha önce varılan yargıları yanlış kabul etmeleri muhtemeldir. Bu sebeple doğruluğu hakkında kat'i delil olmayan teknik bilgi, bilimsel veri ve teoriler baz alınarak gerek Ku'an'da gerekse Hz. Peygamberin hadislerinde yer alan bilgilerle bilimin ulaştığı sonuçlar arasındaki görülebilecek uyuşmazlık, bir çelişki olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de yer alan bilgilere sadece dünün ve bugünün insanı değil; kıyamete kadar gelecek her insan muhataptır. Kur'an'da yer alan ama bugün anlaşılamayan bazı konulardan hareketle ona yanlışlık nispet etmek yerine onları sonraki neslin idrakine ve yapacakları araştırmalara havale etmek, en salim yol olacaktır.

Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamberin hadislerinde evrene ve evrende var olan güneş, ay ve yıldızlar gibi gök cisimlerine çokça yer verildiğini görüyoruz. Bütün bu ayetler ve hadisler genel olarak incelendiğinde; asıl gayenin, insanlarda var olan hatalı düşünce ve tasavvurları, yanlış inanç ve algıları tashih etmek ve tevhid akîdesini tahkim etmek olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Abdurrezzak, Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemmam, **el-Musannef,** (thk. Muhammed Abdüsselam Şahin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, Cilt: s.321.

Ahmed İbn Hanbel, **el-Müsned**, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1421 h.

Ahmed, Muhtar Pasa (Gazi), **Yaratılış Ve Ötesi,** (Sadelestirme ve Açıklama: Ali Turgut), Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 1989.

Ali Ömer, Abdurrahman B. Hammad, **el- İrşâd İlâ Tevhidi Rabbi'l-İbâd**, Dâru'l-Âsime, Riyad, 1412 h.

Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd (1857-1924), **Rûḥu'l-meʿânî,** Beyrut, 1985.

Beğâvî, Ebû Muhammed el-Ferra, Meʿâlimü't-Tenzîl, Dâru İhya-i't-Türas El-Arabiyye, Beyrut, 1420 h.

Beyhakî, Ahmed b. Huseyn El-Horasanî Ebû Bekr, **el-Esmâ-u ve's-Sıfatu li'l-Beyhakî**, Mektebetü's-Sevadî, Cidde, 1413 h.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdulhâlik b. Hallad b. Abdullah el-Atkî, **Müsnedü'l-Bezzâr**, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine-i Münevvere, 2009.

Bilmen, Ömer Nasuhi, **Kura'n-ı Kerim'in Meâli Âlisi ve Tefsiri**, Bilmen Yayın Evi, İstanbul, 1979.

Bilmen, Ömer Nasuhi, **Muvazzah İlm-İ Kelam**, İstanbul, 1972, s. 5

Buharî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, **el-Edebü'l- Müfred**, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1419 h.

Buharî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail**, el- Câmiu's- Sahih**, Dâru Tavki'n-Necat, Beyrut, 1422 h.

Bursevî, İsmail Hakkı, **Ruhu'l-Beyan**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2010.

Çakan, İsmail Lütfi, **Hadislerde Görülen İhtilaf ve Çözüm Yolları,** M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, VIII. Baskı, İstanbul, 2016.

Çiçek, Mustafa, **İslam Kelamında Cennet Ve Cehennem**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Darimî, Ebu Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Hibban b. Muaz b. Ma'bed et-Temimî**, el-İhsan fi't- Tekrib-i Sahihi ibn-i Hibban**, Müessetü'r-Risale, Beyrut, 1408 h.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl, **es-Sünen,** el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 1412 h.

Dârimî, Osman b. Saîd, **er-Red ale'l-Cehmiyye** (nşr. Gösta Vitestam), Leiden 1960.

Demirci, Kürşat; İlhan Kutluer, "Burç", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992,

Demirci, Kürşad, "Kafdağı", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, Cilt: XXIV, ss.144-145.

Demir, Remzi, "**Takiyuddîn'in Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması**", Bilim ve Teknik, Sayı 351, s. 36, Ankara, 1997.

Ebû Davûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddat b. Amr el-Ezdî es-Sicistanî, **Sünen-ü Ebî Davûd**, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut.

Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, **el-Vasiyye**, Kahire, tsz., s. 75;

Ebü'l-Leys, İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, **Tefsîru Semerkandî,** Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, **İrşâdü'l-Aklı's-Selim ilâ Mezâye'l-Kitabi'l-Kerim**, Kâhire, 1952.

Ebü'ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî, **Kitâbü'l-Azame.** , Dâru'l-Âsime, Riyad, 1408 h.

Ebû Ya‘lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî, **el-Mu’cem,** İradetü’l-Ulûmi’l-Eseriyye, Faysal Âbad, 1407 h.

Ekmeleddin, İhsanoğlu, **Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi**, İstanbul, 1997.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, Huzur Yayınevi, İstanbul.

Eş’ari, Ebu’l-Hasan, Ali b. İsmail, **Makalatu’l-İslamiyyin ve İhtilafi’l-Musallîn**,

Tahkik Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, El-Mektebetu’l-Asliyye, Beyrut, 1990.

Eş’ari, Ebu’l-Hasan, Ali b. İsmail, **el-İbâne an Usûl’d-Diyâne**, Kahire, 1375/1955, ss.105-110.

Farabî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ, **İhsâ’ü’l-ulûm**, (nşr. Osman Emin) Kahire, 1350/1931, s. 102-103.

Fehd, Tevfik, “İlm-i Felek”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi,** İstanbul, 2000.

Fehd, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-i Nücûm”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi,** İstanbul, 2000,

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, **Tehâfütü’l-felâsife** (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire, trs., s. 212**.**

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, **İlcâmu’l-A’vam an İlmi’l-Kelam** (trc. Nedim Yılmaz, İslamda Hassa Ölçüleri), İstanbul, 1987, s. 110.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, **el-İktisad fi’l-İ’tikad,** Beyrut, 1969, s. 29.

Göker, Lütfi, **Astronomi ve Uzay Bilimleri**, ABC Matbaacılık, Ankara, 2000, s. 42-44.

Gölcük, Şerafettin ve Toprak, Süleyman, **Kelam**, Tekin Kitabevi, Konya, 2016,

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, **el-Müstedrek alâ’s-Sahîhayn**, Dâru Kitâbi’l-İlmiyye, Beyrut, 1411 h.

Harputî, Abdullatîf, Hzl. Bekir Topaloğlu, **Diyanet İsleri Başkanlığı Dergisi Dinî, İlmî, Edebî, Meslekî Aylık Dergisi**, Cilt: XIII, Sayı: 6, Kasım- Aralık 1974.

İbn Ebû Zemenîn, el-Malikî, **Usulü's-Sitte**, Mektebetü'l-Gurebai'l-Eseriyye, Medine-i Münevvere, 1415 h.

İbn Haldun, Mukaddime, (Hzr. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (ö. 354/965), **el-Müsnedü's-saḫîḫ** (thk. Şuayb Arnavut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî El-Mısrî, **es-Siretü'n-Nebeviye** (Nşr. Mustafa Es-Sekkâ), Kahire, 1355/1936.

İbn Hümam, Muhammed b. Abdi'l-Vahîd b. Abdu'l-Hamîd b. Mesud Kemalü'd Din, **Kitabü el-Müsayere**, (Kemaleddin İbn Ebû Serif'in el-Müsameresi ve İbn Kutluboga'nın Haşiyesi ile birlikte), Bulak, 1899.

bn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr El-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, **Siretü İbni İshâk** (Nşr. Muhammed Hamîdullah), Rabat, 1967, Konya 1401/1981.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Semsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî Bekir, **Hâdi'l-ervâh,** Mektebetü Nehdatî, Kahire, tsz.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Semsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî Bekir, **Cennetteki Hayat,** II. Baskı, (trc. İ. Hakkı Sezer), Uysal Kitabevi, Konya, Tsz.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Semsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî Bekir, **Şifâü'l-alîl**, Kahire,1323.

İbn Kesir, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm**, Dâru'l-Tayyibe, 1420 h.

İbn Kesir, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer, **Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri,** (trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1986.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **Garîbu'l-Kur'an**, (tarihsiz), Beyrut.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, **es-Sünen**, 1975

İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec, **Zâdü'l-Mesîr fî ilmi't-Tefsir**, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiye, Beyrut, 1422 h.

İbn Sem'un, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. İsmâîl b. Anbes el-Bağdâdî, **Emâlî İbn Sem'un el-Vaîz**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1423 h.

İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el- Bağdâdî, **et-Terğib,** Demmam, 1415/1995, Cilt: I, s. 8.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), **Mecmûʿatü'r-Resâʾil,** Kahire 1323 h.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, İhsan Fazlıoğlu, **Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi,** Yıldız Yayıncılık, İstanbul, 1997, II. s.42-45.

İsfahânî, Râgıb, **el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.

İsfahânî, Ebû Nuaym, **Hilyetü'l-Evliya ve Tabakatü's-Sufiyye**, Dâru Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut, 1394 h.

İsfahânî, Ebû Nuaym, **el-Müsnedü'l-Müstahracü alâ Sahihi'l-İmam Müslim**, Dâru'-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417 h.

İşlek, Hümeyra Nur, **Kur'an'da Astronomi İle İlgili Ayetler ve Tarihi Süreç İçinde Yorumu**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüü, 2009.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî**, eş-Şifâ bi Ta'rif-i Hukuki'l-Mustafa,** Dâru'l-Feyha, Amman, 1407 h.

Kehhâle, Ömer Rıza, **Mu'cemü'l-müellifîn**, İhyau't-Türas el-Arabî, Beyrut, 1985.

Kayapınar, Hüseyin ve Yeniel, Necati, **Sünen-i Ebû Dâvud Tercüme ve Şerhi**, Şâmil Yayınları, İstanbul, 2011.

Kınalızâde Hasan Çelebi, **Tezkiretü'ş-Şu'arâ**, (hzl. İbrahim Kutluk), TTK Yayınları, Ankara, 1978.

Kirmânî, Ebü'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza, **Garâibü't-Tefsîr ve Acâibü't-Te'vîl**, Müessetü'l-Ulümi'l-Kur'an, Beyrut, tsz.

Koçyiğit, Talat, **Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi**, Ankara, 1974, ss. 8-11

Kurmuş, Cengiz Veli, **Lârendeli Şânì Gülşen-i Efkâr** (İnceleme-Metin), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran, 2010.

Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr b. Ferh el-Ensar, **el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'an**, Dâru Kitabi'l-Mısriyye, Beyrut, 1384 h.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevazin b. Abdilmelik, **Letâifu'l-İşarât**, el-Hey'etü'l-Mısrıyyü'l-Âmmetü li'l-Kitab, Mısır.

Maturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, **Te'vilatu Ehli's-Sünne**, (Thk. Muhammed Müstefid er-Rahman), Bağdat, 1404/1983.

Maturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, **Kitâbü't-tevhid,** Beyrut, 1970, ss. 74-75.

M. Reşîd Rızâ (ö 1935), **Tefsîrü'l-menâr (Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ḥakîm),** Beyrut 1420/1999, Cilt: III, s. 33.

Müslim, İbn. Haccac el-Kuşeyrî, **Sahih-i Müslim**, Kahire, 1956.

Nesaî**,** Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, **es-Sunenü'l-Kübra**, Müessetü'r-Risâle, Beyrut,1421 h.

Nîsâbûrî, Nizâmuddin el- Hasen b. Muhammed el-Kummî, **Garâibu'l-Kur'an ve Reğâibu'l-Furkan**, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1416 h.

Nîsâbûrî, Ebu Bekir Muhammed b. İshak b. El-Muğire b. Salih b. Bekir es-Sülemî, **Kitabu't-Tevhid ve İsbâti Sıfatı'r-Rabbi Azze ve Celle**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad,1414 h.

Özarslan, Selim, **İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi**, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2001.

Râzi, Fahreddîn Muhammed b. Ömer, **Mefatîhu'l-Gayb** (et-Tefsîru'l-Kebîr), Dâru İhyai't-Türas, Beyrut 1420 h.

Sami, Şemseddin, **Kâmûsu'l-A'lâm**, Kaşkar Neşriyat, Ankara, 1996.

Sabunî, Muhammed Ali, **Safvetü't-Tefâsir**, Daru's-Sabunî, Kahire 1417 h.

Sa'lebî, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, **el-Keşfü ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'an**, Dâru İhyai't-Türas el-Arabiyye 1422 h.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **ed-Dürrü'l-Mensür**, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Şerhu's-Sudur bi-Şerhi Hâli'l-Mevtâ ve'l-Kubur,** Dâru'l-Marife, Lübnan, 1417 h.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Esraru'l- Kevn** (el-Hey'et'is-Seniyyeti Fi'l-Hey'et'is-Seniyye), Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1427 h.

Şehristanî, Muhammed b. Abdulkerim, **el-Milel ve'n-Nihal, (**thk. Ahmet Fehmi Muhammed), Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, trs.

Şirbinî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, **es-Siracü'l- Münîr**, Kahire, 1285 h.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Hatmî eş-Şamî Ebu'l-Kasım, **Müsnedü'ş-Şâmiyyîn**, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1405 h.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Hatmî eş-Şamî Ebu'l-Kasım, **Mu'cemu'l-Evsat,** Dâru'l-Haremeyn, Kahire.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Hatmî eş-Şamî Ebu'l-Kasım, **el-Mu'cemu'l-Kebir**, Mektebtü İbn Temiyye, Kahire, 1415 h.

Taberî, Ebû Ca'fer muhammed b. Cerir et-Taberî, **Câmiu'l-beyan fî tefsiru'l-Kuran**, Beyrut, 1978.

Taftazani, Sâdettin, Şerhu'l-Akâid, (trc. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010,

Taşköprülüzâde, **Şakâyık-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri- Hadâiku'l-Hakâyık fî Tekmîleti'ş-Şakâik** (hzl. Abdülkadir Özcan), İstanbul, 1989.

Tayalisî, Ebû Davûd Süleymen b. Davûd, **Müsnedü Ebî Davûd et-Tayalisî**, Dâru'l-Hicr, Mısır, 1419 h.

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, **http://www.yazmalar.gov.tr/.**

Tirmizî, Ebu İsa, **Sünenü't-Tirmizî** (el-Câmiu'l-Kebir), Dâru'l-Ğarbi'l-İslamiyye, Beyrut, 1998.

Topdemir, Hüseyin Gazi, "Gök Kuşağı", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt: XIV, ss.122-123.

Toprak, Süleyman, **Ahiret İman**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2018.

Uçarol, Rıfat, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt: XIII, ss. 445-448.

Unat, Yavuz, **Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış, Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Toprak, Süleyman, **Ahirete İman,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2018, s. 69.

Uludağ, Süleyman, "Sidratü'l-münteha", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt: XXXVII: s.152.

Vahidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî**, el-Basîṭ fî Tefsîri'l-Ḳurʾân**, Dâru'-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415h.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Küsûf", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: XXVI, ss. 576-577.

Yavuz, Salih Sabri, " Mi'raç", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2005, Cilt: XXX, ss. 132-135.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Arş", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, Cilt: III, s. 409.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Kalem", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, Cilt: XXIV, ss. 245-246.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Kürsî", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: XXVI, s. 573.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Levh-i Mahfuz", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: XXVII, s.151.

Yeni Türk Ansiklopedisi, "Astronomi", Ötüken Yayınları, İstanbul, 1985, cilt I, s. 198.

Yeşilyurt, Temel, **Çağdaş İnanç Proplemleri,** Dib. Yayınları, Ankara, 2018

Yeniçeri, Celâl, **Uzay Ayetleri Tefsiri**, Erkâm Yayınları, İstanbul 1994.

Zeyd, Abdullah b. Ahmed b. Ali, **Muhtasaru Tefsiri'l-Begavî**, Dâru's-Selam, Riyad, 1416.

EK

Ek 1: Tahkik

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي خلق السموات وجميع العالم وعلمنا بفضله مالم نكن نعلم والصلاة والسلام على رسولنا وسيدنا ومولانا محمد خاتم النبيين وعلى آله وصحبه[428] الطيبين الطاهرين.

وبعد؛ فيقول الفقير إلى ربه الغنى إبراهيم القرماني ثم الآمدي لما طالعت كتاب الهيئة على طريق[429] أهل السنة والجماعة[430] للمولى العلامة أبي الفضل جلال الدين السيوطي وجدت مباني مباحثها مطابقا لمضمون الأحاديث والآثار وموافقا لمفهوم كلام التابعين الأخيار. انتخبت منه ومن الكتاب[431] المعتبرة نحو تفسير أبو اليث السمرقندي[432] وتفسير الإمام القرطبي[433] وتفسير الإمام البغوي[434] وتفسير الإمام الثعلبي[435] وتفسير الإمام القشيري[436] وتفسير الإمام (307a) العلامة عثمان بن سعيد الدارمي[437] وتفسير الشيخ جمال الدين ابن الجوزي[438] وتفسير العلامة ابن أبي طالب المكي[439] وتفسير الشيخ الفاضل عماد الدين ابن كثير[440] وتفسير العلامة الكرماني[441] وتفسير العلامة صاحب الوسيط[442] وتفسير الإمام محمد ابن محمود السمرقندي[443]وكتاب بستان العارفين لأبي الليث السمرقندي[444] وكنز الأسرار للقاضي الصنهاجي[445] وشرح المشارق شرح الصدور

---

[428]ق:أصحابه.

[429]ك:طريقة.

[430]ق:كتاب الهيئة على طريقة أهل الشنة.

[431]ق،ك:الكتب.

[432]تفسير أبو الليث السمرقندي (المسمى بحر العلوم)؛ أبو الليث نصر ابن محمد بن احمد إبراهيم السمرقندي (ت 375ه) دار الكتب العلمية ، بيروت 1993م. ق- السمرقندي.

[433]تفسير الإمام القرطبي (المسمى الجامع الأحكام القرآن)؛ أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي (ت671 ه) دار الكتب المصري،القاهرة 1935م.

[434]تفسير اللإمام البغوي (المسمى معالم التنزيل)؛ الإمام محيي السنة ابو محمد الحسين ابن مسعود البغوي (ت 516ه) دار طيبة، بيروت 1989م.

[435]تفسير الإمام الثعلبي (المسمى الجواهر الحسان في تفسير القرآن)؛ عبد الرحمن ابن محمد بن مخلوف أبو زيد الثعلبي المكي (ت 786-875ه) دار احياء التراث العربي ، بيروت 1997م

[436]تفسير الإمام القشيري (المسمى لطائف الإشارات)؛ عبد الكريم بن حوازن بن عبد الملك القشيري (ت 465ه) دار الكتب العلمية ، بيروت 2007م.

[437]تفسير الإمام العلامة عثمان بن سعيد الدارمي؛ لم أجده بنتيجة بحثي ولكن هو الإمام الدارمي محدث وله "مسند" كبير (200-280ه) نقلا عن "الأعلام"للزركلي. ق:لا يوجد ، ك- بن.

[438]تفسير الشيخ جمال الدين ابن الجوزي (المسمى زاد المسير في علم التفسير)؛ جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (ت 597ه) دار الكتاب العربية ، بيروت 1422ه. ق:لا يوجد.

[439]تفسير العلامة ابن أبي طالب المكي (المسمى الهداية الى بلوغ النهاية)؛ أبو محمد مكي ابن أبي طالب القسي (ت 437ه) جامعة الشارقة،2008م.

[440]تفسير ابن كثير (المسمى تفسير القرآن العظيم)؛ أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (ت 774ه) دار الكتب العلمية، بيروت ،1419ه.

[441]تفسير العلامة الكرماني (المسمى البرهان في توجيه متشابه القرآن)؛ تاج القراء محمود بن حمزة بن نصر الكرماني (ت 505ه) دار الكتاب العلمية ،1406ه. ق- العلامة ،ك- تفسير.

[442]تفسير العلامة صاحب الوسيط ،لم اجد.

[443]تفسير الإمام محمد بن محمود السمر قندي (المسمى" القراءات السبع "بالجداول و "التجريد في التجويد")؛محمد بن محمود بن محمد بن أحمد شمس الدين السمرقندي (ت 780ه).

[444]بستان العارفين لأبي الليث نصر بن محمد بن أحمد إبراهيم السمرقندي (ت. 373ه) مؤسسة الكتب الثقفية، مصر 1414 ه.

[445]كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي (المسمى كنز الأسرار و لواقح الأفكار)؛ محمد بن سعيد بن عمر بن سعيد الصنهاجي أبو عبد الله المغربي (ت. 795ه).

العلامة السيوطي[446] وشرح العقائد للعلامة التفتازاني[447] والشفاء للقاضي عياض[448] وخلاصة الفتاوى[449] والكتاب المسمى بفتاوى الكبرى[450] والكتاب المسمى بتعليم المتعلم[451] للإمام الفاضل المتورع هو برهان الإسلام وشيخه الإمام المرغيناني هو صاحب الهداية[452] ما هو لازم اعتقاده مرتّبا على أبواب وفصول وخاتمة وجعلته تحفة من نشر العدل والإحسان ويبسط الأمن والأمان أعترف بفرط كرمه المطيع والعاصى واغترف من بحر نعمته الداني والقاصي أخذا يده أصحاب العلوم ألوية[453] الشرع المرسوم وارث الخلافة العظيم مالك الأمانة الكبرى أعني به حضرة السلطان بن السلطان مفخر سلاطين آل عثمان السلطان محمد خان ابن سلطان إبراهيم خان لا زالت شموس سلطنته طالعة عن مطالع(307b) الإقبال وبدور مكرمته شارقة[454] مشارق الإنعام والإفضال فإن هبت النسيم ورفعتها إلى سماك نظره القبول فقد سعد كوكب المنى فى برج شرف الحصول والله تعالى الميسر للآمال وعليه التوكل فى جميع الأعمال.[455]

الباب الأول: فيما يتعلق بالسموات والأرضين وفيه فصول:

الفصل الأول: فى بيان عدد السموات والأرضين وبيان المسافة بين كل اثنين منها.

الفصل الثاني: فى بيان الثخن والكثافة.

الفصل الثالث: في بيان المواد للسماء.

الباب الثاني: فيما يتعلق بالعرش والكرسي واللوح والقلم وفيه فصلان:

الفصل الأول: في بيان وجود العرش والكرسي وبيان عظمه ومن أي شيء خلق ولأجل أي شيء خلق و بيان حملته و موضعه وبيان سيد السموات.

الفصل الثاني: في بيان اللوح والقلم.

الباب الثالث: فيما يتعلق ببعض عجائب السماء ومكان الجنة ومكان النار وبيان درجات الجنة ومستقر الأرواح ومستقر الشمس وفيه فصلان:

الفصل الأول: في بيان العمود من النور وبيان المعمور وبيان سدرة المنتهى البحر المسجور[456] وبيان الجنة والنار وبيان درجات الجنة وذكر البعض الآخر[457].

الفصل الثاني: في بيان مستقر الأرواح بعد الموت وحال النوم ومستقر الشمس بعد الغروب

الباب الرابع: فيما يتعلق بالأشكال وبجبل قاف وفيه فصول:

446شرح المشارق و شرح الصدور (المسمى شرح الصدور بشرح حال الموتى والقبور)؛ عبد الرحمن ابن أبي بكر جلال الدين السيوطي (ت. 911ه) دار المعرفة ،لبنان1417ه. ق- المشارق، م ك- و الكتاب المسمى.

447شرح العقائد (المسمى شرح العقائد النسفية)؛ الشيخ سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني(ت 795ه) فضيلة ،إسطنبول 2015م.

448الشفاء (المسمى الشفا بتعريف حقوق المصطفى صلى الله عليه وسلم)؛ العلامة القاضيإبي الفضل عياض بن موسى اليحصبي (ت544ه) جائزة دبي الدولة للقرآن الكريم ،دبي ، 1434 ه . ق- الشفاء

449خلاصة الفتاوى، لطاهر بن أحمد بن عبد الرشيد البخاري، (ت 542ه) المكتبة الأزهرية خاص ،مصر 1950م.

450الكتب (المسمى بفتاوى الكبرى)؛ تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام بن عبد الله بن ابي القاسم بن محمد ابن تيمية الحراني (ت728ه) دار الكتب العلمية ،بيروت 1408ه.ق:لا يوجد

451كتاب تعليم المتعلم طريق التعليم للبرهان الإسلام الزرنوجي ، المكتبة الإسلامية ،1401ه.

452ق: لايوجد.

453م:الواية.

454ق:شارق.

455ك- وجعلته تهفة من نشر العدل.......وغليه التوكل في جميع الأعمال.

456م: مسجور.

457ق: بعض العجائب.

الفصل الأول: في بيان كون السماء خيمية.(308a)

الفصل الثاني: في بيان هيئة جبل قاف.

الفصل الثالث: في بيان الكون الأرض بسيطة و بيان بعض متعلقاتها.

الفصل الرابع :في بيان العجائب الأرض من فوقها و تحتها و بيان أي الأرض أشرف و بيان مستقرها.

الفصل الخامس:في بيان الصخرة المذكورة في القرآن العظيم.

الباب الخامس: فيما يتعلق بأحوال الشمس والقمر والكواكب وكائنات الجو من الرياح والأمطار وغيرها وفيه فصول:

الفصل الأول: في بيان بعض أحوال الشمس والقمر.

الفصل الثاني: في بيان الخسوف والهلال والليل والنهار وبيان أن كواكب ليس بشيء منها ملاصقا[458] بالسماء

الفصل الثالث: في كائنات الجو[459] من الرياح والأمطار والقوس والبرق والصاعقة.

الباب السادس: فيما يتعلق بعلم النجوم وفيه فصلان:

الفصل الأول: فيما يتعلق بكراهة النظر في النجوم.

الفصل الثاني: في تفصيل ما قيل في هذا.

الباب الخاتمة: فيما يتعلق بالمعراج.

الباب الأول

في بيان عدد السموات والأرضين و بيان المسافة بين كل اثنين منها وبيان الثخانة والمواد وفيه فصول:

الفصل الأول: في بيان عدد السموات والأرضين ومسافة

قال العلامة جلال الدين السيوطي في كتابه المسمى بالهيئة علي طريق أهل السنة(308) والجماعة أخرج الترمذي و ابن مردويه[460] وأبو الشيخ[461] عن أبي هريرة رضي الله عنه قال:كنا جلوسا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم فمرت سحابة فقال الرسول عليه السلام: 'أتدرون ما هذه؟' قالوا: الله ورسوله أعلم. قال عليه السلام[462]:' هذه الغيابة هذه روايا الارض يسوقها الله تعالى إلى أهل بلد لا يعبدونه ولا يشكرونه[463]، هل تدرون ما فوق ذلك؟': قالوا: الله ورسوله أعلم. قال عليه السلام[464]:' فإن فوق ذلك[465] موجا مكفوفا وسقفا محفوظا. هل تدرون ما فوق

---

[458]ق، ك: لاصقا.
[459]م، ك : المراد من الجو ما بين السماء والأرض.
[460] ق+ مردوية.
[461]ق+ وهو ابن حبان.
[462]ق- عليه السلام.
[463]ق- لا يشكرونه.
[464]ق:عم.
[465]ق - قالوا الله ورسوله أعلم قال عليه السلام، صح هامش.

ذلك'؟ قالوا: الله تعالى ورسوله أعلم. قال عليه السلام[466]؟' فإن فوق ذلك سماء'[467]. ' هل تدرون ما فوق ذلك'؟ قالوا: الله تعالى ورسوله أعلم. قال عليه السلام:[468]' فإن فوق ذلك سماء أخرى، هل تدرون ما بينهما؟' قالوا: الله تعالى ورسوله أعلم. قال عليه السلام[469] :' ما بينهما مسيرة خمسمائة عام حتى عدّ سبع سموات بين كل سمائين مسيرة خمسمائة عام'. ثم قال: 'هل تدرون ما فوق ذلك'[470]؟ قالوا: الله تعالى ورسوله أعلم. قال عليه السلام[471]: 'فإن فوق ذلك العرش، فهل تدرون كم بينهما؟' قالوا: الله تعالى ورسوله أعلم. قال عليه السلام[472]: 'فإن بين ذلك كما بين السمائين' أو كما قال[473]. ثم قال:[474] 'ما هذه'؟ قالوا: الله تعالى ورسوله أعلم. قال عليه السلام[475]: 'هذه أرض'. 'هل تدرون ما تحتها؟' قالوا: الله تعالى ورسوله أعلم. قال عليه السلام[476]:' أرض أخرى وبينهما مسيرة خمسمائة عام حتى عدّ سبع أرضين كل أرضين مسيرة خمسمائة عام'.[477](309a)

و أخرج عبد الرزاق عبد الله ابن حميد و ابن جرير و ابن أبي حاتم و أبو الشيخ عن مجاهد خلق الله تعالى الأرض قبل السماء فلما خلقت ثار منها دخان، فذلك قوله تعالى: {ثم استوى إلى السماء وهي دخان}[478] {فسواهن[479] سبع سموات}[480] بعضهن فوق بعض وسبع أرضين[481] بعضهن تحت بعض[482]،[483] انتهى ما نقله السيوطي.

قال الشيخ ابن كثير: في تفسير قوله تعالى: {هو الأول والآخر}[484] الآية، وروى الترمذي بسنده عن أبي هريرة بينما نبي الله جالس وأصحابه إذا أتى عليهم سحاب، فقال النبي عليه السلام:' أتدرون ما هذا' قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: هذه الغياب هذه روايا الأرض يسوقه الله تعالى إلى قوم لا يشكرونه ولايدعونه' ثم قال[485]:' أتدرون ما فوقكم'؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال عليه السلام:' فإنها أرفع سقف محفوظ وموج مكفوف هل تدرون كم بينكم وبينها'؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال عليه السلام:'بينكم وبينها خمسمائة سنة' ثم قال: 'هل تدرون ما فوق ذلك'؟ :قالوا: الله ورسوله أعلم قال: 'فإن فوق ذلك سماء بُعدُ ما بينهما مسيرة خمسمائة سنة' قال: 'هل تدرون ما فوق ذلك'؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال عليه السلام: 'فإن فوق ذلك العرش وبينه وبين السماء مثل بُعد ما بين السمائين. قال: 'هل تدرون ما الذي تحتكم'؟ قالوا: الله ورسوله أعلم .قال عليه السلام و آله:' فإنها الأرض' ثم قال (309)عليه السلام: 'هل تدرون ما الذي تحت ذلك'؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال رسول الله صلى الله عليه و سلم:'فإن تحتها أرضا أخرى بينهما مسيرة خمسمائة سنة حتى عدّ سبع أرضين بين كل أرضين مسيرة خمسمائة سنة'.[486]

---

[466]ق: عم
[467]ق+اخرى.
[468]ق: عم
[469]ق: عم.
[470]ق+ العرش.
[471]ق: عم.
[472]ق: عم.
[473]م + هذا شك الراوي و في هامش ك: شك من الراوي اي كما قال وهو بينهما مسيرة خمسمائة عام.
[474]ق+ هل تدرون .
[475]ق- عليه السلام.
[476]ق: عم.
[477]العظمة لأبي الشيخ الأصبهاني،560/2؛

[478][فصلت، 11/41].
[479]اي خلقهن.في هامش م :
[480][بقرة، 29/2].
[481]ق+{ مقداره خمسين الف سنة} الآية [المعارج،4/70]
[482]ق- بعضهن تحت بعض.
[483]كتاب التوحيد وإثبات صفات الرب عز وجل لإبن خزيمة،888/2.
[484][حديد، 3/57].
[485]م ق ك – عليه السلام.
[486]تفسير ابن كثير،7/7؛ سنن الترمذي، ومن سورة الحديد57 .

و قال الشيخ ابن كثير[487]:في تفسير قوله تعالى: {ومن الأرض مثلهن}[488]اى سبعا أيضا كما في الصحيحين ‘من ظلم قدر شبر من الأرض طوقه الله تعالى سبع أرضين’[489] ‘و من حمل ذلك على سبعة أقاليم فقد أبعد النجعة و أغرق في النزع’ و خالف القرآن والحديث بلا مستند انتهى ما نقله.[490]

قال القاضي الصنهاجي[491]: النظر الثاني في عدد الأرضين هي سبع بالكتاب والسنة؛ أما الكتاب، فقوله تعالى: {خلق سبع سموات ومن الأرض مثلهن}[492] قال وهب[493] خلق الله تعالى الأرضين سبعا بعضها فوق بعض أما السنة ففي صحيح مسلم عن سعيد بن زيد أن رسول الله عليه السلام قال ‘من اقتطع شبرا من الأرض ظلما طوقه الله تعالى إياه من سبع أرضين’[494] وفي صحيح البخاري‘خسف به[495]يوم القيامة إلى سبع أرضين’[496] انتهى ما نقله[497] القاضي.

الفصل الثاني في بيان ثخن السماء و كثف الأرض.

قال العلامة السيوطي في كتاب الهيئة على طريق أهل[498] السنة والجماعة أخرج ابن راهويه في مسنده والبزار بسند صحيح وأبو الشيخ عن أبي ذر رضي الله عنه قال: قال رسول الله عليه السلام:‘ ما بين السما ء والأرض مسيرة (310a) خمسمائة عام وغلظ كل سماء مسيرة خمسمائة عام وما بين السماء التى تليها مسيرة خمسمائة عام كذا إلى السماء السابعة والأرضون مثل ذلك وما بين السماء السابعة إلى العرش مثل ذلك. وأخرج أبو الشيخ عن أبي الدرداء[499] قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:‘ كثف الأرض مسيرة خمسمائة عام و كثف الثانية مثل ذلك و ما بين كل أرضين مثل ذلك’[500] انتهى ما نقله السيوطي.

قال الشيخ عماد الدين ابن كثير: في تفسير سورة المعارج وروى ابن أبي حاتم بإسناده عن ابن عباس رضي الله عنه قال: غلظ كل أرض خمسمائة عام وبين كل أرض إلى الأرض خمسمائة عام فذلك أربعة عشر الف عام وبين السماء السابعة وبين العرش مسيرة ستة وثلاثين ألف عام فذلك قوله تعالى:{في يوم كان مقداره خمسين ألف سنة}[501] انتهى ما نقله الشيخ.[502]

الفصل الثالث: في بيان السماء من أى شيء خلقت و بيان أنّ قضاء الله وأمره هل يجري فيها[503]:

قال العلامة السيوطي أخرج ابن أبي حاتم وأبو الشيخ عن ابن عباس قال: قال رجل: يا رسول الله ما هذه السماء؟ قال[504] :‘هذا موج مكفوف عنكم’[505] و أخرج ابن أبي زمنين[506] في أصول السنة بسنده عن سلمان

---

[487]ك- ابن كثير.
[488][الطلاق،12/65]
[489]صحيح مسلم، باب تحريم الظلم وغصب الأرض وغيرها 1612.
[490]تفسير ابن كثير،178/8.
[491]كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي (المسمى كنز الأسرار و لواقح الأفكار)؛ محمد بن سعيد بن عمر بن سعيد الصنهاجي أبو عبد الله المغربي (ت. 795ه)
[492][الطلاق،12/65]
[493]في هامش م: اي التابعين.
[494]صحيح مسلم، باب تحريم الظلم وغصب الأرض وغيرها 1612.
[495]ك: في.
[496]صحيح البخاري،ما جاء في سبع أرضين
[497]ك: قال؛ كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 61/أ.
[498]ك- أهل.
[499]م ك :رضي الله عنه.
[500]مسند البزار،عن أبي ذر رضي الله عنه 460/9.
[501]المعارج، 4/70 ، تفسير ابن كثير ط العلمية 236/8.
[502]ق- جزء من أجزاء الفصل الأول والفصل الثاني.
[503]ق: في بيان السموات من أي شيء خلقت وفي هذا الفصل قد تبدل مكان الأحاديث.
[504]م ك- عليه السلام و ق: عم
[505]تفسير ابن كثير ط العلمية 299/5.
[506]ك: دمتين.

الفارسي رضي الله عنه قال: هذه السماء بحر ماء يطفح[507] فيه الدواب مثل ما في بحركم هذا ومن ذلك لبحر (310b) أغرق الله تعالى قوم نوح وهو ما سكنه الله للعذاب و ينزله قبل يوم القيامة فيغرق به ما يشاء.[508]

و أخرج أبو الشيخ عن أبي مالك الغفاري قال: سألت عن ابن عباس فقلت: يتنزل الأرض القفر[509] فنمطر من الليل فنصبح من الغد ضفادع[510] حضر فقال ابن عباس: إنّ هذه الدنيا إلى التى تليها ماء مطبّقا يجري فيه من الدواب مثل ما فيه ماؤكم هذا.[511][512]و أخرج ابن رهويه في مسنده والطبراني في الأوسط وابن المنذر وابن أبي حاتم أبو الشيخ عن الربيع ابن انس قال: سماء الدنيا موج مكفوف والثانية مرمرة بيضاء والثالثة حديدة والرابعة نحاس والخامسة فضة والسادسة ذهب والسابعة ياقوتة حمراء زاد ابن أبي حاتم ما فوق ذلك صحارى من نور ولا يعلم فوق ذلك إلاّ الله تعالى وملك مؤكل بالحجب يقال له ميطاطروش[513] انتهى ما نقله السيوطي.

قال الإمام البغوي: في تفسير سورة الملك وروى عن كعب أنّه قال: سماء الدنيا موج مكفوف والثانية مرمرة بيضاء والثالثة حديدة والرابعة صفر وقيل نحاس والخامسة فضة والسادسة ذهب والسابعة ياقوتة حمراء وبين السماء السابعة إلى الحجب السابعة صحارى من نور[514] وقال: في تفسير قوله تعالى:{ومن الارض مثلهن}في العدد {وينزل الامر بينهن}[515] بالوحي من السماء السابعة إلى الأرض السفلى[516] (311a) وقال قتادة: في كل أرض من أرضه وسماء من سمائه وخلق من خلقه وأمر من أمره وقضاء من قضائه[517] انتهى [518].

الباب الثاني في وجود[519] العرش والكرسي واللوح والقلم وفيه فصلان:

الفصل الأول: في وجود العرش وبيان عظمه وقدر عظمه وبيان حملته ومن أي شيء خلق وبيان الكرسي [520]وموضعه وبيان سيد السموات:

قال صاحب الوسيط: في تفسير قوله تعالى:{ وكان عرشه على الماء}[521] يعني قبل أن خلق السماء والأرض. قيل : لابن عباس، على أي شيء كان الماء[522] والماء غير القارّ أعظم الإعتبار لأهل الأفكار انتهى ما نقله.

قال القاضي الصنهاجي: أما وجود العرش فيدل عليه الكتاب والسنة و إجماع الأمة: أما الكتاب؛ فقال الله تعالى:{الذين يحملون العرش ومن حوله}[523] وقال:{ذو العرش المجيد}[524] وقال:{ثم استوى على العرش}[525] وأما السنة؛ فأحاديث منها: حديث البخاري عن عمران بن حصين عن النبي عليه السلام أنّه قال:' كان الله ولم

---

[507]و في هامش،ك: يجري.
[508]أصول السنة لابن أبي زَمَنِين المالكي،في الإيمان بالكرسي 103/1.
[509]و في هامش ك: أي الأرض الخالي عن النباتات.
[510]و في هامش ك: قربغى.
[511]العظمة لأبِي الشيخ الأصبهاني ،ذكر المطر ونزوله 1271/4.

[512]ق+ قال الإمام جلال الدين السيوطي.
[513]الدر المنثور لجلال الدين السيوطي 109/1.
[514]تفسير البغوي في سورة الملك(67 /3-7) 125/5 .
[515]الطلاق،12/65
[516]تفسير البغوي في سورة الطلاق (12-8/65) 114/5.
[517]تفسير البغوي في سورة التحريم(1/66) 115/5.
[518]ك+ ما نقله البغوي.
[519]ك- وجود، ق: فيما يتعلق بالعرش.
[520]ق+ وسعته و حملته.
[521][هود،7/11]
[522]ق ك+ قال علي: مبن الريح وفي وقوف العرش علي الماء.
[523][مؤمن،7/40]
[524][بروج،15/87]
[525][أعراف،54/7

يكن شيء قبله وكان عرشه على الماء ثم خلق السموات والأرض وكتب في الذكر[526] كل شيء'[527]ومنها: حديث الترمذي عن أبي ذر ابن عقيلي قال: قلت يا رسول الله أين كان ربّنا قبل أن يخلق خلقه قال:'كان في عماء ما تحته هواء وما فوقه هواء وخلق عرشه على الماء (311b) ومعنى العماء ليس معه شيء'[528] حكاه الترمذي. ومنها: حديث أبي داود عن جابر أنّ النبي عليه السلام قال: 'أُذن لي أن أحدث عن ملك من ملائكة الله تعالى من حملة العرش ما بين شحمة أذنه إلى عانقه مسيرة سبعمائة سنة'[529] قال عبد الله بن سلام: قال النبي صلى الله عليه وسلم:'يا ابن سلام! إنّ الله تعالى عز وجل يقول:{ذو الجلال والاكرام}[530] فأما الإكرام فقد عرف فما[531] الجلال' قال: يا نبي الله إنّا نجد في الكتب إنها الجنة المحيطة بالعرش، قال:فكم بينها وبين الجنان التى يسكنها الله تعالى عباده، قال:'قدر سبعمائة سنة'[532].

و قال ابن عطية: في الملائكة الحاملين للعرش والذين حول العرش هؤلاء أفضل الملائكة[533] وعن ابن عباس قال: قال رسول الله عليه السلام:'لا تفكروا في عظمة الله و لكن تفكروا فيما خلق الله تعالى من الملائكة فإنّ خلقا من الملائكة يقال له إسرافيل زاوية من زوايا العرش على كاهله[534] وقدماه في الأرض السفلى وقد خرق رأسه سبع سموات وأنّه ليتضال[535] من عظمة الله كأنه[536] الوصع[537]'[538].

عن كعب الأحبار أنّه قال: لما خلق الله تعالى العرش قال العرش: لن يخلق الله خلقا أعظم مني فاهتزّ فطوّقه بحية وللحية سبعون ألف جناح وفي الجناح سبعون ألف ريشة وفي كل ريشة سبعون ألف وجه وفي كل وجه سبعون ألف لسان يخرج من أفواهها في كل يوم (312a) من التسبيح عدد القطرة المطر وعدد ورق الشجر وعدد الحصى والثرى[539] وعدد ايام الدنيا وعدد الملائكة أجمعين. فطوّقت[540] الحية بالعرش فالعرش إلى نصف الحية[541] وقال ابن عباس: لما خلق الله تعالى حملة العرش قال لهم:'احملوا عرشي' فلم يطيقوا فخلق مع كل ملك منهم من أعوانهم مثل جنود سبع سموات وسبع أرضين وما في الأرض من عدد الحصى والثرى فقال:'احملوا عرشي' فلم يطيقوا فقال: 'قولوا لا حول ولا قوة الاّ بالله العلي العظيم' فقالوا ها فاستقلّوا بعرش ربنا فنفذت أقدامهم في الارض السابعة فلم تستقر فكُتب في قدم كل ملك منهم اسم من اسمائه فاستقرّت أقدامهم[542] وأما قدر غلظه ففي حديث الترمذي وأبي داود من عباس ابن عبد المطلب عن رسول الله صلى الله عليه وسلم 'إن ما بين أسفل العرش وأعلاه مثل ما بين السماء إلى السماء'[543] انتهى ما نقله القاضي.

---

[526]و في هامش م: اي اللوح الحفوظ.
[527]صحيح البخاري باب {و كان عرشه على الماء }(هود 7) 7418.
[528]سنن الترمذي ت بشار، باب ومن سورة هود 3109.
[529]سنن أبي داود ، باب في الجهمية 4727.
[530][الرحمن،27/55]
[531]م: فيما.
[532]و في هامش م:قال فنزل جبريل بتصويره ،ق ك+ قال القاضي :فنزل جبريل عليه السلام بتصديقه، لم أجد.
[533]انظر: تفسير ابن عطية [سورة غافر40/6-9] 547/4.
[534]و في هامش م: أي كتفه.
[535]و في هامش م: أي يكون صغيرا.
[536]و في هامش ك: رجل ضئل الجسم إذا كان صغير الجسم.
[537]و في هامش م ق: الوصع أضعف من العصفورمعجم الصحاح.
[538]انظر:العظمة لأبِي الشيخ الأصبهاني، ذكر حجب ربنا تبارك و تعالى 697/2.
[539]و في هامش ك: أي التراب.
[540]ك: توب أي دارت، ق: فالتوت.
[541]انظر : تفسير القرطبي [سورة غافر40/5-9] 295/15.
[542]تفسير الثعلبي [سورة غافر 40/1-12] 266/8 انظر: روح البيان لإسماعيل حقي بن مصطفى الإستانبولي الحنفي الخلوتي [سورة غافر40/7] 155/8.
[543] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي13/أ -16/ب.

قال الإمام محمد ابن محمود السمرقندي: قوله تعالى[544]: {الذين يحملون العرش}[545] قال ابن عباس: إنّ حملة العرش أرجلهم في الأرض السفلى ورؤسهم قد خرقت العرش وهم خشوع لا يرفعون طرفهم[546]. وعن جعفر بن محمد عن أبيه عن جدّه أن الله تعالى لماّ نظر إلى الجوهرة جمدت فصارت جوهرة حمراء إليها ثانية فذابت وارتعدت[547] من خوف ربها ثم نظر إليها ثالثة (312b) فصارت ماء ثم نظر إليها رابعة فجمد نصفها فخلق من النصف العرش ومن النصف الماء ثم تركها على حالها فمن ثمة ترعد إلى يوم القيامة[548] انتهى ما نقله الإمام.

قال الإمام القرطبي: في التفسير وأقاويل أهل التفسير على إنّ العرش هو السرير وإنه جسم مجسم خلقه الله تعالى وأمر ملائكته بحمله وتعبدهم بتعظيمه والطواف به كما خلق بيتا في الأرض وأمر بالطّواف به واستقباله.[549]

ذكر[550] ابن عساكر في تاريخه عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال: قال رسول الله عليه السلام:'الكرسي لؤلؤ والقلم لؤلؤ وطول القلم سبعمائة سنة وطول الكرسي- حيث لا يعلم العالمون وأرباب الإلحاد- يحملونهما على عظم الملك و جلالة السلطان وينكرون العرش والكرسي وليس شيأ وأهل الحق يجيزونهما إذ في قدرة الله تعالى متسع[551] فيجب الإيمان بذلك'[552].

و قال أبو موسى الأشعاري الكرسي وموضع القدمين وله أطيط كأطيط الرحل، قال البيهاقي: قد روينا في هذا ايضا عن ابن عباس وذكرنا أنّ معناه فيما يرى أنّه موضع من العرش موضع القدمين من السرير وليس فيه اثبات المكان لله تعالى عن ذلك علوا كبيرا [553]وقال ابن عطية: في قول أبي موسى الأشعري الكرسي موضع القدمين يريد هو من عرش الرحمن كموضع القدمين في (313a) أسرّة الملوك فهو مخلوق عظيم بين يدي العرش لنسبته إليه كنسبة موضع القدم إلى سرير الملك و الذى يقتضيه الأحاديث أنّ الكرسي مخلوق بين يدي العرش والعرش أعظم منه[554]. وقال مجاهد: ما السموات والأرض في الكرسي إلا بمنزلة خلقات ملقات[555] في أرض فلاة[556] انتهى كلام قرطبي.

قال الإمام القشيري: جاء في بعض الأخبار؛ أنّ ملكا من الملائكة قال: يا رب إني أريد أن أرى العرش فخلق له ثلاثين ألف جناح وطار بها ثلاثين ألف سنة فقال الله:'هل بلغت إلى أعلى العرش' فقال: يا رب لم اقطع بُعد عشر قائمة العرش واستأذنه أن يعود إلى مكانه[557] و قال: في تفسير {ذو العرش}[558] يقال العرش الذى هو قبلة الدعاء خلقه أرفع المخلوقات وأعظمها جثة[559] وعن علي رضي الله عنه أنّ الذين يحملون الكرسي أربعة أملاك، لكل ملك أربعة وجوه أقدامهم في الصخرة التى تحت الأرض السابعة السفلى مسيرة خمسمائة عام، ملك

---

[544]ق: تبارك

[545][مؤمن،7/40]

[546]لم أجد فيه، انظر: مفاتيح الغيب لفخر الدين الرازي [سورة غافر،40/7-9] 487/27.

[547]و في هامش م: أي تتردى.

[548]انظر: روح البيان لإسماعيل حقي بن مصطفى الإستانبولي الحنفي الخلوتي،[سورة الأنبياء 30/21] 471/5، لم أجد في تفسير السمرقندي.

[549]تفسير القرطبي،[سورة غافر،40/7-9] 294/15.

[550]ك- ذكر .

[551]ك: اتسع.

[552]العظمة لأبِي الشيخ الأصبهاني، ذكر حجب تعالى و تبارك 707/2.

[553]الأسماء والصفات للبيهقي، باب ما جاء في العرش و الكرسي قال الله عز و جل(859.) 296/2، العظمة لأبِي الشيخ الأصبهاني، ذكر عرش الرب تبارك و تعالى و كرسيه 627/2.

[554]انظر: تفسير ابن عطية [سورة البقرة،255/2]،342/1.

[555]ق: خلقة ملقاة.

[556]تفسير القرطبي [سورة البقرة،255/2]،278/3.

[557]لم أجد.

[558][البروج ،15/85]

[559]تفسير القشيري [سورة غافر 15/40]،300/3.

على صورة سيد البشر آدم عليه السلام وهو يسأل الله تعالى للآ دميين المطر والرزق من السنة إلى السنة وملك على صورة سيد الأنعام وهو الثور وهو يسأل الله تعالى للأنعام الرزق من السنة إلى السنة وعلى جهة غضاضة[560] منذ عبد العجل من دون الله تعالى وملك على صورة سيد السباع وهو الأسد يسأل الله تعالى الرزق (313b) للسباع من السنة إلى السنة وملك على صورة سيد الطير وهو النسر[561] وهو يسأل الله تعالى الرزق للطير من السنة إلى السنة[562] انتهى كلام القشيري[563].

قال الإمام أبو الليث السمرقندي: في قوله تعالى:{ثم استوى على العرش}[564] قال بعضهم: هذا من المتشابهات الذى لا يعلم تأويله الاّ الله و ذكر عن يزيد بن مروان أنّه سئل عن تأويله فقال: تأويله الايمان به وذكر أنّ رجلا دخل على مالك بن أنس فسأله عن قوله تعالى:{الرحمن على العرش استوى}[565] فقال: الايمان به واجب و السؤال عنه بدعة و ما أراك الاّ ضالاّ[566] فأخرجوه و ذكر محمد بن جعفر نحو هذا وذكر أنّ أوّل شيء خلق الله تعالى القلم ثم اللوح فأمر القلم بأن يكتب في اللّوح ما هو كائن إلى يوم القيامة ثم خلق ما شاء ثم خلق العرش ثم حملة العرش ثم السموات و الأرض وإنما خلق العرش[567] لأجل عباده ليعلموا إلى أين يتوجهون في العبادة[568] انتهى ما نقله السمرقندي.

قال الإمام الثعلبي: في قوله تعالى:{ويحمل عرش ربك}[569] عن علي بن حسين رضي الله عنه أنّه قال: أنّ الله تعالى خلق العرش[570] من ألوان مختلفة من ذلك نور اخضر ومنه اخضِرت الخضرة ونور أصفر ومنه أصفرت الصفرة ونور أحمر ومنه أحمرت الحمرة ونور أبيض فمنه نور الأنوار ومنه ضوء النهار ثم جعل سبعين ألف ألف طبق ليس من ذلك طبق إلا يسبح الله تعالى ويحمده ويقدسه بأصوات مختلفة (314a) لو أذن الله تعالى أن يستمع ذلك تهددت[571] الجبال والقصور والخسف البحار[572] وقال: في قوله تعالى:{وإن من شيء إلا عندنا خزائنه}[573] حدثنا عن جعفر بن محمد عن أبيه عن جده أنّه قال: في العرش مثال ما خلق الله تعالى في البر والبحر[574] و هو تأويل قوله تعالى:{و إن من شيء الاّ عندنا خزائنه}[575] و في الخبر أنّ الله تعالى أمر جميع الملائكة أن يغدوا ويروحوا بالسلام على حملة العرش تعظيما لهم على سائر الملائكة[576]، انتهى ما نقله الثعلبي.

قال الإمام البغوي: في تفسير {وسع كرسيه}[577] و قال أبو هريرة رضي الله عنه: الكرسي[578] موضع إمام العرش ومعنى وسع أي سعته مثل سعة السموات والأرض[579] وقال علي رضي الله عنه ومقاتل: كل قائمة من الكرسي طولها مثل السموات السبع والأرضين السبع وهو بين يدي العرش[580]، انتهى كلامه.

---

[560]و في هامش م : غضاضة؛ كف النظر ونقص.
[561]و في هامش م : أي كركس قوشو.
[562]تفسير القرطبي[سورة الرحمن 55/29-30]، 166/17.
[563]ق- ملك على صورة.........للطير من السنة الى السنة.
[564]ا[لأعراف، 54 /7]
[565][طه،5/20]
[566]تفسير السمرقندي،[سورة الاعراف 54/7]،520/1.
[567]وفي هامش،م ، ق ك+ الى أين يتوجهون في دعائهم لكيلا يتحيروا في الدعاءكما خلق الكعبة.
[568]تفسير السمرقندي،[سورة الاعراف 54/7]،521/1.
[569][الحاقة، 69/]17
[570]ق ك + ،و في هامش، م: لم يخلق قبله إلا ثلاثة أشياء؛ الهواء والنور والقلم.
[571]ق: لهددت ،ك: لهدمت.
[572]تفسير الثعلبي [سورة الحاقة 69/18-52]،29/10.
[573][الحجر، 21/15]
[574]تفسير الثعلبي [سورة الحجر 27/22]،336/5.
[575][الحجر، 21/15]
[576]تفسير الثعلبي [سورة غافر 40/1-12]،267/8.
[577]ق: { وسع كرسيه السموات}،[البقرة،255/2]
[578]ق-.
[579]مختصر تفسير البغوي[سورة البقرة255/2]،99/1.
[580]ام أجده.

قال العلاّمة السيوطي: أخرج ابن جرير وابن مردوية وأبو الشيخ وعن أبي ذر قال: قال رسول الله عليه السلام : 'يا أبا ذر ما السموات السبع في الكرسي إلاّ كحلقة ملقاة في الارض الفلاة وفضل العرش على الكرسي كفضل الفلاة على تلك الحلقة'[581] و أخرج أبو الشيخ عن حماد قال: خلق الله تعالى العرش من زمردة خضراء و خلق له أربعة قوائم من ياقوتة حمراء و خلق له ألف لسان وخلق في الأرض ألف أمة كل أمة يسبح الله بلسان من ألسَنِ العرش[582]. (314b)

وأخرج أبو الشيخ عن طريق مجاهد عن ابن عمرو ومن طريق آخر عن مجاهد قال: إن بين العرش وبين الملائكة سبعين ألف[583] حجاب من نور وحجاب من ظلمة.[584]

وأخرج أبو الشيخ عن ابن عمر رضي الله عنه أنّه قال: خلق الله تعالى أربعة أشياء بيده[585] آدم عليه السلام والعرش والقلم وجنة عدن[586] وقال: لسائر الخلق كن فكان[587]. وأخرج أبو الشيخ عن عثمان بن سعيد الدارمي في الرد على الجهمية عن ابن عباس قال: سيد السموات التى فيها العرش[588]، انتهى ما نقله السيوطي.

الفصل الثاني: في بيان اللّوح والقلم:

قال الإمام القشيري: في تفسير ان اللّوح المحفوظ خُلق من درة بيضاء و دفتاه[589] ياقوتة حمراء وعرضها بين السماء والأرض وأعلاه يتعلق بالعرش وأسفله في حجر[590] ملك كريم والقرآن الذى هو في اللّوح المحفوظ كذلك في قلوب المؤمنين قال الله تعالى: {بل هو آيات بينات في صدور الذين أوتوا العلم}[591]،[592] انتهى كلامه.

قال الإمام البغوي: أخبرني مقاتل وابن جريح عن مجاهد عن ابن عباس قال: إنّ في الصدور اللّوح لا اله الاّ الله وحده دينه الاسلام ومحمد عبده ورسوله فمن آمن بالله عز وجل وصدق بوعده واتّبع رسله أُدخله الجنة واللّوح من درة بيضاء طوله ما بين السماء وأرضه ما بين الشرق (315a) إلى الغرب[593] وحافتاه[594] من الدرّ والياقوت ودفتاه ياقوتة حمراء وقلمه نور وكتابه نور معقود بالعرش وأصله في حجر ملك[595]. قال مقاتل: اللّوح المحفوظ عن يمين العرش[596]، انتهى كلامه.

قال الإمام العلاّمة عثمان ابن سعيد الدارمي: في قوله تعالى: {وعنده أم الكتاب}[597] وروي عن ابن جرير عن عطاء عن ابن عباس قال: إن الله تعالى خلق لوحا محفوظا مسيرة خمسمائة عام من درة بيضاء لها دفتان من

---

[581]حلية الأولياء وطبقات الأصفياء لأبي نعيم الإصبهاني،مواعظه 66/1، الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان ذكرالاستحباب للمرء أن يكون له من كل خير77/2.

[582]الدر المنثور لجلال الدين السيوطي الباب: 4،335/129، العظمة لأبِي الشيخ الأصبهاني ذكر عرش الرب تبارك و تعالى و كرسيه 645/2.

[583]. ك+حجاب

[584]انظر:المعجم لأبي يعلى الموصلي، باب الألف 90/1 ، الدر المنثور لجلال الدين السيوطي باب:59 ،515/5 ،ق- حديث.

[585]و في هامش م: يعني وجه التعظيم والتكريم.

[586]المستدرك على الصحيحين للحاكم تفسير سورة الأعراف بسم الله الرحمن الرحيم 349/2، العظمة لأبِي الشيخ الأصبهاني ذكر عرش الرب تبارك وتعالى وكرسيه،578/2.

[587]انظر:العظمة لأبِي الشيخ الأصبهاني ذكر عرش الرب تبارك وتعالى وكرسيه،578/2.

[588]الدر المنثور لجلال الدين السيوطي الباب:29 ،109/1.

[589]و في هامش م :جلد.

[590]و في هامش م: قصور.

[591][العنكبوت،49/29]

[592]تفسير القشيري،[سورة البروج 85/14-22]،713/3.

[593]ك ق: بين المشرق والمغرب.

[594]و في هامش م، ك :كنار.

[595]انظر:المستدرك على الصحيحين للحاكم ،تفسير سورة الرحمن، 3771 ، 516/2.

[596]تفسير البغوي، [سورة الطارق 86/3-9]238/5.

[597][رعد، 39/13]

ياقوتة نور الله تعالى فيه ثلاثمائة وستين لحظة[598] {يمحو الله ما يشاء ويثبت وعنده أم الكتاب}[599]،[600] انتهى ما نقله.

قال الشيخ ابن كثير: في التفسير وروى الطبراني بإسناده عن ابن عباس رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: 'إن الله تعالى خلق لوحا محفوظا من درة بيضاء، صفحاتها من ياقوتة حمراء، قلمه نور وكتابه نور لله تعالى فيه كل يوم ستون وثلاثمائة لحظة يخلق ويرزق ويحيي ويميت ويفعل وما يشاء'[601] وقال: في قوله تعالى:{ن والقلم}[602] روى ابن جرير عن ابن عباس رضي الله عنه قال: أوّل ما خلق الله تعالى عز و جل القلم فقال: له أُكتب فكتب ما هو كائن الى يوم القيامة[603] الساعة،[604] انتهى ما نقله.

قال القاضي الصنهاجي وعن النبي عليه السلام أنّه قال:' كان الله تعالى ولا شيء (315b) معه ثم خلق اللوح وأثبت فيه جميع أحوال الخلق إلى تمام القيامة[605]' و في الترمذي عن أبي بن كعب رضي الله عنه قال: سمعت رسول الله عليه السلام يقول: 'أوّل ما خلق الله تعالى القلم فقال له اكتب فجرى بما هو كائن إلى الأبد'[606] وخرج نحوه البزّار عن عبادة بن الصامت[607] انتهى ما نقله[608].

قال الامام الثعلبي: في سورة الجاثية قال ابن عمر: قال النبي عليه السلام: 'أوّل شيء خلق الله تعالى القلم من نور طوله خمسمائة عام فقال: للقلم اِجْرِ فجرى بما هو كائن إلى يوم القيامة من عمل بَرّها وفاجرها ورطبها ويابسها'[609].

الباب الثالث في بعض عجائب السماء ومكان الجنة والنار و مستقر الأرواح ومستقر الشمس وفيه فصلان:

الفصل الأول: في بيان عمود من نور والبيت المعمور وسدرة المنتهى والبحر المسجور وبيان مكان الجنة والنار وبعض العجائب.

قال العلامة جلال الدين السيوطي: و أخرج الحاكم وصححه عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: جاء رجل إلى رسول الله عليه السلام فقال: يا نبي الله رأيت الجنة عرضها السموات والأرض فأين النار، قال:' رأيت الليل الذى قد التبس كل شيء فأين جُعل النهار' قال الرجل: الله تعالى أعلم، قال النبي عليه السلام: 'و كذلك[610] يفعل ما يشاء'[611] انتهى ما نقله السيوطي.

قال العلامة عثمان (316a) بن سعيد الدارمي: في قوله تعالى:{كشجرة طيبة}[612] وروى مقاتل بن حبان عن ضحاك عن ابن عباس قال: قال رسول الله عليه السلام: 'إن لله تعالى عمودا من نور اسفله تحت الأرض السابعة ورأسه تحت العرش فإذا قال العبد: أشهد أن لا اله الا الله و أن محمدا عبده ورسوله اهتز ذلك العمود

[598]و في هامش ك: نظنة.
[599][رعد، 39/13]
[600]انظر:تفسير البغوي،[سورة الرعد 13/40-43]،27/3.
[601]تفسير ابن كثير،الباب:11، 373/8.
[602][قلم،1/68] ق-{ن}.
[603]ك: قيام.
[604]تفسير ابن كثير ط العلمية [سورة القلم 68/1-7]، 204/8.
[605] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 12/أ.
[606]الدر المنثور لجلال الدين السيوطي ،الباب 1. 241/8.
[607]انظر:مسند الإمام أحمد بن حنبل حديث عبادة ابن صامت 22705 ، 378/37.
[608]كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 11/أ.
[609]تفسير الثعلبي[سورة الجاثية 45/22-37]،367/8.
[610]و في هامش م:الليل و النهار.
[611]صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان ذكر الخبر الدال على إباحة إجابة العلم 306/1، مسند إسحاق بن راهويه، ما يروى عن يحيى بن عبد الله عن غيره، 399/1.
[612][إبراهيم،24/14]

فيقول الله تعالى اسكن فيقول كيف أسكن ولم تغفر لقائلها' فقال النبي عليه السلام:' أكثروا من هزوز العمود'[613] وقوله تعالى:{ويخلق ما لا يعلمون}[614] وروى مقاتل عن الضحاك عن ابن عباس أنه قال: يريد أن عن يمين العرش نهرا من نور السموات السبع والأرضين السبع والبحار السبع يدخله جبريل[615] كل سحر فيغتسل[616] فيزداد نورا إلى نوره و جمالا إلى جماله وعظما إلى عظمه ثم ينتقض فيخرج الله تعالى من كل فطرة تقع من ريشه كذا وكذا ألف ملك يدخل منهم كل يوم سبعون ألف ملك البيت المعمور[617] اه انتهى م نقله.

قال الإمام محمد بن محمود السمرقندي: في التفسير قوله تعالى: {والبيت المعمور}[618] بكثرة[619] الغاشية والأهل من الملائكة يقال له الصرّاح حرمته كحرمة الكعبة في الأرض[620] قال النبي عليه السلام: 'إن هذه الكعبة بجبال البيت المعمور الذى في السماء يدخل ذلك المعمور سبعون ألف ملك كل (316b) يوم لا يعودون إليه أبدا إلى يوم القيامة لو وقع حجر منه لوقع على ظهر الكعبة'[621]. انتهى ما نقله.

قال الإمام أبو الليث السمرقندي: في تفسير قوله تعالى: {و إذ بوأنا لإبراهيم مكان البيت}[622] قال مقاتل: يعني دللنا له مكان البيت فبناه مع إسماعيل و لم يكن له أثر ولا أساس[623] لأن البيت كان أيام الطوفان مرفوعا قد رفعه الله تعالى إلى السماء وهو البيت المعمور[624]. انتهى ما نقله[625].

قال القاضي الصنهاجي: في قوله تعالى: {والبيت المعمور}[626] وقد رآه رسول الله صلى الله عليه و سلم ليلة الإسراء، ففي صحيح مسلم عن أنس أنه رآه رسول الله عليه السلام في السماء السابعة والخليل مستند ظهره اليه وإذا هو يدخله كل يوم سبعون ألف ملك لا يعودون اليه[627].

قال الإمام الثعلبي: في تفسير؛ إن الملائكة تعمّره بالعبادة وهو بيت في السماء السابعة حذاء العرش بحيال الكعبة يقال لها الصراح حرمته في السماء كحرمة البيت في الأرض يدخله كل يوم سبعون ألف ملك ويطوفون به ويصلون فيه ثم لا يعودون إليه أبدا[628] وقيل كان البيت المعمور من الجنة فحمل[629] إلى الأرض من أجل آدم عليه السلام ثم رفع إلى السماء في يوم الطوفان .[630]

وأما سدرة المنتهى فقد رآها رسول الله عليه السلام ليلة الإسراء (317a) في السماء السابعة على ما في مسلم عن أنس قال رسول الله عليه السلام:'ثمّ ذهب يعني جبرائل عليه السلام سدرة المنتهى وإذا ورقها كآذآن

---

[613]الترغيب في فضائل الأعمال وثواب ذلك لابن شاهين، فضل لا إله إلا الله 8/1.

[614][نحل،8/16]
[615]ق:عليه السلام.
[616]ق: فيعسل.
[617]تفسير الثعلبي [سورة النبا 78/31-40]،119/10، تفسير الرازي [سورة النحل 9/16]، 178/19.
[618][طور،4/52]
[619]ك:بكثره.
[620]لم أجد، انظر: مفاتيح الغيب لفخر الدين الرازي [سورة البقرة 125/2]،46/4؟
[621]انظر:السنن الكبرى للنسائي، قوله تعالى:{و البيت المعمور}،273/10.

[622][الحج،26/22]
[623]م: و اساس.
[624]تفسير السمرقندي [سورة الحج 26/22-27]،456/2.
[625]ق+ أبو الليث.
[626][الطور،52/]4
[627]انظر: صحيح مسلم ، باب الإسراء برسول الله صلى الله عليه و سلم، 256، كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 32/ب.
[628]انظر:تفسير الثعلبي[سورة الطور 52/1-8]، 9 /124.
[629]و في هامش م: أنزل.
[630]لم أجده.

الفيل وإذا ثمرها كالقلال[631] فلما غشيها[632] تغيرت فما أحد من خلق الله تعالى يستطيع أن ينعتها من حسنها[633] سميت بذلك لأنه اليها ما يعرج من أرواح المؤمنين و لأنه ينتهى إليها من مات على سنة الرسول الله عليه السلام،[634] و قال مقاتل هي شجرة لو أن ورقة منها وضعت في الأرض لأضاءت لأهل الأرض تحمل الحلي و الحلل و الثمار في جميع ألالوآن و لو أن رجلا ركب حقة[635] فطاف على ساقها ما بلغ المكان الذى ركب فيه حتى تقبله الهرم[636] وهو[637] طوبى التى ذكرها الله تعالى في سورة الرعد [638]و في الترمذي عن أنس رضي الله عنه قال: قال النبي عليه السلام:،رأيت نهرا في الجنة حافتاه قباب لؤلؤ، قلت: للملك ما هذا؟ قال: هو الكوثر الذى اعطاك الله تعالى ثم ضرب بيده الى طينه فاستخرج منها مسكا ثم رفعت بي أي سدرة المنتهى فرأيت عندها نورا عظيما،[639]. قال أبو عيسى: هذا حديث حسن صحيح. قال الإمام فخر الدين: في قوله تعالى: {طوبى لهم}[640]روي عن النبي عليه السلام ،أن طوبى شجرة غرسها الله تعالى بيده تنبت الحلى و الحلل و إذا ورقها ترى من وراء سور الجنة، و حكى الأصم: إن هذه الشجرة في دار النبي عليه السلام(317b) و في دار كل مؤمن منها غصن،[641] انتهى كلام القاضي.

قال العلامة السيوطي: أخرج مسلم عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: لماّ أُسري برسول الله عليه السلام فانتهى إلى السدرة المنتهى و إليها ينتهى ما يعرج به الأرواح وفي حديث الإسراء عن أبي هريرة ثم انتهى إلى السدرة المنتهى[642] فقيل له: هذه السدرة لا ينتهي إليها كل أحد خلا من أمتك على سبيلك[643]. أخرجه ابن جرير وعن أبي حاتم والبزار وغيرهم وأخرج الطبراني من طرق عن معاذ بن جبل رضي الله عنه عن النبي عليه السلام قال:،المجردة التى في السماء هل عرفت يا معاذ أني مرسلك إلى قوم أهل كتاب فإن سُئِلت عن المجردة التى في السماء فقل هي لعاب حية تحت العرش،[644] وأخرج ابن جرير وابن المنذير عن ابن مسعود وجماعة من الصحابة رضي الله عنهم قال: الله تعالى خلق في كل سماء خلقها من الملائكة والخلق الذى فيها من البحار وجبال البرد ما لا يعلم ثم زين السماء الدنيا بالكواكب فجعلها زينة وحفظها من الشياطين[645]. وأخرج ابن أبي حاتم وابن أبي الشيخ عن الربيع بن أنس في قوله تعالى:{وكان عرشه على الماء}[646] قال: لماّ خلق الله تعالى السموات والأرض قسم ذلك الماء الذى كان عليه عرشه قسمين فجعل نصفه تحت العرش وهو البحر المسجور فلا تقطر منه قطرة له حتى ينفخ[647] (318a) في الصور فينزل منه مثل الطل منه الأجسام وجعل نصف الآخر تحت الأرض السفلى[648]، انتهى ما نقله السيوطي.

قال الشيخ عماد الدين ابن كثير: في تفسير قوله تعالى:{وما يعلم جنود ربك إلا هو}[649] وروى الحافظ أبو القاسم الطبراني بإسناده عن جابر بن عبد الله رضي الله عنه أنّه قال: قال رسول الله عليه السلام:،ما في

[631]و في هامش م شبيه الحباب.
[632]و في هامش م: ق ك+ من أمر الله تعالى ما غشيها.
[633]السراج المنيرلشمش الدين، محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي ،سورة الإسراء 275/2،
[634]انظر:تفسير الثعلبي [سورة النجم 53/13-23]، 143/9.
[635]و في هامش م: اوج يشين تمام ايدب دورد يشينه كدر دويه درلر.
[636]و في هامش ك: ضعيف.
[637]ق:هي.
[638]انظر:تفسير الثعلبي [سورة النجم 53/13-23]، 143/9.
[639]لأم أجده، أنظر: مسند الشاميين لأبي القاسم الطبراني،سعيد لن بشير عن قتادة عن أنس رضي الله عنه2579، 10/4.
[640][الرعد،29/13]
[641]تفسير الرازي [سورة الرعد 13/28-29]، 40/19.
[642]المسند المستخرج على صحيح الإمام مسلم لأبو نعيم،باب كر ما أرى من صفات الأنبياء و نعوتهم 434، 239/1.
[643]مسند البزار،مسند أبي حمزة أنس بن مالك 10/17.
[644]المعجم الكبيرللطبراني، الباب ومن غرائب حديث جابر بن عبد الله رضي الله عنه 1754، 185/2.
[645]تفسير القرطبي [سورة البقرة 2م29]،267/1.
[646][حج،7/11]
[647]ك:تنفخ.
[648]الدر المنثور لجلال الدين السيوطي 404/4.
[649][مدثر،31/74]

السموات السبع موضع قدم ولا شبر و لا كف الاّ وفيه ملك قائم أو ملك ساجد أو ملك راكع فإذا كان[650] يوم القيامة قالوا جميعا سبحانك ما عبدناك حق عبادتك ألاّ إنا لم نشرك بك شيأ'[651]. وروى[652] محمد بن نصر المروزي باسناده عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله عليه السلام:'ما في السماء موضع قدم الاّ عليه ملك ساجد أو قائم وذلك قول الملائكة {وما منا الاّ له مقام معلوم وإنا لنحن الصافون وإنا لنحن المسبحون}[653] انتهى ما نقله.

قال الإمام أبو الليث السمرقندي: في قوله تعالى:{وينزّل من السماء من جبال}[654] يعني من جبال في السماء قال مقاتل: روى عن ابن عمر رضي الله عنه قال: جبال السماء أكثر من جبال الأرض[655] وقال في قوله:{والبيت المعمور}[656] وروى وكيع بإسناده عن علي و ابن عباس رضي الله عنهما قالا: هو بيت في السماء حيال الكعبة يزور كل يوم سبعون ألف ملك لا يعودون إليه إلى يوم القيامة[657]وقال في قوله تعالى:{والبحر المسجور}[658] يعني البحر الممتلئ (318b) تحت العرش وهو بحر مكفوف ويقال له بحر الحيوان يحيي به الموتى يوم القيامة[659] انتهى كلامه السمرقندي.

قال الإمام البغوي: وروى ضحاك عن النزال[660] بن سيرة عن علي رضي الله عنه قال: في البحر المسجور وهو بحر تحت العرش غمره كما بين سبع سموات إلى سبع أرضين فيه ماء غليظ يقال له: بحر الحيوان يمطر العباد منه بعد النفخة الأولى أربعين صباحا فتنبتون في قبورهم وهذا قول مقاتل[661] انتهى ما نقله.

قال القاضي الصنهاجي: وذهب جمهور الأئمّة إلى أن الجنة مخلوقة والدليل عليه الكتاب والسنة وإجماع الأمة[662].

قال الإمام فخر الدين: إنها فوق السماء وتحت العرش لأنّه قد ثبت عن النبي عليه السلام 'أنّ سقفها عرش الرحمن' وقد سُئل أنس بن مالك عن الجنة هل هي في السماء أم في الأرض؟ فقال: أى أرض وسماء تسع الجنة. قيل: فأين هي؟ قال: فوق السموات السبع تحت العرش انتهى[663] ما نقله.

قال الإمام محمد بن محمود السمرقندي: في تفسير قوله تعالى:{فهم في روضة يحبرون}[664] وعن عطاء بن يسار عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله عليه السلام:'الجنة مائة درجة ما بين كل درجتين منها كما بين السماء و الأرض والفردوس أعلاها وأوسطها محلة فمنها تتفجر أنهار الجنة وعليها يوضع العرش يوم القيامة'[665] انتهى ما نقله.

---

[650]ق:إن.
[651]تفسير ابن كثير ط العلمية [سورة المدثر 31/74-37]،279/8، المعجم الكبيرللطبراني، الباب و من غرائب حديث جابر بن عبد الله رضي الله عنه 1751، 184/2.
[652]ق+ الطبراني.
[653][الصفات 194/37]، العظمة لأبي الشيخ الإصبهاني، ذكلر خلق جبرائل عايه و على مبينا أفشل الصلاوة 508، 984/3.
[654][نور،43/24]
[655]تفسيير السمرقندي[سورة النور 41/24-44]،517/2.
[656][الطور،4/52]
[657]تفسيير السمرقندي[سورة الطور 1/52-16]،350/3.
[658][طور،6/52]
[659]تفسيير السمرقندي[سورة الطور 17/52-28] ، 351/3.
[660]ق: نزل.
[661]تفسير البغوي [سورة الطور 4/52-10]، 290/4.
[662] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 19/ب - 20/أ.
[663]انظر: تفسير الرازي [آل عنران 134/3]،366/9.
[664][روم،15/30]
[665]أمالي ابن سمعون الواعظ، و أول المجلس العشرون و هو آخر مجلس إملاء، 84/1، سنن الترمذي ت شاكر، باب ما جاء في صفات درجات الجنة 2531 ،675/4.

قال الإمام عثمان بن سعيد الدارمي (319a) : في تفسير قوله تعالى:{ولهم رزقهم فيها بكرة وعشيا}[666].
أخبرنا محمد بن جعفر حدثنا علي بن محمد بن مسجنون حدثنا موسى بن هارون حدثنا داود بن رشيد حدثنا الوليد بن مسلم قال: سألت زهير بن محمد عن معنى هذه الآية؛ فقال: ليس في الجنة، ليلهم في النور أبدا و لهم مقدار الليل يا رخاء الحجاب[667] و مقدار النهار برفع الحجاب انتهى[668] ما نقله الدارمي.[669]

قال الإمام العلامة السيوطي: في الكتاب المسمى بشرح الصدور و قد ثبت بالأدلة أن الجنة فوق السماء السابعة وأن النار تحت الأرض السابعة[670] وأخرج أبو الشيخ عن مجاهد قال: السجين صخرة تحت الأرض السابعة[671] في جهنم تقلّب فيجعل كتاب الفجار تحتها[672] انتهى ما نقله.

قال الإمام القرطبي: في التذكرة قال وهب: إن الله تعالى خلق في السماء السابعة دارا يقال لها البيضاء تجتمع فيها أرواح المؤمنين فاذا مات المؤمن من أهل الدنيا تلقته الأرواح فيسئلونه عن أخبار الأحياء كما يُسأل القليب[673] أهله إذا قدم إليهم [674]انتهى ما نقله.

الفصل الثاني: في بيان مستقر الأرواح بعد الخروج من البدن وحال النوم وبيان مستقر الشمس بعد الغروب:

قال الشيخ عماد الدين ابن كثير: في تفسير قوله تعالى:{فروح وريحان وجنة نعيم}[675] وروى (319b) الإمام أحمد بسنده عن أم هانى رضي الله عنها أنّها سألت رسول الله عليه السلام قالت أنتزار إذا متنا ويرى بعضنا بعضا فقال رسول الله عليه السلام:'إنّه تكون النسمة طيرا يعلق بالشجر حتى إذا كان[676] يوم القيامة دخلت كل نفس جسدها' و هذا الحديث فيه بشهرة لكل مؤمن ومعنى يعلق يأكل ويشهد له بالصحة أيضا ما رواه الإمام الشافعي عن الإمام مالك بن أنس عن الزهري عن الرحمن بن كعب بن مالك عن أبيه عن رسول الله: إنّه تكون النسمة طيرا يعلق في شجر بالجنة حتى يرجعه الله تعالى إلى جسده يوم يبعثه' وهذا إسناد عظيم ومتن قويم وفي الصحيح إن أرواح الشهداء في حواصل[677] طير خضر تسرح في رياض الجنة حيث شاءت ثم تأوى إلى قناديل معلقة بالعرش،[678] انتهى ما نقله الشيخ عماد الدين.

قال صاحب الوسيط: في تفسير قوله تعالى:{ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله أمواتا بل أحياء عند ربهم يرزقون}[679] لأصح في حياة الشهداء ما روينا عن النبي عليه السلام:'إن أرواحهم في أجواف طير خضر وأنهم يرزقون ويأكلون فيتمتعون' وقيل:إن أرواحهم تركع وتسجد كل ليلة تحت العرش إلى يوم القيامة كأرواح الأحياء من المؤمنين الذين باتوا على الوضوء قوله تعالى: (320a) {عند ربهم}[680] أى في دار كرامته و قيل:{عند ربهم} أى في علمه [681]كما يقول هذا حلال عند أبي حنيفة انتهى ما رواه صاحب الوسيط.

---

[666][مريم،62/19]
[667]ك:الحجب.
[668]لم أجده.
[669]ق-
[670]شرح الصدور بشرح حال الموتى والقبور لجلال الدين السيوطي [سورة مريم 59/19-63]، 348/3.
[671]وفي هامش م:وفي تفسير محيي السنة قال عبد الله بن عمرو قتادة ة الضحاك ومجاهد:السجين هي الأرض السابعة السفلى فيها أرواح الكفار.
[672]الدر المنثور ،444/8.
[673]ق:الغائب.
[674]لم أجده.
[675][الواقعة،89/56]
[676]فقال رسول الله عليه السلام:'إنّه تكون النسمة طيرا يعلق بالشجر حتى إذا كان؛ ق:عبد إنما نسمة المؤمن طائرا.
[677]و في هامش ك: الحواصل قشون قرصغي.
[678]تفسير ابن كثير ط العلمية [سورة الواقعة 88/56-96]، 36/8.
[679][آل عمرن،169/3]
[680][آل عمرن،169/3]
[681]تفسير الوسيط للواحدي [سورة آل عمران]،521/1.

قال العلامة السيوطي: في شرح الصدور أخرج مسلم عن ابن مسعود قال: قال رسول الله عليه السلام: أرواح الشهداء عند الله تعالى في حواصل طير خضر تسرح في أنهار الجنة حيث شاءت ثم تأوى الى قناديل تحت العرش[682] وأخرج مالك في الموطأ وأحمد والنسائي بسند صحيح عن كعب بن مالك أن رسول الله عليه السلام قال:'إنّما نسمة المؤمن طائر يعلق في شجر الجنة يرجعه الله تعالى الى جسده يوم يبعثه قوله يعلق بضم اللام أى يأ كل العلقة بضم المهلكة هي ما يبتلع به من العيش'[683] وأخرج ابن أبي حاتم عن السدي قال: الكافر إذا أُخذ روحه خزنة ملائكة الأرض حتى ترتفع في السماء فإذا بلغ السماء ضربته ملائكة السماء فهبط فضربته ملائكة الأرض فهبط إلى أسفل الأرضين[684].

قال عبد الرحيم الأرمني :في كتاب الإخلاص أنبأنا ابن جعفر عن الأجلع عن الضحاك قال: إذا قبض روح العبد المؤمن عرج به إلى السماء فتنطلق معه المقربون قلت وما المقربون قال أقربهم منزلة من الساء الثانية ثم عرج به ثم وثم حتى ينتهوا به إلى السدرة المنتهى فذلك قوله تعالى:{ كلا إن كتاب الابرار لفي عليين}[685] اه[686] و أخرج الحاكم في المستدرك (320b) و الطبراني في الوسيط والعقيلي عن ابن عمر رضي الله عنه قال: لقي عمر عليا رضي الله عنهما فقال: يا أبا الحسن: الرجل يرى الرؤيا فمنها ما يصدق و منها ما يكذب قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول:'ما من عبد ولا أمة [687]ينام فيمتلى نوما الاّ يعرج بروحه إلى العرش فالذى لا يستيقظ إلا عند العرش فتلك الرؤيا التى تصدق والذى يستيقظ دون العرش فتلك الرؤيا التى تكذب'[688].

وأخرج ابن سعيد من طريق محمود بن لبيد عن أم بشير بن البراء إنها قالت: قالت لرسول الله تعالى عليه السلام: يا رسول الله! هل يتعارف الموتى؟ قال:'تربت يداك، النفس الطيبة طير خضر في الجنة فإن كان الطير يتعارفون في رؤوس الشجر فإنهم يتعارفون'[689]

وأخرج ابن منذر عن أم كبشة بنت المعروف قالت: دخل علينا رسول الله عليه السلام فسألناه عن هذه الروح فوصفها صفة، لكنّها أبكى أهل البيت فقال:'أرواح المؤمنين في حواصل طير خضر ترعى في الجنة وتأ كل من ثمارها وتشرب من مياهها وتأوى إلى قناديل من ذهب تحت العرش' يقولون: ربنا ألحق بنا إخواننا وآتنا ما وعدتنا وإن أرواح الكفار[690]. اه

وأخرج أبو نعيم عن ابن عمران النبي عليه السلام قال لأبي ذر:'يا أبا ذر إن الدنيا سجن (321a) المؤمن والقبر أَمَنُه والجنة مصيره[691]، يا أبا ذر إن الدنيا جنة الكافر والقبر عذابه والنار مصيره'[692] وأخرج ابن المبارك والطبراني عن عبد الله بن عمرو بن عاص عن النبي عليه السلام قال:'الدنيا سجن المؤمن وسنة فإذا فارق الدنيا فارق السجن والسنة[693] انتهى في شرح الصدور.

---

[682]لم أجده، انظر: مسند أبي داود الطيالسي ما أسند عبد الله بن مسعود رضي الله عنه289، 233/1، سنن الدارمي باب أرواح الشهداء 2454، 1560/3ز

[683]مسند احمد ط الرسالة بقية حديق كعب بن مالك الأنصاري15787، 65/25، السنن الكبرى للنسائي أرواح الشهداء 2211، 481/2.

[684]الدر المنثور،الباب 40، 455/3.

[685][المطففين،18/83]،لم أجده، انظر: تفسير الطبري ت شاكر الباب 18، 292/24

[686]ك:الآية.

[687]و في هامش ك: يعني من عبد مؤمن والأمة مؤمنة، لاالأرواح الكفارليس لها عروج لا في الحياة ولا بعد الممات.

[688]المعجم الأوسط للطبراني، من اسمه:محمد 5220، 247/5، المستدرك على الصحيحين للحاكم، كتاب تعبير الرؤيا8199، 439/4.

[689]لم أجده.

[690]انظر: ، المستدرك على الصحيحين للحاكم ، الجهاد 2444، 97/2.

[691]و في هامش م: مكان.

[692]شرح الصدور بشرح حال الموتى والقبور، مقدمة المؤلف، 21/1.

[693]، مسند الإمام أحمد بن حنبل، مسند عبد الله بن عمرو بن العاص رشي الله عنه 6855، 442/11.

قال الإمام محمد بن محمود السمرقندي: في تفسير قوله تعالى:{الله يتوفى الأنفس حين موتها}[694] والتى لم نمت في منامها كما يتوفى التى ماتت فجعل النوم موتا وقال ابن عباس: في ابن أدم نفس وروح بينهما شعاء[695] مثل شعاع الشمس فالنفس التى لها العقل والتميز و الروح التى بها التحرك والنفس فإذا نام العبد قبض الله تعالى نفسه ولم يقبض روحه[696] انتهى ما قال الإمام.

قال الإمام القرطبي: في تفسير قوله تعالى:{والشمس تجري لمستقر لها}[697] وفي صحيح مسلم عن أبي ذر قال النبي عليه السلام:'يوما أتدرون أين تذهب هذه الشمس؟' قالوا الله ورسوله أعلم قال: إن هذه تجري حتى تنتهي إلى تستقرها تحت العرش فتخر ساجدة فلا تزال كذلك حتى يقال لها ارتفعي ارجعي[698] من جيث حئت فتصبح طالعة من مطلعها ثم تجري لا يستنكر الناس منها شيئا حتى تنتهي إلى مستقرها تحت العرش فيقال لها ارتفعي اصبحي طالعة من مغربك فتصبح طالعة من مغربها' فقال رسول الله (321b) عليه السلام:'أتدرون متى ذلكم حين لا ينفع نفسا[699] لم تكن آمنت من قبل أو كسبت ايمانها خيرا'[700] اه وقال ابن عباس: إنها إذا غربت انتهت إلى موضع الذى لا يتجاوزه واستقرت تحت العرش إلى أن تطلع وقيل: قراء ابن مسعود وابن عباس {والشمس تجري لا مستقرٌّ لها} أى إنها تجري في الليل والنهار لا وقوف لها ولا قرار إلى أن يكوّرها الله تعالى يوم القيامة وقد احتجّ من خالف المصحف[701] فقال: أنا أقرأ بقراءة ابن مسعود وابن عباس قال ابو بكر الانباري: وهذا باطل مردود على من نقله، لأن أبا عمرو روى عن مجاهد عن ابن عباس {والشمس تجري لمستقر لها} فهذان المسندان عن ابن عباس اللذان يشهد بصحتهما الإجماع يبطلان ما روى بالسند الضعيف مما يخالف بمذهب الجماعة وما اتفقت عليه الائمة والأحاديث الثانية التى ذكرناها ترد قوله فما أجرأه على كتاب الله تعالى فتأمل، انتهى كلام القرطبي.

قال الإمام البغوي: في قوله تعالى:{والشمس تجري لمستقر لها}[702] أى إلى مستقرلها وقد صح عن النبي عليه السلام أنه قال:'مستقرها تحت العرش'[703] انتهى ما نقله.

قال العلامة جلال الدين السيوطي: في كتاب الهيئة على طريق السنة، أخرج عبد الرزاق أبو الشيخ عن ابن عمر قال: إن الشمس (322a) إذا غربت سلّمت وسجدت فاستأذنت فيُؤذَن لها حتى إذا غربت سلّمت وسجدت فلا يُؤذن لها فتحبس ماشاء الله تعالى ثم يقال لها اطلعي من حيث غربت[704]. وأخرج ابن أبي حاتم وأبو الشيخ عن عكرمة قال: أن الشمس إذا غربت دخلت بحرا تحت العرش فتسبح الله تعالى حتى إذا اصبحت استَعفّت ربّها من الخروج قال: و لِمَ قالت إني إذا خرجت عبدت من دونك قال: لها اخرجي فليس عليك من ذلك شيء، حسبهم جهنم[705] انتهى ما نقله السيوطي.

قال أبو الليث السمرقندي: روى أبو ذر الغفاري و قال كنت جالسا مع النبي عليه السلام عند غروب الشمس فقال:' يا أبا ذر، أين تغرب الشمس'؟ قلت: الله ورسوله أعلم، قال:'فإنها تغرب وتذهب حتى تسجد تحت الغرش و تستأذن فيؤذن لها و يوشك ان تستأذن فلا يؤذن لها حتى تستشفع وتطلب فإذا أطال عليها قيل لها اطلعي

---

[694] [الزمر،42/39]
[695] ك:شعاع.
[696] انظر: تفسير السمرقندي [سورة الزمر38/39-45]، 188/3.
[697] [ياس،38/36]
[698] ق+ من ارجعي.
[699] و في هامش ق :فقال رسول الله عليه السلام:'أ تدرون متى ذلكم حين لا ينفع نفساؤ.
[700] تفسير القرطبي [سورة يس37/36-38]، 7/15،[سورة الأنعام58/6].
[701] انظر: تفسير القرطبي [سورة يس37/36-38]، 27/15.
[702] [ياس،38/36]
[703] تفسير البغوي الباب 34، 17/7.
[704] الدر المنثور، الباب 158، 392/3.
[705] العظمة لأبي السيخ الأصبهاني باب ذكر عظمة الله عز وجل وعجائب لطفه وكرمه 1147/4.

مكانك' فذلك قوله تعالى :{والشمس تجري لمستقر لها}[706] قال: مستقرها تحت العرش[707] انتهى ما نقله السمرقندي.

قال القاضي الصنهاجي: وأما المستقر الذى تجري إليه الشمس ففي البخاري ومسلم والترمذي عن أبي ذر قال: كنت مع رسول الله عليه السلام في المسجد عند غروب الشمس فقال:'يا أبا ذر، أتدرون أين تذهب هذهٍ؟' اه وفي رواية اخرى سألت النبي عليه السلام عن (322b) قوله تعالى:{و الشمس تجري لمستقر لها} قال:'مستقرها تحت العرش'[708] انتهى ما نقله القاضي.

الباب الرابع فيما يتعلق بالأشكال وبجبل قاف وفيه فصول:

الفصل الأول: في بيان كون السموات خيمية لا كروية

قال العلامة جلال الدين السيوطي: في كتاب الهيئة على طريق السنة، أخرج ابن أبي حاتم عن جابر بن مطعم أنّ النبي عليه السلام قال:'إنّ السموات الله على أرضه هكذا' وقال:'بأصبعه مثل القبة' [709]وأخرج عبد بن حميد وأبو الشيخ عن وهب قال: كل شيء من أطراف السماء محدق بالأرضين والبحار كإطناب[710] الفسطاط[711] وأخرج ابن أبي حاتم عن السدى في قوله تعالى:{والسماء وما بناها}[712] قال: بناء السماء على الأرض كهيئة القبة، وأخرج أبو الشيخ عن عباس بن معاوية قال: السماء مقببة على الأرض مثل القبة،[713] انتهى ما نقله السيوطي.

قال الإمام الدارمي: في تفسير قوله تعالى:{رفعَ السموات}[714] اه وروى حماد بن سلمة عن إياس بن معاوية قال: السماء مقببة على الأرض مثل القبة،[715] انتهى ما نقله الدارمي.

قال الإمام أبو الليث السمرقندي[716]: في تفسير قوله تعالى:{والسماء وما بناها}[717] أى سقفا. قال ابن عباس: في رواية كلبي؛ كل سماء طبقة على الأخرى مثل القبة وسماء الدنيا ملتزقة على الأرض أطرفها[718].

الفصل الثاني: في بيان هيئة جبل قاف:[719]

قال[720] أبو محمد بن (323a) عبد الرحن ابن أبي حاتم الدارمي: حدثنا أبي قال: حدثت عن محمد بن إسمعيل المحزمي حدثنا ليث ابن سلم عن مجاهد عن ابن عباس قال: خلق الله تعالى من وراء هذه الأرض بحرا محيطا بها ثم خلق من وراء ذلك جبلا يقال له: قاف سماء الدنيا مرفرفة [721]عليهم ثم خلق من وراء ذلك الجبل أرضا مثل ذلك الأرض سبع مرات ثم خلق من وراء ذلك بحرا محيطا بها ثم خلق من وراء ذلك جبلا يقال له: قاف السماء الثانية مرفرفة عليه حتى عد سبع أرضين و سبعة جبال سبع سموات[722].

---

[706][ياس،38/36]

[707]تفسير السمرقندي [سورة يس 36/36-40]، 123/3.

[708]صحيح البخاري باب { ة الشمس تجري لمستقر لها} 4802، 123/6، كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 39/ب -40/أ.

[709]انظر: المعجم الكبير الطبراني''إِنَّ عَرْشَهُ عَلَى سَمَاوَاتِهِ، وَأَرْضِهِ هَكَذَا» ، وَقَالَ بِإِصْبَعَيْهِ «مِثْلَ الْقُبَّةِ،'' 128/2.

[710]و في هامش م: ايب.

[711]الدر المنثور 22، 86/1.

[712][الشمس،5/91]

[713]الدر المنثور 22، 86/1.

[714][الرعد، 2/13]

[715]لم أجده، الدر المنثور 22، 86/1.

[716]ق- السمرقندي.

[717][الشمس5/91]

[718]تفسير السمرقندي [سورة البقرة 23/2]، 34/1

[719]و في هامش م: حدثنا أبو نصر بإسناده عن عمرو بن شعبة عن أبيه عن جده قال رسول الله عليه السلام من وراء جبل قاف أرض بيضاء كالفضة مثل الدنيا سبع مرات مملوءة من الملائكة ما لو سقطت إبرة لسقط عليها و بيد كل ملك منهم لواء مكتوب عليه لااله الا الله محمد رسول الله .

[720]ك ق + الشيخ عماد الدين ابن كثير في تفسير.

[721]و في هامش م: اتصل و في هامش ك:متصلة.

[722]تفسير ابن كثير ت سلامة ،394/7.

قال: و ذلك قوله تعالى:{والبحر يمده من بعده سبعة أبحر} [723] و لا يخفى على من له تخيّل صحيح أن مجموع الأرضين السبع كأنّه جسم مخروطي مستقر[724] تحتنا ونحن الساكنون فوق الضيق[725] المتنازل إلى الوسعة التّامّة في قاعدته[726] و كذلك مجموع السموات السبع لكن على الهيئة المخروطي المكعوس الذي فوقنا متصاعد إلى الوسعة التّامة في القاعدة المستديرة على هذا الشكل المستدير[727] . وقال: في تفسير قوله تعالى:{خلق سبع سموات لطباقا} [728] أى طبقة بعد طبقة هل هن ّمتواصلات[729] بمعنى انهن علويات بعضهن على بعض يعني ليس بينهن خلاء أو متفصلات بينهن خلاء؛ فيه قولان: أصحهما الثاني كما دل على ذلك حديث الإسراء وغيره من الأحاديث المروية، انتهى ما نقله الشيخ[730] ابن كثير.[731](323b)

قال الإمام القرطبي: في بهجة النفس عن ابن عباس قيل: له فهل وراء قاف خلق قال: الهواء ولقاف في السماء سبع شعب[732]لكل سماء شعبة منها فالسموات مقببة[733] على شعبه[734] انتهى ما نقله القرطبي.

قال الإمام الثعلبي: في تفسير قوله تعالى:{ق} [735] عن الضحاك أنه جبل محيط بالأرض من زمردة خضراء السماء منها وعليه طفاف جانب[736] الماء[737] والسماء عليه مقببة وراءه أبو الجوزاء عن ابن عباس،[738] انتهى ما نقله الثعلبي.

قال الإمام أبو اليث السمرقندي[739]: في تفسير قوله تعالى:{ق} [740] قال ابن عباس: قاف جبل من زمردة خضراء محيط بالعالم فخضرة السماء منها وهي من وراء الحجاب الذي تغيب الشمس من وراء الحجاب دون قاف بمسيرة سنة و ما بينهما[741] ظلمة و أطراف السماء ملتزقة به وقال الضحاك محدق بالدنيا من زبرجد[742] خضراء وخضرة السماء منها ليس بلدة من البلدان ومدينة من المدائن ولا قرية من القرى إلاّ وفيها عرق من عروقها وملك موكل عليها واضع كفه به فإذا اراد الله تعالى يقوم هلاكهم أوحى إلى ذلك الملك يحرك عرقا فخسف بهم[743] وقال: في تفسير قوله تعالى:{وإلى الجبال كيف نصبت} [744] وليس جبل من الجبال الاّ وله عرق قاف وملك موكل بجبل قاف فإذا أراد الله تعالى بأهل الأرض شيئا أوحى إلى الملك الموكل فيحرك تلك العروق فيتزلزل[745]. (324a)

---

[723] [لقمان،27/31]
[724] ك:مستوى.
[725] و في همش م: يعني الأرض الأول صغير من أرض الثاني و أرض الثاني صغير من أرض الثالث كذلك الى الأرض الثابعة.
[726] و في هامش م: قوله في القعدة يعني يدنجي كوكه قاعده درلر.
[727] لم أجده.
[728] [الملك،3/67]
[729] و في هامش م: يعني هل هن متصلات أو متفصلات.
[730] ق- الشيخ.

[731] تفسير ابن كثير ط العلنية سورة الملك 67/1-5، 197/8.
[732] و في هامش م: أي سبع أصناف.
[733] و في هامش م: قاف السابعة.
[734] لم أجد فيه، انظر: روح البيان [سورة ق 50/1-4]، 102/9.
[735] [ق،50/1]، ق،ك،م: {قاَف}.
[736] ك- طفاف.
[737] هامش،م: أي كثر الماء.
[738] تفسير الثعلبي [سورة ق 50/1-15]، 92/9.
[739] ق- السمرقندي
[740] ق،ك،م: {قاَف}.
[741] و في هامش م: بين الحجاب و القاف.
[742] ق:زبرجدة.
[743] تفسير السمرقندي [سورة ق 50/2-11]، 331/3.
[744] [غاشية،19/88]
[745] تفسير السمرقندي [سورة الغاشية 88/16-26]، 575/3.

وقال: في كتابه المسمى بستان العارفين ويقال: ما بين المشرق والمغرب مسيرة خمسمائة عام أكثرها مفاون وجبال وبحار والقليل منها العمران ثم أكثر العمران الكفر والقليل منها الإسلام وحول الدنيا ظلمة ووراء الظلمة جبل قاف وهو جبل محيط بالدنيا وهو زبردة خضراء وأطراف السماء ملتصقة به وهذا كله قول أهل التوحيد سوى أقاويل أهل النجوم إلى هذا الكلام أبي اليث السمرقندي[746].

قال العلامة جلال الدين السيوطي: أخرج أبو الشيخ عن عبد الله بن بريدة قال: قاف جبل محيط بالأرض من زمردة عليها كنفاء السماء[747] و أخرج أبو الشيخ و ابن أبي الدنيا في كتاب العقوبات عن ابن عباس قال: خلق الله تعالى جبلا يقال لها قاف محيط بالأرض وعروقه إلى الصخرة التي عليها الأرض وإذا أراد الله تعالى أن يزلزل قرية أمر ذلك الجبل فيحرك العرق الذي يلي تلك القرية فيزلزلها ويحركها فمن ثَم يحرك القرية دون القرية.وأخرج أبو الشيخ نحوه عن وهب،[748] انتهى ما نقله السيوطي.

قال الإمام العلامة جلال الدين ابن الجوزي: في تفسير قوله تعالى:{رفع السموات بغير عمد ترونها}[749] وفي قوله {ترونها} قولان: أحدها؛ إن هاء الكناية ترجع إلى السموات و المعنى {ترونها بغير عمد} قال أبو يصالح عن ابن عباس رضي الله عنه والثاني؛ إنها (324b) ترجع إلى العمد فالمعنى إنها بعمد لا ترونها، رواه عطاء و الضحاك عن ابن عباس وقال لها عمد على قاف ولكنكم لا ترون العمد إلى هذا القول ذهب المجاهد وعكرمة،[750] انتهى ما قال ابن لجوزي .

الفصل الثالث: في بيان كون الأرض بسيطة لا كروية وبيان بعض متعلقات الأرض:

قال القاضي: في كنز الأسرار اعلم أنهم [751] اختلفوا في أن الأرض هل هو كروية أو بسيطة؟ على قولين: أحدهما أنها بسيطة وبه قال ابن عباس وجمع كثير من أهل العلم وثانيهما إنها كروية وبه قال الفلاسفة. احتجّ أهل القول الأول بقوله تعالى:{الأرض مددناها}[752] وبقوله تعالى:{لا ترى فيها عوجا ولا أمتا}[753] وبقوله تعالى:{والأرض بعد ذلك دحاها}[754] أي بسطها. قال: ابن عباس وعن ابن عمر وابن عياس خلق الله تعالى الكعبة ووضعها على الماء على أربعة أركان قبل أن يخلق الدنيا بألفي عام ثم دحيت الأرض من تحت البيت و احتجّ أهل الثاني بوجوه عقلية قررها الإمام فخر الدين في تفسير قوله تعالى:{إن في خلق السموات والأرض}[755] فانظر تمام كلامه في تفسيره و فيه نظر؛ لأن ابن عباس وغيره من السلف أعلم باللسان انتهى كلام القاضي.[756]

قال الإمام العلامة أبو الفرج ابن الجوزي: في تفسير قوله تعالى:{و الأرض مددناها}[757] أى بسطناها على وجه الماء [758]وفي قوله (325a) تعالى:{و هو الذى مد الارض}[759]قال ابن عباس: بسطها على الماء،[760] انتهى كلامه.

---

[746] تفسير السمرقندي 268/3.
[747]العظمة لأبي الشيخ الأصبهاني ، ذكر جبل قاف المحيط بالأرض 1489/4.
[748]العظمة لأبي الشيخ الأصبهاني ، ذكر جبل قاف المحيط بالأرض 1489/4.
[749][رعد،2/13]
[750]زاد المسير في علم التفسير لابن الجوزي [سورة الرعد 3/13]، 480/2.
[751]و في هامش م: ايالنجات.
[752][حجر،19/15]
[753][طه،107/20]
[754][نازعات،30/79]
[755][بقرة،164/2]
[756]و في هامش م: يعني إن القل الثاني باطل يدل عليه قوله تعالى.
[757][حجر،19/15]
[758]زاد المسير في علم التفسير لابن الجوزي [سورة الحجر 15/19-20]،528/2.
[759][رعد،3/13]
[760]زاد المسير في علم التفسير لابن الجوزي [سورة الرعد 4/13]، 481/2.

قال العلامة عثمان ابن سعيد الدارمي في تفسير قوله تعالى: {و هو الذى مد الأرض}[761] أى بسطها[762].

قال الإمام أبو الليث السمرقندي: في تفسير قوله تعالى: {وما تحت الثرى}[763] وروي عن ابن عباس أنه قال: بسطت الأرض على الحوت والحوت على الصخرة والصخرة على قرن الثور والثور على الثرى ولا يعلم أحد ما تحت الثرى الاّ الله تعالى،[764] وقال: في كتاب المسمى ببستان العارفين روي عن ابن عباس أنه قال: أول شيء خلق الله تعالى القلم فكتب ما هو كائن إلى يوم القيامة ثم خلق السمكة وبسط الأرض عليها،[765] انتهى ما نقله السمرقندي.

قال الإمام البغوي: في قوله تعالى : {ن و القلم}[766] اختلفوا فيه فقال ابن عباس: هو الحوت الذى على ظهره الأرض وهو قول مجاهد ومقاتل والسدي والكلبي. روى الظبيان عن ابن عباس قال: ما أول ما خلق الله تعالى القلم فجرى بما هو كائن إلى يوم القيامة ثم خلق الله تعالى النون فبسط الأرض على ظهره فتحرك النون فمادت الأرض فأثبت بالجبال فإن الجبال لتفجر على الأرض ثم قرأ ابن عباس {ن والقلم وما يسطرون}[767]،[768] انتهى ما نقله.[769]

قال صاحب الوسيط: في قوله تعالى: {فارسلنا عليهم الطوفان والجراد}[770]، حدثنا محمد بن علي بن حبيب الوراق (325b) عن جابر بن عبد الله قال: قال عمر بن الخطاب رضي الله عنه: سمعت رسول الله عليه السلم يقول :'خلق الله تعالى ألف أمة منها ستة مائة في البحر وأربع مائة في البر وأول ما شيء يهلك من هذه الأمم الجراد فإذا هلكت تتابعت مثل النظام إذا قطع سلكه'[771] و في تفسير قوله تعالى: {إن أول بيت وضع للناس}[772] روى عطاء عن عباس عن النبي عليه السلام:'إن أول لمعة وضعت الأرض موضع البيت ثم حدثت منها الأرض وإن أول جبل وضع الله تعالى على الأرض جبل أبي قبيس ثم حدثت منها الجبل'،[773] انتهى ما نقله صاحب الوسيط.

الفصل الرابع: في بيان عجائب الأرض وبيان بعض ما تحتها وبيان أشرفها وبيان مستقرها.

قال الإمام أبو الليث السمرقندي: في بستان العارفين: وروي عن النبي عليه السلام أنه قال: إن الله[774] تعالى خلق أرضا بيضاء مثل الدنيا ثلاثين مرة مسيرة الشمس فيها ثلاثون يوما محشوة[775] خلقا من خلق لله تعالى ما يعلمون أن الله تعالى يعطي طرفة عين 'قالوا: يا رسول الله من ولد آدم هم قال عليه السلام:'لا يعلمون أن الله تعالى خلق آدم' قالوا: فأين إبليس عنهم قال عليه السلام: لا يعلمون أن الله تعالى خلق ابليس ثم قرأ رسول الله عليه السلام {ويخلق ما لا تعلمون}[776]،[777] انتهى كلامه.

---

[761] [رعد،3/13]
[762] تفسير الثعلبي [سورة الرعد 13/1-4]، 269/5.
[763] [طه،6/20]
[764] تفسير السمرقندي [سورة طه 20/7-12]، 390/2.
[765]
[766] [ن،1/68]
[767] [قلم،1/68]
[768] تفسير البغوي [سورة القلم 68/1-4]، 129/5.
[769] ق: الفصل الرابع: في بيان عجائب الأرض و بيان بعض ما تحتها و بيان أشرفها و بيان مستقرها.
[770] [أعراف،133/7]
[771] التفسير الوسيط للواحدي [سورة الأعراف]، 401/2.
[772] [آل عمران،96/3]
[773] لم أجده.
[774] ق+ تبارك.
[775] و في هامش م ك: مملؤة.
[776] [النحل،8/16]،
[777] تفسير السمرقندي [سورة النحل 16/10=13]، 267/2.

قال العلامة جلال الدين السيوطي: أخرج أبو الشيخ (326a) عن حسان بن عطية قال: بلغني أن مسيرة الأرض خمسمائة سنة بحورها منها ثلاثمائة سنة والخراب مسيرة سنة والعمران مسيرة مائة سنة وأخرج مسلم عن أبي هريرة قال: قال رسول الله تعالى عليه وسلم:'سيحان وجيحان والفرات والنيل كل من أنهار الجنة'[778] وأخرج حارث بن اسامة في مسنده والبيهقي في البعث عن كعب قال: نهر النيل نهر العسل في الجنة ونهر دجلة نهر اللبن في الجنة والفرات نهر الخمر في الجنة ونهر سيحان نهر الماء في الجنة[779].

و أخرج أبو الشيخ عن ابن عباس أنه سئل عن المد والجزر فقال إن لله تعالى ملكا موكلا بقواميس البحر إذا وضع رجله فاض وإذا رفعها غاض فذلك المد والجزر[780] وأخرج إسحق بن بشير وابن عساكر من طريق جبير ومقاتل عن الضحاك عن ابن عباس في قوله تعالى:{وقيل يا أرض ابلعي ماءك ويا سماء اقلعي} [781] فابتلعت الأرض وارتفع ماء السماء حتى بلغ عنان السماء رجا أن يعود الى مكانه فأوحى الله تعالى اليه أن ارجع فإنك رجس وغضب فرجع الماء فملح وحم و تردد فأصاب الناس منه الأذى فأرسل الله تعالى الريح فجمعه في مواضع البحار فصار زعاقا مالحا لا ينتفع به[782].[783]

و أخرج ابن أبي حاتم و أبو الشيخ عن أنس قال: قال رسول الله (326b) عليه السلام:'لمّاّ خلق الله تعالى الأرض جعلت تميل فخلق الجبال فألقاها عليها فاستقرت فعجبت الملائكة من خلق الجبال فقالت: يا ربّ هل من خلقك أشد من الجبال؟ فقال: الحديد، فقالت: يا ربّ أشد من الحديد، قال: نعم النار فقالت: يا رب فهل من خلقك شيء أشد من النار؟ قال: نعم الماء ،قالت: يا رب فهل من خلقك شيء أشد من الماء؟ قال: نعم الريح، فقالت: فهل من خلقك شيء أشد من الريح ؟قال: نعم ابن آدم يتصدق بيمينه يخفيها عن شماله'[784]

و أخرج أبو الشيخ عثمان بن سعيد الدارمي في رد الجهمية عن ابن عباس سيد الأرضين الأرض التى نحن عليها و أخرج ابن أبي حاتم عن كعب إنه سئل عن ما تحت هذه الأرض؟ قال: الماء قيل: و ما تحت الماء، قال: الأرض قيل: و ما تحت الأرض، قال: الماء قيل: وما تحت الماء، قال: صخرة، قيل: وما تحت الصخرة، قال: ملك، قيل: وما تحت الملك، قال: حوت معلق طرفاه بالعرش، قيل: وما تحت الحوت، قال: الهواء والظلمة وانتقع العلم[785].

وأخرج البزار وابن عدي وأبو الشيخ عن ابن عمر أن النبي عليه السلام سئل عن الأرض على ما هي؟ قال: على الماء، قيل: أرأيت الماء على ما هو قال: على صخرة خضراء قيل: أرأيت الصخرة على ما هي، قال: على ظهر الحوت يلتقي طرفاه بالعرش، قيل: أرأبت الحوت على ما هي، قال: على كاهل ملك قدماه في الهواء[786].

وأخرج أبو الشيخ (327a) عن ابن عمر قال :إن على الأرض الرابعة وتحت الأرض الثالثة من الجن ما لو إنهم ظهروا لكم لو تروا معهم نور الشمس على كل زاوية منها خاتم من خواتم الله تعالى كل خاتم ملكة من الملائكة يبعث الله تعالى إليه كل يوم ملكا من عنده أن احتفظ بما عندك[787].

---

[778] صحيح مسلم ، 10 باب ما في الدنيا من أنهار الدنة 2839، 2183/4، مسند البزار : مسند أبي حمزة أنس بن مالك 7956، 314/14.
[779] الدر المنثور الباب 15، 464/7.
[780] العظمة لأبي الشيخ الأصبهاني ، باب صفة البحر و الحوت و عجائب ما فيهما 1404/4.
[781] [هود،44/11]
[782] الدر المنثور الباب 40 ،426/4.
[783] و في هامش م : ق+ و أخرج أبو الشيخ عن قيس بن تادة قال: الشمال ملح الأرض لول الشمال لانتنّت الأرض، وأخرج عبد الله لن الإمام أحمد في زوائد ، الزهد وأبو الشيخ عن كعب قال:لو احتبست الريح عن الناس ثلاثة لانتن ما بين السماء والأرض.
[784] سنن الترمدي ت بشار باب 95، 3369، 314/5.
[785] تفسير ابن كثير ط العلمية [سورة طه1/20-8]، 242/5.
[786] مسند بزار، مسند ابن عباس رضي الله عنهما 5382، 16/12.
[787] الدر المنثور الباب 59، 278/3.

وأخرج ابن أبي حاتم والحاكم عن عبد الله بن عمر قال: قال رسول الله عليه السلام: 'إن الأرضين بين كل أرضين و التى تليها مسيرة خمسمائة عام والعليا على ظهر حوت قد التقى طرفاه في السماء والحوت على الصخرة بيد الملك والثانية سجن الريح والثالثة فيها حجارة جهنم والرابعة فيها كبريت جهنم والخامسة فيها حيات جهنم والسادسة فيها عقارب جهنم والسابعة فيها سقر وفيها إبليس مصفّد بالحديد يد أمامه ويد خلفه فإذا أراد الله تعالى أن يطلقه لما يشاء أطلقه'[788] انتهى ما نقل السيوطي.

قال الشيخ ابن كثير: في قوله تعالى:{ن و القلم}[789] ثم روى ابن جرير عن ابن عباس رضي الله عنه قال أول ما خلق الله تعالى القلم فقال: له اكتب ما هو كائن إلى يوم الساعة ثم خلق النون فوق الماء ثم كبس الأرض عليه وقد ذكر البغوي وغيره من المفسرين: أن على ظهر هذه الحوت صخرة سمكها كغلظ السماء والأرض وعلى ظهرها ثور له أربعون ألف قرن وعلى متنه الأرضون السبع وما فيهن وما بينهن[790].

قال الإمام الدارمي (327b) في تفسير قوله تعالى:{وما تحت الثرى}[791] قال ابن عباس: الأرض على ظهر النون والنون على على البحر وإن طرفي النون ورأسه وذنبه يلتقيان تحت العرش والبحر على صخرة خضراء خضرة السماء منها وهي الصخرة[792] على قرن ثور والثور على الثرى وما تحت الثرى لا يعلمه الاّ الله وذلك الثرى فاتح فاه فإذا جعل الله تعالى البحار بحرا واحدا سالت في جوف ذلك الثور فإذا وقعت في جوفه يبيت[793]، انتهى ما نقله الدارمي[794].

الفصل الخامس: في بيان الصخرة المذكورة في القرآن:

قال العلامة السيوطي: أخرج ابن أبي حاتم عن الربيع بن أنس في قوله تعالى:{فتكن في صخرة}[795] قال: هي الصخرة التى تحت الأرضين السفلى،[796] وأخرج ابن أبي حاتم وأبو الشيخ عن طريق السدي عن ابن مالك قال: الصخرة التى تحت الأرض منتهى الخلق على أرجائها أربعة أملاك رؤسهم تحت العرش[797] وأخرج أبو الشيخ عن مجاهد قال: سجين صحرة تحت الأرض السابعة في جهنم تقلب فيجعل كتاب الفجار تحتها[798] وأخرج ابن أبي حاتم عن عطية العوفى في قوله تعالى:{فتكن في صخرة] قال: هي صخرة خضراء مربعة تحت الأرضين قيل: فما عليها قال: الماء قيل: على الماء قال: الحوت قيل: فما على الحوت قال: الأرضون قيل: الضخرة على أي شيء هي قال: على قرن الثور قيل: على أي شيء الثور قال (328a) على الثرى انتهى ما نقله السيوطي.[799]

قال الإمام أبو الليث السمرقندي: في قوله تعالى:{وما تحت الثرى}[800] يعني تحت الأرض السابعة وروى أسباط عن السدي في قوله تعالى {وما تحت الثرى} قال: الصخرة التى تحت الأرض السابعة هي صخرة خضراء

---

[788]انظر: الدر المنثور الباب 8،211/8.
[789][قلم،1/68]
[790]تفسير ابن كثير ط العلمية [سورة القلم 1/68-7]، 204/8.
[791][طه،6/20]
[792]ك+ التى ذكرها الله تعالى في القرآن فقال { فلا تكن في صخرة} [لقمان،16/31]
[793]ك:يبيست.
[794]تفسير البغوي [سورة طه 7/20-14]،255/3.
[795][لقمان،16/31]
[796]ق+ وأخرج ابن أبي حاتم عن السدي قال هي الصخرة التى ليست في السموات ولا في الأرض بل هي تحت شع أرضين عليها ملك قائم.
[797]الدر المنثور الباب 8، 212/8.
[798]العظمة لأبي الشنخ الإصبهاني ، صفة الأرضين وما فيهن من خلق الله تعالى عز وجل 1378/4.
[799]ق- وأخرج أبو الشيخ عن مجاهد قال: السجين... على الثرى إنتهى ما نقله السيوطي.
[800][طه، 6/20]

وهي السجين التى فيها كتاب الفجار ويقال الثرى تراب رطب مقدار خمسمائة عام تحت الأرضين ولولا ذلك لأحرقت النار الدنيا وما فيها،[801] انتهى كلامه.

الباب الخامس

فيما يتعلق بأحوال الشمس والقمر وسائر الكواكب وكائنات الجو من الرياح والأمطار وغيرها وفيه فصول:

الفصل الأول: في بيان بعض أحوال الشمس والقمر:

قال العلامة السيوطي: أخرج الديلمي عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: قال رسول الله عليه السلام:'الشمس والقمر وجههما إلى العرش وقفاهما إلى الناس'[802] وأخرج الطبراني في الأوسط وابن مردويه عن أنس قال: حدثني رسول الله عليه السلام: أن الشمس والقمر والنجوم خلقهن الله تعالى من نور العرش'[803] وأخرج الطبراني وأبو الشيخ وابن مردويه عن ابن أبي أمامة الباهلي قال: قال رسول الله عليه السلام:'وكّل بالشمس سبعة أملاك يرمونها بالثلج كل يوم ولولا ذلك ما أصابت شيئا إلا احرقته '[804].

وأخرج ابن عساكر عن ابن عباس قال: والذى نفسي بيده ما طلعت (328b) الشمس قط حتى ينخسها[805] سبعون ألف ملك فيقولون لها اطلعي اطلعي فيأتيها شيطان يريد أن يصدها عن الطلوع فتطلع بين قرينه فيحرق الله تعالى تحتها وذلك قول رسول الله عليه السلام 'ما طلعت الشمس الاّ بين قرني الشيطان وما غربت الشمس قط الاّ خرت لله تعالى ساجدة فيأتيها شيطان يريد أن يصدها عن السجود فتغرب بين قرنيه فيحرق الله تعالى ما تحتها' وقد قال رسول الله صلى الله عليه وسلم' ولا غربت الا بين قرني الشيطان'[806].

وأخرج ابن مردوية وابن عساكر وأبو الشيخ عن ابن عمر قال: إن الشمس والقمر وجوههما إلى السماء وقفاهما إلى الأرض يضيئان من في السماء كما يضيئان من في الأرض [807] وأخرج ابن منذر عن عكرمة قال: ما طلعت الشمس حتى يوتر[808] لها كما يوتر الفرس [809] وأخرج أبو الشيخ بسند حسن عن ابن عباس في قوله تعالى:{وجعل القمر فيهن نورا} [810] قال: قفاه مما يلي الأرض ووجهه مما يلي السماء،[811] انتهى ما نقله السيوطي.

قال الإمام البغوي: في تفسير وقال عبدالله بن عمر: إن الشمس والقمر وجههما إلى السموات وضوء الشمس ونور القمر فيهن وقفاهما إلى الأرض وروي عن ابن عباس،[812] انتهى ما نقله.

---

[801]تفسير السمرقندي سورة طه 20/7-12، 390/2.

[802]العظمة لأبي السيخ الإصبهاني ، ذكر عظمة الله تعالى وعجائب لطفه و كرمه 1141/4:'' عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: «إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وُجُوهُهُمَا إِلَى السَّمَاءِ، وَقَفَاهُمَا إِلَى الْأَرْضِ يُضِيئَانِ مَنْ فِي السَّمَاءِ، كَمَا يُضِيئَانِ مَنْ فِي الْأَرْضِ»، انطر: الدر المنثور، الباب 5، 343/4.

[803]انظر: المعجم الأوساط الطبراني 'باب من اسمه: محمد '6062، 6/ 153. ''حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ الْعُصْفُرِيُّ قَالَ: ثَنَا يَزِيدُ بْنُ عَمْرِو بْنِ الْبَرَاءِ الْغَنَوِيُّ قَالَ: نا مَعْقِلُ بْنُ مَالِكٍ قَالَ: ثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ سُلَيْمَانَ الْأَنْصَارِيُّ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرِ بْنِ أَنَسٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ عَنْ ثَلَاثِ خِصَالٍ: عَنِ الشَّمْسِ، وَالْقَمَرِ، وَالنُّجُومِ، مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خُلِقْنَ؟ فَقَالَ: حَدَّثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّهُنَّ خُلِقْنَ مِنْ نُورِ الْعَرْشِ»
لَا يُرْوَى هَذَا الْحَدِيثُ عَنْ أَنَسٍ إِلَّا بِهَذَا الْإِسْنَادِ، تَفَرَّدَ بِهِ يَزِيدُ بْنُ عَمْرِو بْنِ الْبَرَاءِ "

[804]العظمة لأبي السيخ الإصبهاني ذكر عظمة الله تعالى و عجائب لطفه و كرمه 1153/4، انظر: المعجم الكبير للطبراني ، عفير بن معدن عن سليم بن عامر 7505، 168/8.

[805]و في هامش م:اي يضربها.

[806]انظر: مسند أحمد ط الرسالة ''... فَإِنَّهَا تَطْلُعُ حِينَ تَطْلُعُ بَيْنَ قَرْنَيْ شَيْطَانٍ ......فَإِنَّهَا تَغْرُبُ بَيْنَ قَرْنَيْ شَيْطَانٍ....17014، 228/28..

[807]: الدر المنثور، الباب 5، 343/4.

[808]و في هامش م: اي لجام.

[809]لم أجده، ق: القوس.

[810][نوح،16/71]

[811]العظمة لأبي السيخ الإصبهاني ذكر عظمة الله تعالى و عجائب لطفه و كرمه 614، 1141/4 .

[812]لم أجده.

قال الإمام أبو الليث السمرقندي: في تفسير سورة الاسراء وقال ابن عباس: كان في الزمن الأول (329a) لا يعرف الليل من النهار فبعث الله تعالى جبرائل عليه السلام فمسح جناحه بالقمر فذهب ضوؤه وبقي علامة جناحه وهو السواد الذى في القمر فذلك قوله تعالى:{فمحونا آية الليل}[813] وقال محمد بن كعب كانت شمس بالليل وشمس بالنهار فمحيت شمس الليل،[814] انتهى ما نقله.

قال القاضي: حكى المفسرون عن ابن عباس أنه سمع النبي عليه السلام يقول:'إن الله تعالى لما أبرم[815]خلقه فلم يبق من خلقه غير آدم خلق شمسين من نور عرشه فلو ترك الشمس والقمر كما خلقهما لم يعرف الليل من النهار ولا كان يدرى الأجير إلى متى يعمله ولا الصائم إلى متى يصوم ولا المصلي إلى متى يصلي ولا المرأة كم يعتد ولا أوقات الصلوة ولا وقت الحج و متى تحمل الديون ويبذرون ويزرعون ومتى تكون الراحة لا بد أنهم وكان الله تعالى نظر لعباده وأرحم بهم وأرسل جبريل عليه السلام فأمر جناحه على وجه القمر وهو يومئذ شمس ثلاث مرات فطمس[816] عنه الضوء وبقي فيه النور فذلك قوله تعالى {فمحونا آية الليل وجعلنا آية النهار مبصرة}[817]،[818] انتهى ما نقله.

الفصل الثاني: في بيان الخسوف والهلال والليل والنهار و بيان أن الكواكب ليس شيئ منها لاصقا بالسماء:

قال شارح المشارق: اتفقا على الرواية عن المغيرة بن شعبة قال: انكسفت الشمس[819] لموته فقال عليه السلام:'إن الشمس والقمر (329b) آيتان من آية الله تعالى لا ينكسفان لموت أحد ولا لحياته فإذا رايتموها أي رأيتم إنكسافها على حذف المضاف فادعوا الله وصلوا حتى تنجلى اى تكشف'[820]، انتهى ما نقله شارح المشارق.

قال العلامة السيوطي: أخرج البخاري في تارخه عن أنس عن النبي عليه السلام' أن الشمس والقمر إذا رآى أحدهما من عظمة الله شيئا جادّ عن مجراه فانكسف'[821] وأخرج أبو الشيخ وابن مردوية في التفسير عن مقاتل بن حبان عن عكرمة عن ابن عباس خلق الله تعالى بحرا دون السماء بمقدار ثلاث فراسخ فهو موج مكفوف قائم في الهواء بأمرالله تعالى لا تقطر منه قطرة جارٌ في سرعة السهم تجري فيه الشمس والقمر والنجوم فذلك قوله تعالى:{كل في فلك يسبحن}[822]الفلك دوران العجلة في الجنة غمر ذلك البحر فاذا أحب الله تعالى أن يحدث الكسوف خرت الشمس عن العجلة فوقعت في غمر ذلك البحر فإذا أراد الله تعالى أن يعظم الآية وقعت كلها ولا يقى منه شيئ وإذا أراد دون ذلك وقع النصف أو الثلث أو الثلثان في الماء و يبقى سائر ذلك على العجلة وصارت الملائكة المؤكلون بها فرقتين فرقة تقبلون على الشمس فبجرونها نحو العجلة وفرقة تقبلون إلى العجلة فتجرونها إلى الشمس،[823] انتهى ما نقله السيوطي[824].

قال الإمام القرطبي: في تفسير قوله تعالى:{حتى عاد كالعرجون القديم}[825] وأمّا القمر فأمر الروح (330a) الأمين جناحه على وجهه فمحا ضوئه بسلطان الجناح فبقى ذلك المحو على ما يراه الخلق في

---

[813][إسراء،12/17]
[814]تفسير السمرقندي الإسرى 17/9-12، 303/2.
[815]و في هامش م:أوجد.
[816]و في هامش م: منع.
[817][إسراء،12/17]
[818] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 40/ب -41/أ؛ الدر المنثور الباب 12، 247/5.
[819]ك+ يوما مات إبراهيم ابن النبي عليه السلام .
[820]انظر: المعجم الكبير للطبراني 572، 210/17، صحيح البخاري ، باب الدعاء بالخسوف 1060، 39/2، صحيح مسلم باب ما عرض على النبي صلى الله عليه و سلم 2،623/904.
[821]لم أجده.
[822][ياس،40/36]
[823]الدر المنثور 96، 326/3.
[824]ق- السيوطي.
[825][ياس،39/36]

غلاف من ماء ثم جعل له المجرى فكل ليلة يبدأ للخلق من ذلك الغلاف[826] قدر بمقدار يقمر لهم حتى ينتهي بَدؤه ويراه الخلق بكماله و استدارته ثم لا يزال يعود إلى الغلاف كل ليلة شيء منه فينقص من الرؤية و الأقمار بمقدار ما زاد في البدء ويبتدئ في النقصان من الناحية التى لا تراه الشمس وهي ناحية المغرب حتى يعود كالعرجون القديم[827].[828]

قال صاحب الوسيط: في تفسير قوله تعالى:{يغشي الليل والنهار}[829] قال الزجاج: المعنى إن الليل يأتي على النهار و يغطيه والتغطية إلباس الشيء للشيء يطلبه حثيثا الحثيث المعجل. قال ابن عباس: يطلب الليل النهار ولا غفلة له،[830] انتهى ما نقله.

قال العلامة أبو الفرج ابن الجوزي في قوله تعالى:{يغشي الليل و النهار} قال الزجاج: المعنى إن الليل يأتي على النهار فيغطيه و إنما لم يقل ‘و يغشي النهار الليل’ لأن في الكلام دليلا عليه،[831] انتهى كلامه.

قال العلامة السيوطي: أخرج أبو الشيخ من طريق عبد المنعم ابن إدريس عن أبيه عن وهب عن سلمان رضي الله عنه قال: الليل موكل به ملك يقال له: شراهيل فإذا حان وقت الليل أخذ خرزة سوداء فدلاّها من قبل المغرب فإذا نظرت اليها الشمس وجبت[832] في أسرع من طرفة (330b) العين قد أمرت الشمس أن لا تغرب حتى ترى الخرزة فإذا غربت جاء الليل فلا تزال الخرزة معلقة حتى يجيء ملك آخر يقال له: هراهيل بخرزة بيضاء فيعلقها من قبل المطلع فإذا رأها شراهيل جر إليه خرزته وترى الشمس الخرزة البيضاء فتطلع وقد أمرت أن لا تطلع حتى تراها فإذا طلعت جاء النهار،[833]وأخرج البخاري في الأدب المفرد عن أبي هريرة [834]عن النبي عليه السلام قال:‘لا يقل أحد يا خيبة الدهر قال الله تعالى: أنا الدهر أرسل الليل والنهار وإذا شئتُ قبضتها’،[835] انتهى ما نقله السيوطي.

قال الإمام القرطبي: في تفسير قوله تعالى:{ورب المشارق}[836]وقال الحسن: الشمس والقمر والنجوم في فلك بين السماء والأرض غير ملصّقة ولو كانت ملصّقة ما جرت، ذكره الثعلبي و الماوردي[837] انتهى كلامه.

قال القاضي الصنهاجي: قال وهب بن منبه: الشمس والقمر والنجوم ليس شيء لاصقا بالسماء ولكنها تجري في أفلاكها[838] دون السماء في البحر المكفوف، وقال ابن أبي طالب المكي: في قوله تعالى:{إذا الشمس كورت}[839] إنها معلقة بين السماء والأرض مثل القناديل بسلاسل من نور وتلك السلاسل بأيدي ملائكة فإذا كانت النفخة الأولى مات من في السموات ومن في الأرض الاّ ما شاء الله تعالى فتناثرت الكواكب عند موت الملائكة كيف يشاء الله تعالى[840] انتهى (331a) ما نقله[841].

---

[826]ق: الغلافة.
[827]تفسير القرطبي [سورة يس 39/36]،30/15.
[828]ق+انتهى كلام القرطبي.
[829][الأعراف،54/7]
[830]تفسير الوسيط للواحدي [سورة الأعراف]،376/2.
[831]تفسير ابن الجوزي [سورة الأعراف 55/7]، 129/2.
[832]و في هامش: لأي غربت.
[833]الدر المنثور، الباب 96، 327/3، العظمة لأبي السيخ الأصبهاني ،صفة الأرضين وما فيهن من خلق الله عز وجل 1390، 1389/4.
[834]ق- و أخرج البخاري في الأدب المفرد عن أبي هريرة
[835]الأدب المفرد بالتعليقات 332 باب لا يحد الرجل الى أخيه النظر إذا، 411/1.
[836][صفات،5/37]
[837]تفسيير القرطبي [سورة يس40/36] 33/15.
[838]و في هامش ك: اراد في أفلاكها دون العجلة و لهذا قيد بقوله دون السماء في البحر.
[839][تكوير،1/81] ك+ {واذا النجوم انكدرت}الآية.
[840]لم أجده.
[841] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 42/ب.

قال الإمام محمد بن محمود السمرقندي: في تفسير قوله تعالى{وهو الذى خلق الليل والنهار والشمس والقمر كل في فلك يسبحون}[842] الفلك السماء وقوله تعالى{يسبحن}[843] أى يجرون ويعملون ولكن ظاهر الآية يقتضي أن يكون هناك بحر أو نهر تجري فيه الشمس والقمر وفيه تغربان ومنه تطلعان لأنه قال: يسبحون والسباحة المعروفة هي ما يسبح المرء في بحر أو نهر وعلى ذلك جاءت الأخبار عن أنس عن النبي عليه السلام:'أنّه خلق الله تعالى بحرا دون السماء الدنيا بمقدار ثلث فراسخ فهو موج مكفوف و قائم في الهواء بأمر الله تعالى لا تقطر منه قطرة و البحور كلها ساكنة و ذلك البحر جار في سرعة السهم ثم انطباقه[844] في الهواء مستقر[845] كأنه حبل ممدود ما بين المشرق والمغرب فيجري الشمس والقمر والخنس[846] في ذلك البحر' فذلك قوله تعالى:{في فلك يسبحون}[847] وإنا لا نعلم ذلك إلاّ بالخبر عن الله تعالى بأنه كذلك،[848] انتهى كلام الإمام محمد بن محمود السمرقندي.

قال الإمام الكبير أبو الليث: في بستان العارفين و روى عن ابن عباس أنّه قال: النجوم معلّقة بالسماء كهيئة القناديل[849] انتهى.

قال العلامة الكرماني: في كتابه المسمى بعجائب التفسير؛ الشمس والقمر والنجوم في فلك بين السماء والأرض غير ملصّقة بالسماء،[850] انتهى كلامه.

قال الإمام البغوي: قالوا: الفلك موج مكفوف دون السماء تجري فيه الشمس والقمر والنجوم[851] . (331b)

الفصل الثالث: في بيان كائنات الجو من الرياح والأمطار والقوس والرعد والبرق والصاعقة:

قال القاضي الصنهاجي و في تفسير الإمام الثعلبي: في قوله تعالى:{وأنزلنا من المعصرات ماء ثجاجا}[852] عن عكرمة أنه قال: يبعث الله تعالى الريح فيحمل الماء من السماء إلى السحاب فتدر كما تدر اللقحة ثم يبعث الله تعالى الماء كأمثال القرابى[853] فتضربه الرياح فينزل متفرقا[854] ،[855] وحكى الإمام فخر الدين في قوله تعالى:{والله الذى أرسل الرياح فتثير سحابا}[856] عن السدي أنه قال: إن الله تعالى أرسل الرياح فتأتي بالسحاب ثم إنه يبسطه في السماء كيف يشاء ثم يفتح أبواب السماء[857] فيسيل الماء على السحاب ثم يمطر السحاب بعد ذلك وبرحمته هو المطر نقل[858] الواحدي عن ابن عباس أنه قال: لا تنزل نقطة من المطر إلاّ ومعها ملك وفي تفسير الثعلبي عن الحاكم بن عتبة : بلغنا أنه ينزل مع المطر من الملائكة أكثر من عدد ولد آدم و ولد إبليس يحصون كل قطرة حيث وقعت وما تنبت،[859] انتهى ما نقله القاضي[860].

---

[842][أنبياء،33/21]
[843][أنبياء،79/21]
[844]و في هامش م: اي قرار.
[845]ق:مستوى.
[846]و في هامش م: النجوم.
[847][ياس،40/36]
[848]لم أجده.
[849]لم أجده.
[850]غرائب التفسير و عجائب التأويل للكرماني قوله { لا الشمس ينبغي لها أن تدرك القمر}، 961/2.
[851]تفسير البغوي [سورة الأنبياء 34/21-39]، 288/3،ق- النجوم.
[852][نبأ،14/78]
[853]و في هامش م: ولد عظيم.
[854]ق ك: مفترقا.
[855]تفسير الثعلبي [سورة النبإ 1/78-30]، 114/10.
[856][الروم،48/30]
[857]تفسير الرازي [سورة الأعراف 57/7-58].
[858]تفسير الرازي [سورة الأعراف 57/7-58].
[859]تفسير الثعلبي [سورة الحجر 22/15-27]، 336/5.
[860] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 53/أ -54/أ.

قال علي القاري و ذكر زكريا عن خالد بن معدن قال: المطر ماء يخرج[861] من تحت العرش فينزل من السماء إلى السماء حتى يجتمع في موضع يجيء السحاب السود فيدخله فيشربه مثل الثعثع فيسوق الله تعالى حيث يشاء،[862] انتهى ما نقله.

قال الإمام محمد بن محمود السمرقندي: في تفسير قوله تعالى{وأنزلنا من السماء ماء طهورا}[863] وعن ابن مسعود عن النبي عليه السلام أنه قال:'ليس (332a) من سنة بأمطر من أخرى ولكن الله تعالى قسم هذه الأرزاق فجعل في السماء الدنيا فهذا ينزل منه كل سنة بكيل معلوم ووزن معلوم ولكن إذا عمل قوم بالمعاصي حوّل الله تعالى ذلك إلى غيرهم فإذا عصوا جميعا صرف الله تعالى ذلك إلى الفيافي[864] والبحار'[865] انتهى ما نقله.

قال العلامة السيوطي: أخرج أبو الشيخ عن أنس قال رسول الله عليه السلام:'الجنوب من ريح الجنة' وأخرج ابن جرير و ابن مردويه في تفسيرهما وابن أبي الدنيا في كتاب السحاب وأبو الشيخ في العظمة عن أبي هريرة قال:'سمعت رسول الله عليه السلام يقول: ريح الجنوب من الجنة وهي اللواقح وفيها المنافع للناس والشمال من النار يخرج فتمرّ بالجنة فتصيبها نفخة من الجنة فبردها من ذلك' وأخرج إسحاق بن راهويه وابن أبي شيبة في مسندهما أو البخاري في تارخه و البزار و أبو الشيخ عن أبي ذر عن النبي عليه السلام قال:'إن الله تعالى خلق في الجنة ريحا بعد الريح سبع سنين من دونها باب مغلق وإنما يأتيكم الريح من خلال ذلك الباب ولو فتح ذلك الباب لأذرّت[866] ما بين السماء والأرض وهي عند الله تعالى الأريب[867] وعندكم الجنوب'[868].

و أخرج ابن أبي حاتم عن عبد الله بن عمر قال: قال رسول الله عليه السلام:'الريح مسجونة في الأرض الثانية فلما أراد الله تعالى أن يهلك أمر خازن الريح أن يرسل عليهم ريحا يهلك عادا قال يا رب أرسل من الريح قدر منخر الثور قال (332b) الجبار: لا إذا يكفو[869]الأرض ومن عليها ولكن أرسل عليهم وبقدر خاتم'[870]

وأخرج أبو الشيخ عن ابن عباس قال:[871] الماء والريح جند الله الأعظم[872] وأخرج عبد الله بن الإمام في زوائد الزهد وأبو الشيخ عن كعب قال: لو احتبست الريح عن الناس ثلاثة ايام لَأنتنّ ما بين السماء والأرض وأخرج أبو الشيخ عن قيس بن عبادة قال: الشمال ملح الأرض ولو لا الشمال لا نبتت الأرض[873]،[874] وأخرج أبو عبيد وابن المنذر وابن أبي حاتم وابن أبي الدنيا وأبو الشيخ عن ابن عمر رضي الله عنه: الرياح ثمان أربع منها رحمة وأربع منها عذاب؛ فأما الرحمة الناشرات والمبشرات والمرسلات والذاريات وأما العذاب فالعقيم والصرصر وهما في البر والعاصف والقاصف وهما في البحر[875]

وأخرج أبو الشيخ مثله عن ابن عباس أنه قال: و الريح بدل الذاريات وأخرج أبو الشيخ عثمان الأعرج قال: إن مساكن الرياح تحت أجنحة الكروبين حملة العرش فتهيج[876] فتقع بعجلة الشمس فتعين الملائكة على جرها

---

[861]ك: مخرج.
[862]الدر المنثور، الباب 22، 86/1.
[863][فرقان،48/25]
[864]و في هامش م: بيان ير.
[865]لم أجد في هذا التفيسر ولكن انظر: تفسير الثعلبي [سورة الفرقان 35/25-52] 140/7.
[866]و في هامش م ك : اي هلكت.
[867]ك: الأذيب.
[868]الدر المنثور الباب 164، 398/1.
[869]و في هامش م: اي هلك.
[870]تفسير ابن كثير [سورة الروم 48/30-51]، 290/6.
[871]ك ق+ الماء و الريح جندان من جنود الله .
[872]الدر المنثور الباب 164، 397/1.
[873]ق-و أخرج عبد الله بن الإمام في زوائد الزهد و أبو الشيخ عن كعب قال: لو احتبست الريح عن الناس ثلثة لَأنتنّ ما بين السماء و الأرض و أخرج أبو الشيخ عن قيس بن عبادة قال: الشمال ملح الأرض و لو لا الشمال لا نبتت الأرض
[874]الدر المنثور الباب 164، 398/1.
[875]تفسير الرازي [سورة الأعراف 57/7-58]، 289/14.
[876]و في هامش م: تحرك.

ثم تهيج من عجلة الشمس فتقع في البحر ثم تهيج في البحر فتقع بروس الجبال ثم تهيج من رؤس الجبال فتقع في البر [877]

وأخرج الشافعي في الأم وابن أبي الدنيا في المطر وأبو الشيخ عن المطلب بن حنطب إن النبي عليه السلام قال:'ما من ساعة من ليل ونهار إلا والسماء يمطر فيها يصرف الله تعالى حيث يشاء'[878] وأخرج أبو الشيخ عن (333a) أبي أمامة قال: قال رسول الله عليه السلام:'ما مطر قوم إلاّ برحمة ولا قحوط إلاّ بسخطة'[879].

وأخرج أبو حاتم وأبو الشيخ عن ابن عباس قال: المطر مزاجة من الجنة فإذا كثرت المزاج عظمت البركة وإن قل المطر وقل المزاج قلّت البركة وإن عظم المطر وأخرج أبو الشيخ عن الحسن قال: ما من عام بأمطر من عام ولكن الله تعالى يصرفه حيث يشاء وينزل مع المطر كذا وكذا من الملائكة يكتبون حيث يقع ذلك المطر ومن يرزقه وما يخرج منه مع كل قطرة [880]

وأخرج ابن جرير وابن منذير وابن أبي حايم وأبو الشيخ عن السدي قال: يرسل الله تعالى الريح فتأتي السحاب من بين الحافتين طرف السماء والأرض حيث يلتقيان فتخرجه ثم تنشر فتبسط في السماء كيف يشاء ثم تفتح أبواب السماء يسيل الماء على السماء ثم يمطر السماء بعد ذلك[881]

وأخرج أبو الشيخ عن كعب قال: لولا أن الجليد[882] ينزل من السماء الرابعة لم يمر بشيء إلاّ هلكته[883] وأخرج أحمد والترمذي وصححه والنسائي وأبو الشيخ عن بن عباس رضي الله عنه: إن اليهود قالوا: يا رسول الله أخبرنا عن الرعد ما هو قال:'ملك من الملائكة موكل بالسحاب معه مخاريق[884] من نار يسوق بها السحاب حيث يشاء الله تعالى' قالوا: فما صوت الذى نسمع قال:'زجره[885]إذا زجره [886]حتى تنتهي إلى (333b)حيث أمر' قالوا: صدقت[887].

و أخرج ابن مردوية عن عمر الأشعاري[888] قال: قال رسول الله عليه السلام:'اسم السحاب عند الله تعالى عناق والرعد ملك يزجر السحاب والبرق طرف ملك يقال له روقيل'[889] وأخرج ابن المنذر و ابن مردوية من طريق مجاهد عن ابن عباس قال: الرعد ملك اسمه الرعد وصوته هذا تسبيحه فإذا اشتدت زجره[890] أمسك السحاب واضطر[891] من جوفه فتخرج صواعق من فيه[892].

وأخرج أبو الشيخ عن شهر بن حوشب قال: الرعد ملك مؤكل بالسحاب يسوقه كما يسوق الحاوى[893]الإبل فإذا خالفت سحابة صاها فاشتد غضبه تناثرت من فيه النيران وهي الصواعق التى رأيتم،[894] انتهى ما نقله السيوطي.

---

[877]الدر المنثور الباب 164، 398/1.
[878]مسند الشافعي ترتيب السندي الباب الخامس عشر في صلاة الإستسقاء 495، 171/1، الدر المنثور الباب 22، 87/1.
[879]العظمة لأبي الشيخ الإصبهاني ، ذكر المطر و نزوله 1259/4.
[880]الدر المنثور الباب 22، 87/1.
[881]الدر المنثور الباب 57، 477/3.
[882]و في هامش م: اي المطر.
[883]العظمة لأبي الشيخ الإصبهاني ، ذكر المطر و نزوله 1260/4.
[884]و في هامش م: قامجي.
[885]و في هامش م:شذت.
[886]و في هامش م: زجر ملك السحاب.
[887]سنن الترمذي ت بشر ، الباب 14 : و من سورة الرعد 3117، 145/5، تفسير الوسيط للواحدي ، سورة البقرة 95/1.
[888]ك: الاشوى ، ق : الأسوى.
[889]الدر المنثور الباب 4،620/12.
[890]و في هامش ك: ازجر الصيحة.
[891]و في هامش ك: تلهب النار و شعله.
[892]الدر المنثور الباب 13، 622/4.
[893]و في هامش م: الراي.
[894]الدر المنثور الباب 13، 622/4.

قال صاحب الوسيط في قوله تعالى {يسبح الرعد بحمده}[895] قال ابن عباس: سألت اليهود لرسول الله عليه السلام قالوا: أخبرنا عن الرعد ما هو قال:'الرعد ملك من الملائكة مؤكل السحاب حيث يشاء الله' قالوا: فما الصوت الذى نسمع قال:' زجرة السحاب إذا زجره حتى تنتهي إلى حيث ما أمر'[896] وروى أبي هريرة عن النبي عليه السلام قال: إن ربكم الله تعالى يقول: لو إن عبادي اطاعوني لأسقيتهم المطر بالليل وأطلعت عليهم الشمس بالنهار ولم أسمعهم صوت الرعد'[897] انتهى ما نقله.

قال القاضي في كنز الأسرار: حكى ابن عطية عن الخليل: إن الصاعقة (334a) الواقعة الشديدة من صوت الرعد يكون معها أحيانا قطعة نار يقال: إنها قطعة نار تخرج من فم الملك عند غضبه إذا خالفت السحابة و صاح بها و إذا اشتد غضبه طارت النار من فيه[898] وأخرج الترمذي عن ابن عباس قال: أقبلت اليهودي إلى رسول الله عليه السلام فقالوا: يا أبا القاسم أخبرنا عن الرعد فقال:'ملك من الملائكة موكل بالسحاب معه مخاريق من نار يسوق بها السحاب حيث يشاء الله تعالى' فقالوا: ما هذا الصوت الذى نسمع قال:'زجرة إذا زجر تنتهي إلى حيث أمر' قالوا: صدقت[899].و حكى الثعلبي في تفسير عن ابن عباس قال: الرعد ملك يسوق السحاب و إنه موكل بالسحاب يصرفه حيث يؤمر و إنه يسبح الله تعالى فإذا سبح الرعد لا يبقى ملك في السماء إلاّ رفع صوته بالتسبيح فعندها ينزل المطر[900]. قال الإمام فخر الدين الصوت الذى يسمع من السحاب هو أجرام السحاب تضطرب[901] وتنقص وترعد إذا أخذتها الرياح فصوت ذلك من اللإرتعاد ونحوه للزمشري وحكاه المفسرون في قوله: {فيه ظلمات ورعد وبرق} [902] وذلك كله مخالف للحديث المذكور[903] انتهى كلام القاضي[904].

قال الإمام أبو الليث السمرقندي في بستان العارفين وروى عن النبي عليه السلام أنه قال:'إن الرعد اسم الملك يزجر السحاب والصوت الذى يسمع الناس (334b) هو صوت الملك' انتهى ما نقله السمرقندي[905].

قال العلامة السيوطي وأخرج أبو نعيم في الحلية عن ابن عباس أن النبي عليه السلام قال:'لا تقولوا قوس قزح فان قزحا شيطان ولكن قولوا قوس الله فهو أمان لأهل الارض'[906] وأخرج الحاكم في المستدرك عن ابن عباس مرفوعا 'أمان أهل الأرض من الفرق القوس[907]' انتهى ما نقله السيوطي.

الباب السادس

فيما يتعلق بعلم النجوم و فيه فصلان:

الفصل الأول: في بيان كراهة النظر في النجوم وحرمته:

قال صاحب الوسيط في تفسير قوله تعالى:{وأن تستقسموا بالأزلام ذلكم فسق} [908] أى لا تطلبوا علم ما قُسم لكم من الخير والشر بالأزلام قال المفسرون: كان أهل الجاهلية إذا أراد أحدكم سفرا أو غزوا أو تجارةً وغير ذلك طلب علمه من الأزلام وهي قداح كانت في الكعبة عند سدنت البيت[909] مكتوب على بعضها أمرني ربي وعلى بعضها نهاني ربي فإن خرج اليهم الآمر مضى على حاله وخرج الناهي لم يمض لحاجته وواحد الأزلام

---

[895] [رعد ،13/13].
[896]، تفسير الوسيط للواحدي ، سورة البقرة 95/1.
[897] تفسير البغوي[سورة الرعد 12/13-13]، 11/3.
[898] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 60/أ.
[899] سنن الترمذي ت بشر ، الباب 14 : و من سورة الرعد 3117، 145/5
[900] تفسير الثعلبي [سورة البقرة 17/2-20]، 193/1.
[901] و في هامش م: تحرك.
[902] [بقرة ،19/2]
[903] تفسير الرازي [سورة البقرة 19/2-20]، 317/2.
[904] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 50/أ-ب.
[905] تفسير السمرقندي [سورة الرعد 13/13=14]،220/2.
[906] أبو نعيم، الحلية الأولياء و طبقة الأصفياء،309/2.
[907] ق- قوس،لم أجده، الدر المنثور، الباب:40، 426/4.
[908] [مائدة،3/5]
[909] و في هامش م: السدن خادم الكعبة.

زلم قال الزجاج: أخبر الله تعالى أن الاستقسام بالأزلام حرام ولا فرق بين ذلك وبين قول المنجم لا تخرج من أجل نجيم كذا وأخرج من طلوع نجم كذا لأن الله تعالى يقول: في كتابه الكريم {وما تدري نفس ماذا تكسب غدا}[910] وذلك دخول في علم الله تعالى الذى هو غيب فهو حرام كالأزلام الذى ذكرها الله تعالى وقد روى أبو الدردى عن النبي عليه السلام أنّه قال: (335a) ‹من تكهّن أو استقسم أو تطيّر طيرة ترده عن سفره لم ينظر إلى الدرجات العلى من الجنة يوم القيمة›[911] انتهى كلامه.

قال الامام أبو الليث السمرقندي: في باب الحث على طلب العلم من كتابه المسمى بستان العارفين وروى عن النبي عليه السلام أنّه:‹نهى عن النظر في النجوم› و قال ابن عباس: لميمون بن مهران لا تتبع النجوم فإنه يؤدي الى الكهانة انتهى ما نقله.

قال القاضي و لِابن رشيد هو الشيخ أبو الوليد صاحب المقدمات كراهة[912] ما يفضي إلى نقصان الشهر ووقت رؤية الهلال لأنه لا يعتمد عليه في الشرع وهو اشتغال بما لا يعني قال: وكذا ما يعلم به الكسوفان مكروه لأنه لا يغني شيئا ويوهم العامة لانه يعلم الغيب بالحساب فيزجر[913] عن الأخبار بذلك ويؤدب عليه، انتهى ما نقله[914].

قال[915] في الخلاصة الفتوى؛ تعلم علم النجوم قدر ما يعلم به مواقيت الصلوة والقبلة لا بأس به والزيادة حرام، انتهى.

قال الإمام الفاضل[916] هو برهان الإسلام وشيخه الإمام المرغيناني الذى هو صاحب الهداية في تعليم المتعلم وعلم النجوم بمنزلة المرضى فتعلمه حرام اللّهم إلاّ إذا تعلم قدر ما يعرف به القبلة وأوقات الصلوة، انتهى ما قال الفاضل.

قال في فتوى الكبرى رجل أراد أن يتعلم النجوم فإن كان يتعلم مقدار ما يعرف به مواقيت الصلوة والقبلة لا بأس به وما عدا ذلك حرام، انتهى.

الفصل الثاني:[917] في تفصيل ما قيل في هذا الباب:

العلامة السيوطي أخرج أبو الشيخ عن قرطبي قال: والله ما لأحد (335b) من أهل الأرض في السماء من نجم ولكن يتبعون الكهنة ويتخذون النجوم علةً،[918] انتهى ما نقله السيوطي.

قال القاضي: قال القتادة: خلق الله تعالى النجوم لثلاثٍ جعلها زينة للسماء الدنيا ورجوما للشياطين وعلامات يهتدى بها فمن تأوّل فيها غير ذلك فقد أخطأ خطأ وأضاع نصيبه وتكلف ما لا يعنيه وما لا علم له به[919]

---

[910][لقمان34/31]،

[911]التفسير الوسيط للواحدي [سورة المائدة]، 152/2.

[912]و في هامش م: يعني مؤل بكراهة مطالعة علم الحساب الذي يؤد إلى معرفة الهلال ومعرفة تمام الشهر ونقصانه ك تعلم الزيج والتقويم.

[913]و في هامش م: منع.

[914] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 44/ب.

[915]خلاصة الفتوى؛ لطاهر بن أحمد بن عبد الرشيد البخاري (طاهر البخاري)،(ت 542 ه/ 1147 م) المكتبة الأزهرية خاص(مخطوطة).

[916]تعليم المتعلم؛ لبرهان الإسلام الزرنوجي، (ت 597 ه / 1200 م) ، المكتبة الإسلامية، بيروت ،1996.

[917]و في هامش م: ق+ مثل تعلم وقت الزوال و فيء الزوال و مقدار ما يعلم ما القبلة مثل تعلم كيفية النجوم المسمى بالثابتة لا بأس لأنه محتاج اليه لاداء الصلوة وما عدا ذلك حرتم انتهى ما نقله صاحب الفتاوى.

[918]الدر المنثور، الباب: 97، 329/3.

[919]الإرشاد في توحيد رب العباد الباب: أنواع من السحر،61/1.

وفي البخاري عن الربيع مثله وزاد وما جعل الله في نجم حياة أحد ولا رزقه ولا موته وإنما يفترون على الكذب ويتعللون بالنجوم،[920] انتهى ما نقله.

قال الشيخ عماد الدين ابن كثير في تفسير قوله تعالى:{فلا أقسم بمواقع النجوم}[921] وروى المالك في الموطأ عن زيد بن خالد الجهني قال: صلى لنا[922] رسول الله عليه السلام صلوة الصبح بالمدينة في أثر[923]السماء كانت من الليل فلما انصرف أقبل على الناس فقال:'هل تدرون ماذا قال ربكم؟' قالوا: الله ورسوله أعلم قال:'أصبح من عبادي مؤمن بي وكافر بي فأما من قال مطرنا بفضل الله تعالى ورحمته فذلك مؤمن بي وكافر بالكواكب وأما من قال مطرنا بنوء[924]كذا وكذا فذلك كافر بي ومؤمن بالكواكب' أخرجاه في الصحيحين وروى مسلم عن أبي هريرة عن رسول الله عليه السلام قال:'ما أنزل الله تعالى من السماء من بركة الاّ أصبح فريق من الناس بها كافرين منزل الغيث فيقولون بكوكب كذا وكذا'،[925] انتهى ما نقله الشيخ ابن كثير.

قال العلامة النسابوري في تفسير سورة النمل عن عائشة رضي الله عنها وعن أبيه من زعم[926] أنه يعلم ما في غدٍ (336a) فقد أعظم على الله تعالى الفرية[927] والله تعالى يقول قل لا يعلم من في السموات و الأرض الغيب إلاّ الله تعالى،[928] انتهى.

قال الشمس الأئمة في تفسير قوله تعالى{قل لا يعلم من}[929] اه قال الحاكم: دل ذلك على بطلان قول الإمامية : إن الإمام يعلم الغيب، وبطلان قول الكهنة و المنجمين والرمالين والجفارين ونحوهم، انتهى ما نقله.

قال القاضي العياض: في الشفاء من اعترف بالهيّة الله تعالى ووحدانيته ولكنه اعتقد أن معه في الأزل شيئا قديما غيره أو أن ثمّة صانعا للعالم سواه ومدبرا غيره فضلك كله كفر فذلك نقطع على كفر من قال بقديم العالم[930]بإجماع المسلمين كقول إلهيين من الفلاسفة والمنجمين والطائعين أو بقائه أو شك في ذلك على مذهب بعض الفلاسفة،[931] انتهى ما نقله القاضي[932].

قال العلامة التفتازاني: في شرح العقائد وتصديق الكاهن بما يخبر عن الغيب كفر، لقوله عليه السلام:'من أتى كاهنا فصدقه بما يقول فقد كفر بما أنزل على محمد والكاهن' هو الذى خبر عن الكوائن في المستقبل الزمان ويدعي معرفة الأسرار ومطالعة علم الغيب وكان في العرب كهنة يدعون معرفة الأمور[933] فمنهم من كان يزعم أن له رئيسا من الجن[934] تابعة فيلقى اليه، الاخبار ومنهم من كان أنه له يدعي يستدرك الأمور بفهم أُعطيه[935] والمنجم إذا ادعى العلم بالحوادث الآتية فهو (336b) مثل الكاهن،[936] انتهى كلام الشارح التفتازاني.

---

[920]لم أجده.
[921][واقعة،75/56]
[922]ق:بنا.
[923]و في هامش م: اي المطر.
[924]و في هامش م: النوء سقوط نجم من المنازل في المغرب مع الفجر وكانت العرب تصيب الأمطار والرياح اليها فيقولون مطرنابنوء كذا والجمع والأنواء قانون الادب.
[925]تفسير ابن كثير ط العلمية [سورة الفرقان 25/51-54]، 226/4.
[926]و في هامش م: اي النجوم.
[927]و في هامش م: اي الإفتراء.
[928]تفسير النيسابري، 315/5.
[929][نمل،65/27]
[930]و في هامش م: بأن يقول أن الواجب الوجود موجود بالذات لا فاعل بلاإختيار.
[931]شفا بتعريف حقوق المصطفى الباب: فصل الرابع في بيان ما هو من النقالات 606/2.
[932] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 44/أ ـب.
[933]و في هامش م: الأمور الفئب.
[934]ق: رايا من الجنة.
[935]و في هامش م: صفت.
[936]

قال القاضي: في كنز الأسرار وحكى ابن رشيد فيما يخبر به المنجم من الغيب فمن تزول الأمطار غيرها أقوالاً: أحدها أنه يقتل من غير استتابة لأن ذلك كفر، لقوله عليه السلام:'أصبح من عبادي مؤمن بي وكافر بي' وثايها أنه يستتب فإن تاب لم يقتل وإلا قتل قاله إلاّ شهب وثالثها أنه يزجر عن ذلك ويؤدب[937] قاله مالك في سماء وابن القاسم في الغنية انتهى ما نقله القاضي[938].

الخاتمة:

فيما يتعلق بالمعراج:

قال العلامة أبو الليث السمرقندي: بسورة الإسرى قوله تعالى:{سبحان الذى الأسرى}[939]اي عَجّب من أمر الله تعالى الذى أسرى ويقال تنزيها لله تعالى عن السوء وروى موسى بن طلحة قال سئل رسول الله عليه السلام عن سبحانه الله فقال:'تنزيها لله تعالى عن السوء' اه قال الفقيه: أخبرني الثقة بإسناد عن أبي سعيد الخدري قال: سئل النبي عليه السلام عن الليلة التى أسرى به فقال: أوتيت بدابة وهي أشبه الدواب بالبغل وهو البراق وهو الذى كان يركبه الأنبياء' قال عليه السلام: فانطلق بي يضع يده عند منتهى بصره فسمعت نداء عن يمين يا محمد على رسلك فمضيت و لم أعرج عليه ثم سمعت نداء عن شمال فمضيت ولم ألتفت اليه ثم استقبلتني امرأة وعليها من كل زينة فمدت يدها وقالت على رسلك ولم ؟ألتفت (337a) إليها ثم أتيتُ البيت المقدس أو قال: المسجد الأقصى فنزلت وواثقته بالخلقة التى كانت الأنبياء يوثقون بها ثم دخلت فصليت فقلت يا جبريل سمعت نداء عن يمين فقال ذلك داعي اليهودية أما إنك لو وقفت عليه لنهودن أمتك فقلت سمعت نداء عن شمال فقال لي كانت دعوة النصارى أما أنّك لو وقفت عليها لتنصرن أمتك وأما امرأة كانت الدنيا تزينت لك أما إنك لو وقفت عليها لَاختارت أمتك الدنيا على الآخرة ثم اوتيتُ بإنائين أحدهما فيه لبن والأخرى فيه خمر فقال لي اشرب أيّهما شئتَ فأخذت اللبن وشربت وتركت الخمر فقال جبريل أحببت الفطرة أى أُعطيت أمتك الإسلام أما لو أخذت الخمر غوت[940] أمتك ثم جيئ بالمعراج الذى يعرج فيه أرواح بني آدم فإذا أحسن ما رأيت ألم تروا إلى الميت كيف يحدج بصره إليه فعرج بنا فيه' ثم ذكر حديثا طويلا فنزل {سبحان الذى اسرى بعبده} [941] يعني محمدا ليلا من أول الليل، الآية انتهى كلام السمرقندي[942].

قال العلامة عثمان بن سعيد الدارمي: في تفسير قوله تعالى:{سبحان الذى أسرى بعبده ليلا} فإن قيل: إنما قال الله تعالى أسرى بعبده من المسجد الحرام إلى المسجد الاقصى و لم يقل أسرى به إلى السماء و الحكمة به والله تعالى أعلم أنه لو أخبر ابتداء بعروجه إلى السماء لَاشتدّ إنكارهم فأخبر (337b) بيت المقدس إبتداء فلما تمكّن ذلك قلوبهم وبأن لهم صدقه فأخبر بصعوده إلى السماء وبقوله {والنجم إذا هوى} [943] أخبرنا عبد الله بن حامد انا حامد بن محمد أخبرنا علي بن عبد العزيز نا عبد الله بن محمد اليتمي أخبرنا عبد الرحمن بن خالد انا جعفر بن سليمان انا طلحة بن يحيى بن طلحة عن أبيه عن طلحة بن عبد الله قال سئلت رسول الله عليه السلام عن تفسير قوله تعالى {سبحان الله}' تنزيه الله تعالى عن كل سوء ويكون سبحان بمعنى التعجب فالآية متضمنة للمعنيين جميعا من المسجد الحرام اه[944].

[937]و في هامش م: يضرب.
[938] كنز الأسرار للقاضي الصنهاجي 44/ ب.
[939][إسراء،1/17]
[940]و في هانش م: ضل.
[941][الإسرى ،1/17]
[942]تفسير السمرقدي (تحر العلوم) [سورة الإسراء 1/17]، 299/2.
[943][النجم، 1/53]
[944]لم أجد.

فأما حديث المسير فاقتصرت فيه على الأخبار المأثورة المشهورة دون المناكير والأحاديث الواهية الأسانيد[945] وجمعتها على نسق واحد[946] مخترا لتكون أحلى في الإستماع وأدن الإنتفاع [947]

وهو ما أخبرنا أبو محمد عبد الله الوزان أخبرنا أبو حامد مكى بن عبدان نا عبد الله بن هاشم بن حبان نا يحيى بن سعيد القطان نا هاشم الدستولى وأخبرنا عبد الله بن حامد نا مكي بن عبدان حدثنا محمد بن يحيى نا عبد الصمد هاشم عن قتادة عن أنس،

وحدثنا ابن يوسف بالقصر نا ابن حشوذب بواسطه نا إبراهيم بن مسعود بن حالة نا هدية ابن حلدة (338a) همام وأخبرنا عبد الله نا مكي حدثنا محمد بن يحيى حدثنا عبد الله بن عطاء عن سعيد عن قتادة عن أنس بن مالك بن صعصعه عن النبي عليه السلام،

وأخبرنا عبد الله بن حامد نا مكى حدثنا أحمد بن يوسف الأزدي حدثنا حجاج بن منهال نا حماد بن سلمة عن ثابت عن أنس عن رسول الله عليه السلام،

وأخبرنا عبدالله نا مكي حدثنا أبو الأزهر أحمد بن الأزهري حدثنا يحيى بن صالح الوحالجي ومروان بن محمد قالا حدثانا سعيد بن عبد العزيز الدمشقي عن يزيد بن أبي مالك عن رسول الله عليه السلام،

وأخبرنا أبو سعيد محمد بن علبد الله بن حمدوان نا أبو حامد بن السرقي نا محمد بن يحيى نا عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن أنس عن النبي عليه السلام[948]،

وأخبرنا عبد لله نا أبو الأزهر نا أبو النصر هاشم بن القسم نا أبو الجعفر عسى بن عبد الله العصدي عن أبي العالية وغيره عن أبي هريرة عن النبي عليه السلام،

نا أبو صالح شعيب بن أبي الحسن البيهقي نا مكي بن أبي الأخضر أخبرني ابن شهاب قال سمعت سعيد بن المسيب يحدّث عن أبي هريرة عن رسول الله عليه السلام،

أخبرنا محمد بن حمدوان بن محمد بن الحسن نا (338b) محمد بن يحيى نا محمد بن كبير الصنعاني عن معمر عن الزهرة عن عروة عن عائشة رضي الله عنها وعن أبيها عن النبّي عليه السلام،

ونا محمد بن عبد الله نا حامد بن السرقي نا محمد بن يحيى نا عبد الرزاق نا معمر عن الزهري عن أبي هريرة عن أبي سلمة بن عبد الرحمن قال: سمعت جابر بن عبد الله يقول: قال رسول الله عليه السلام،

نا أبو الحسن العبدي وأبو القاسم السمرقندي قال نا العباس بن منصور بن العباس نا عتيق بن محمد نا إسحق بن بشير القريشي نا ابن جريح عن مجاهد عن ابن عباس،

ونا شعيب ابن محمد نا مكى ابن عبدان نا أحمد الأزهر نا روح نا عوف عن زرارة بن أوفى عن ابن عباس عن رسول الله عليه السلام،

نا الحسن بن محمد بن جعفر حدثنا الحسين بن محمد بن هارون نا احمد بن محمد بن نصر نا يوسف السعيدى نا سليى عن ابن السامت عنى أبي ذر عن عياس عن رسول الله،[949]

---

[945] و في هامش م: الضيف.
[946] و في هامش م: طريق.
[947] تفسير الثعلبي [سورة الإسراء 17/1-3]،56/6.
[948] سنن الترمذي ت شاكر، باب ما جاءكم فرض الله على عباده 213 ، 1 /417 .
[949] لم أجد بهذه الأسانيد.

ودخل كلام بعضهم في بعض قالوا: قال رسول الله عليه السلام:'لما كانت ليلة الإسرى بي وأنا بمكة بين النائم واليقظان جاء جبريل على نبينا وعليه الصلاة والسلام فقال يا محمد قم فقمت فإذا جبرائل ومعه ميكائل فقال جبرائل ميكائل إيتني بطشت من ماء زمزم لكي ما أطهّر قلبه و اشرح له صدره، قال: فشقّ بطني (339a) وغسله ثلاث مراة واختلف إليه ميكائل بثلاث طساس من ماءٍ زمزمٍ فشرح صدري ونزع ما كان فيه من غل وملأه حلماً وعلماً وإيماناً وختم بين كتفي بخاتم النبوّة ثم أخذ جبرائل عليه السلام بيدي حتى انتهى إلى سقاية زمزم فقال الملك: إيتني بتور[950] من ماء زمزم ومن ماء الكوثر فقال: توضاء فتوضأتُ ثم قال: لي انطلق يا محمد، فقلتُ إلى أين؟ فقال: إلى ربك ورب كل شيء وأخذ بيدي وأخرجني من المسجد فإذا أنا براق دابة فوق الحمار ودون البغل، خده كخد الإنسان وذنبه كذنب البعير وعرفه كعرف الفرس وقوائمه كقوائم الإبل[951] وأظلافه كأظلاف البقر، صدره كأنّه ياقوتة حمراء وظهره كأنه درة بيضاء عليه رحل رحائل الجنة وله جناحان في فخذه يمر مثل البرق خطوته منتهى طرفه فقال لي اركب وهي دابة إبراهيم عليه السلام التى كان يزور عليها البيت الحرام اه فركبت اه ثم سار ومعه جبرائل قال جبرائل انزل فصلِّ قال: فنزلت وصليت فقال جبرائل: أتدري أين صليت؟ قال: قلت: صليت بطيبة[952]وإليها المهاجر إن شاء الله تعالى ثم قال جبرائل: اِنزِل فصلِّ قال: فنزلتُ فصليتُ فقال: أتدري أين صليتَ؟ قلت: صليت بطور سناء حيث كلم الله تعالى موسى عليه السلام ثم قال: اِنزل فصلِّ فنزلت (339b) فصليت قال: أتدري أين صليتَ؟ قلت: صليت بيت لحم[953]حيث ولد عسى عليه السلام ثم قال: مضينا حتى أتينا بيت المقدس فلما انتهيت إليه إذا أنا بملائكة قد نزلوا من السماء يتلقوني بالبشارة والكرامة من عند ربّ العزّة يقولون: السلام عليك يا أوّل يا آخر يا حاشر قال: قلت: يا جبرائل ما تحتهم إيأّيَ قال: إنك وأوّل مشفّعٍ وآخر الأنياء وأنّ الحشر بك ويأتيك يعني حشر القيمة ثم جاوزناهم حتى انتهينا إلى باب المسجد فأنزلني جبرائل وربط البرق بالحلقة التى كانت تربط بها الأنبياء عليه السلام بخطام عليه من حرير الجنة فلما أدخلت الباب إذا بالأنبياء والمرسلين'.

و في حديث أبي العالية أرواح الأنبياء الذين بعثهم الله قبلي من لدن إدريس ونوح إلى عيسى عليه السلام قد جمعهم الله تعالى فسلموا علي و حيّوني بمثل تحيّة الملائكة قلت: يا جبرائل هؤلاء؟ إخوتك الأنبياء ثم أخذ جبرائل بيدي فانطلق بي إلى الصخرة فصعد بي فإذا معراج إلى السماء لم أر مثله حسنا وجمالا لم ينظر الناظرون إلى شيءٍ قط أحسن منه ومنه تعرج الملائكة أصله على صخرة بيت المقدس ورأسه ملصّق بالسماء إحدى عارضتيه ياقوتة حمراء والأخرى زبرجدة (340a) خضراء درجة من فضة ودرجة من زمرد مكلّل بالدر والياقوت وهو المعراج الذى يهبط منه ملك الموت لقبض الأرواح إذا رأته ميتكم يشخص بصره فينقطع عنه المعرفة إذا عينيه بحسنه فاحتملني جبرائل حتى وضعني على جناحه ثم ارتفع بي إلى السماء الدنيا من ذلك المعراج فقرع الباب فقيل: ماذا؟ فقال: أنا جبرائل، قال: و من معك؟ قال: محمد عليه السلام ففتح الباب فدخلنا فيها أنا أسير في السماء الدنيا إذا رأيت ديكا له زغب[954]أخضر و ريشه أبيض بياض ريشه كأشدّ بياض ما رأيته قط و زغب أخضر تحت ريشه كأشدّ خضره ما رأيته قط فإذا رجلاه في نخوم الأرض السابعة السفلى رأسه تحت العرش مقنى عنقه تحت العرش له جناحان من منكبيه إذا أنشرهما جاوز المشرق والمغرب فإذا كان في بعض الليل نشر جناحيه[955] وخفّق[956] بها وصرّخ بالتسبيح لله تعالى يقول سبحان الملك القدوس الكبير المتاعال لا إله الا هو الحي القيوم فإذا فعل ذلك سبّحت ديكة الأرض كلها و خفقت باجنحتها و أخذت بالصراخ فإذا سكنت ذلك الديك في السماء سكنت ديكة الأرض كلها ثم إذا هاج نحو فعلها في السماء هاجت ديكة الأرض كلها جوابا له بالتسبيح (340b) لله تعالى بنحو قوله،

---

[950]و في هامش م: قاب.
[951]ق- فقال أوتيت بدابة ....خده كخد الإنسان وذنبه كذنب البعير وعرفه كعرف الفرس وقوائمه كقوائم الإبل.
[952]و في هامش م: مدبنة .
[953]و في هامش م: اي موضع.
[954]و في هامش ك: الرغيب بالتحرك قوشن وريسنك اوزارنده اولن صارجه تويلر.
[955]ق- جناحيه.
[956]و في هامش ك: اي تحرك.

قال رسول الله عليه السلام:'فلم أذل منذ رأيت ذلك الديك مشتاقا إليه أن أراه ثانيا' اه، قال:'ثم صعدنا إلى السماء الثنية فاستفتح' اه، قال:'ثم صعد بي إلى السماء الثالثة فاستفتح ' قال:' ثم صعد بي إلى السماء الرابعة فاستفتح' اه، قال:'ثم صعد بي إلى السماء الخامسة فاستفتح 'اه، ثم قال:'صعد بي إلى السماء السادسة فاستفتح' اه، ثم قال:'صعد بي إلى السماء السابعة فاستفتح'اه، قال:'ثم دخلنا فإذا برجل اشمط[957]جالس على الكرسيّ عند باب الجنة وعنده قوم جلوس بيض الوجوه قلت: يا جبرائل من هذا الأشمط ومن هؤلاء وما هذه الأنهار قال:[958] أبوك إبراهم عليه السلام أوّل من شمط[959] على الأرض وأماّ هؤلاء الأبيض الوجوه فقوم لم يلبسوا إيمانهم بظلم' اه، قال: وإذا إبراهيم عليه السلام مستند إلى البيت فقال جبرائل: هذالبيت المعمور يدخله كل يوم سبعون ألفا من الملائكة إذا أخرجوا منه لم يعود إليه قال: فأتى بي جبرائل إلى السدرة المنتهى فإذا إنا شجرة لها أوراق الواحدة منها مُغطية الدنيا بما فيها وإذا نبقها مثل قلال هجر من أصلها أربعة؛ إنها نهران ظاهران ونهران باطنان، فسألت جبرائل فقال: إماّ باطنا[960] ففي الجنة وإما ظاهران فالنيل والفرات'اه،

قال رسول الله عليه السلام:'ثمّ انتهيت إلى السدرة المنتهى وإنا أعرف ورقها وثمرها (341a) فغشيها من نور الله تعالى ما غشيها وغشتها الملائكة كأنهم جراد من ذهب من خشية الله تعالى فلماّ غشيها ما غشيها تحّولتُ حتى ما يستطع أحد أن ينعتها [961]قال وفيها ملائكة لا يعلم عددهم إلاّ الله تعالى ومقام جبرائل في وسطها فلماّ انتهيت قال لي جبرائل: تقدم وقلت:'يا جبرائل تقدم' فقال: بل تقدم يا محمد إنّك أكرم على الله مني فتقدمتُ وجبرائل على إثري حتى انتهى بي إلى حجاب فراش الذهب فحرّك الحجاب فقيل:'من ذا ؟ قال: أنا جبرائل ومعي محمد قال الملك: الله أكبر فأخرج يده من تحت الحجاب فاحتملني و تخف جبرائل فقلت:'إلى أين؟ فقال: يا محمد وما منا الاّ له مقام معلوم إن هذا منتهى الخلائق وإنما إذن بي في الدنوّ [962] من الحجاب لإحترامك فانطلق بي الملك في أسرع من طرفة عين إلى حجاب اللؤلؤ فحرّك الحجاب فقال الملك من وراء الحجاب من هذا قال: إنا صاحب فراش الذهب وهذا محمد رسول الله العرب معي فقال الملك: الله أكبر فأخرج يده من تحت الحجاب فاحتلني حتى وضعني بين يديه فلم أذل كذلك من حجاب إلى حجاب حتى جاوزني سبعون حجابا غلظ كل حجاب مسيرة خمسمائة عام وما بين الحجاب إلى الحجاب (341b) مسيرة خمسمائة عام ثم دلى رفرف إخضر يعلب ضوؤه ضوء الشمس فالتمع بصري ووضعت على ذلك الرفرف ثم احتملني حتى وصلت إلى العرش فلماّ رأيت العرش اتّصع[963] أمر كل شيء عند العرش فقربني الله تعالى إلى عند العرش وتدل قطرة من العرش فوقعت على لساني فما ذاق الذائقون شيأ أحلى منها فانبئاني الله تعالى بناء الأولين والأخرين

وأطلق الله تعالى لساني بعد ما كل من هيبة الرحمن فقلت:'التحيات لله والصلوات والطيبات' فقال: لي ربي تعالى 'السلام عليك أيها النبي و رحمة الله وبراكاته' [964] فقلت: 'السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين' اه[965] فقال: ربي تعالى يا محمد أتخذتك حبيبا كما أخذت إبراهيم خليلا وكلمتك كما كلمت موسى تكليما وجعلت أمتك خير أمة أخرجت للنآس وجعلتهم أمة وسطا وجعلتم الأولين والأخرين فخذ ما [966]أتيتك وكن من الشاكرين ثم أفضى إلى بعدها أمورا لم يوذن لي أن أخبركم بها وفرضت علي وعلى أمتك في كل يوم خمسون صلوة فلما عهد إلى بعده و تركني عنده[967]ما شاء قال[968]: لي ارجع إلى قومك فبلغهم عني فحملني (342a) الرفرف الأخضر الذى كنت عليه لخفضني و يرفعني ثم أهوى لي إلى السدرة المنتهى فإذا أتى بجبرائل عليهم السلام أبصره بقلبي

---

[957]و في هامش م: قرقل صقالي.

[958]و في هامش م: جبرائل.

[959]و في هامش ك: الشمط اختلاط بياض الشعر إلى سوادها .

[960]و في هامش ك: فنهران في الجنة من الكوثر و نهر الرحمة.

[961]و في هامش م: اي وصفها.

[962]و في هامش ك: في مجيئ الحجاب.

[963]و في هامش م:الوصع طائر من العصفور اخترى.

[964]م - ق ك + السلام عليك أيها النبي و رحمة الله و بركاته

[965]و في هامش ك: ثم قال جبرائل:أشهد أن لا إله الا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله وإذا سمعت نداء في فوقي يا أحمد ...

[966]و في هامش م: بعد التحيات الإلهية.

[967]و في هامش م: في مرتبة العن والشرف.

[968]و في هامش ك: الله تعالى.

كما أبصره بعيني أمامي فقال: حياك الله تعالى بما لا يحيى به أحدا من خلقه لا ملكا مقربا ولا نبيا مرسلا ولقد بلغك مكانا لم يصل إليه أحد من أهل السموات والأرض فهناك الله تعالى كرامته وما حياك[969] من المنزلة الأشيرة [970]والكرامة الفائقة فخذ ذلك تشكر فإن الله تعالى منعم بحسب الشاكرين فحمدت الله تعالى على ذلك ثم قال: جبرائل انطلق محمد إلى الجنة حتى أراك ما لك فيها فتردد في ذلك في الدنيا زهادة إلى زهادتك في الآخرة ورغبة إلى رغبتك فسرنا، اه حتى وصلنا بإذن الله تعالى إلى الجنة، اه ثم طاف بي جبرائل في الجنة بإذن الله تعالى فما ترك فيها مكانا الاّ رأيته وأخبرني عنه فرأيت القصور من الدر والياقوت والزبرجد ورأيت الأشجار من الذهب الأحمر ورأيت في الجنة ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر ذلك[971] مفروغ عنه معدّ وإنما ينتظر به صاحبه (342b) من أولياء الله تعالى فتعاظمني الذى رأيت وقلت: لمثل هذا فيعمل العاملون ثمّ عرض على النار حتى نظرت إلى أغلالها وسلاسلها، اه

ثم أخرجني من السماء فمررنا بالسموات منحدرين من سماء إلى سماء حتى أتيت على موسى عليه السلام فقال لي: ماذا فرض الله تعالى عليك وعلى أمتك؟ قلت: خمسين صلوةً فقال موسى:[972] اه قال: انصرفت مع صاحبي وأخي جبرائل لا يفوته ولا افوته حتى انصرفنا إلى مضجعي وكان كل ذلك في ليلة واحدة من ليلكم هذه،

فأنا سيد[973] آدم ولا فخر وبيدي لواء الحمد يوم القيامة ولا فخر أنا فاتح الجنة يوم القيامة ولا فخر أنا مقبوض عن قريب بعد الذى رأيت من آيات ربّيَ الكبرى ما رأيت و فقد أحببت اللحوق بربي عزة تعالى وجل ولِقاء من رأيت من إخواني وما رأيت من ثواب الله تعالى لأوليائه وما عند الله خير وأبقى[974]،

قالوا: فلما رجع رسل الله عليه السلام أسرى به وكان بذي طوى[975] قال: يا جبرائل، إن قومي لا يصدقني قال: يصدقك أبو بكر وهو الصديق،

قال ابن عباس وعائشة رضي الله عنهما: قال رسول الله عليه السلام (343a) ‘لما كانت ليلة أسرى بي وأصبحت بمكة قطعت بامدي[976] وعرفت أن الناس لا يصدقوني قال: فقعد رسول الله عليه السلام حزينا فمر به أبو جهل عدوُّ الله تعالى فأتا فجلس فقال كالمستهزئ: هل استفتدت من شيئ؟ قال: نعم إني أسرى بي الليلة قال: إلى أين؟ قال:‘إلى بيت المقدس’، قال: ثم أصبحت بين ظهراننا قال:‘نعم’ قال:أتحدثث قومك ما حدثني؟ قال:‘نعم’ قال أبو جهل: يا معشر ابن كعب بن لوى هلمّوا فجاؤا حتى جلسوا إليهما قال: حدث قومك ما حدثتني قال:‘نعم أسرى بي الليلة’ قالوا: إلى أين؟ قال:‘إلى بيت المقدس’ قالوا: ثم أصبحت بين ظهراننا قال:‘نعم فسعى رجال من المشركين إلى أبي بكر رضي الله عنه فقالوا: هل لك في صاحبك يزعم أنه أسرى به الليلة أَوَ قد قال؟ قالوا: نعم قال: لئن كان لقد صدق، قالوا: أَوَ تصدقه أنه إلى بيت المقدس في ليلة وجاء قيل: أن يصبح قال: نعم إني لأصدقه بما هو أبعد من ذلك أُصدّقه بخبر السماء في غدوة أو روحة فلذلك يسمى أبو بكر الصديق رضي الله عنه صدق رسول الله و صدق حبيب الله ونحن على ذلك من الشاهدين.[977] (343b)

روى إن بايزيد البسطامي كان له خمسة وأربعون حجا فبينما هو في آخر حجه وقف على جبل عرفات وهو يصلي ويدعو ويتضرع إلى الله تعالى فإذا نفسُه قالت له: يا أبا يزيد من مثْلُك اليوم في الدنيا يكون له خمسة وأربعون حجةً فعظم ذلك عليه وقال: ويحك يا نفسي! فذهبت من الدنيا والدنيا بعد خلفي ثم نادى فوق الجبل يا معشر المسلمين! من يشتري مني خمسة وأربتعين حجةً برغيف، فقام رجل وقال: يعني بهذا الرغيف فقال أبو

---

[321]و في هامش م: اي اعطاك.
[970]و في هامش م:اي الشريعة.
[971]و في هامش ك: اي المذكور في الجنة خاضر مخلوقة.
324 و في هامش ك:
[973]ق ك+ والديّ.
[974]وقي هامش: يعني ما في علم الله تعالى خير وأبقى.
[975]و في هامش م: أي موضع بمكة.
[976]و في هامش م: أي غايت.
[977]الثعلبي [سورة اسرى3-1/17]64-56/6؛ انظر: تفسير السمرقندي (بحر العلوم)[سورة البقرة 286-285/2]،189/1؛ ابن كثير[سورة الإسراء 3-1/17]،23/5.الدر المنثور [سورة اسرى3-1/17]،197/5.

يزيد: إن الله تعالى شاهد بأنّي قد بعت خمسة وأربتعين حجة بهذا الرغيف ،نزل أبو بزيد من الجبل وقال: يا نفسي! بأي شيئ تمنى عليَّ فإنك قد فلّستني وما بقى لك عمل ثم رمى الرغيف إلى الكلب وطلب بلاد الروم حتى وصل إلى القصطنطنية فلقاه بعض الرهبان فأخذ بيده وأتى به إلى المنزلة وأخفى له مكانا وأجلسه فيه فقام أبو يزيد عند الراهب ثلثة أيام وعزم على الرحيل ثم قال: في تفسير أنا أعرض الاسلامَ على الراهب لعله بسلم فقال أبو يزيد: يا أيها الراهب! ما اسمك؟ قال: اسمي عبد المسيح فقال: أبو يزيد ما كان[978] اسمك حسنا لو كان عبد المجيب[979] فقال (344a) ولكن هذا آخر كلام الفقير إبراهيم القرماني تمت الكتاب بعون الله ملك الوهاب

سنة ثلاث وخمسين ومائة وألف (344b)

327 و في هامش م: يعني نه كوزل اولورادي.

[979]ق ك- روى إن بايزيد البسطامي كان له خمسة..... اسمك حسنا لو كان عبد المجيب.